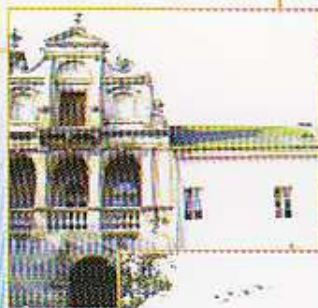

М.Й. Рутинський

Замковий туризм в Україні

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

М.Й. Рутинський

ЗАМКОВИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ

*Навчальний посібник
для студентів
вищих навчальних закладів*

КИЇВ—2007

УДК 383.483.12.728.81(075.8)

ББК 75.81я73

Р 90

Рекомендовано до друку

Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка
як навчальний посібник для студентів напряму 0504 “Туризм”

Рецензенти:

О.О.Любіцева – доктор геогр. наук, професор, завідувач кафедри
країнознавства і туризму (Київський національний університет
імені Тараса Шевченка);

Н.І.Антонюк – доктор політ. наук, професор, завідувач кафедри
країнознавства і міжнародного туризму (Львівський національний
університет імені Івана Франка);

М.П.Мальська – кандидат екон. наук, доцент, завідувач кафедри
туризму (Львівський національний університет імені Івана
Франка).

Рутинський М.Й.

Р 90 Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фор-
тифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відрод-
ження: Навчальний посібник. – Київ: Центр учбової літератури,
2007. – 432 с.

ISBN 966-364-363-3

У навчальному посібнику обґрунтовуються концепційно-теоретичні за-
сади й шляхи туристичного відродження фортифікаційних пам'яток Ук-
раїни. Книга послідовно розкриває географічні особливості поширення,
знайомить з історичними долями й аналізує сучасний стан збереженості
пам'яток фортифікаційного зодчества, розкриває їх історико-культурний
потенціал та характеризує перспективи залучення у музейно-екскурсійну,
готельну й анімаційно-туристичну сфери панівної більшості відомих замків,
фортець і оборонних монастирів України.

Для студентів вищих навчальних закладів, які готуються працювати у
сфері туризму, готельного бізнесу, музейної справи та краєзнавчої освіти,
практиків туристичного бізнесу й екскурсоводів, вчителів і активних членів
громадських туристичних товариств, а також усіх, хто цікавиться питання-
ми розвитку туризму у рідному краї.

ISBN 966-364-363-3

© Рутинський М.Й., 2007

© Центр учбової літератури, 2007

ПЕРЕДМОВА

Знайомство з навколишнім світом розпочинається з пізнання пам'яток історії і культури рідного краю. Це невід'ємна частина шкільної освіти та спеціалізованої вузівської підготовки. Пропонований навчальний посібник – це спроба познайомити читача з багатством і розмаїттям замків, фортець і оборонних монастирів України. Його автор ставив за мету охарактеризувати національну історико-фортифікаційну спадщину й разом із читачем замислитися над станом її використання й збереженості для прийдешніх поколінь.

Українська держава вкотре “повертається обличчям” до проблеми збереження своєї історико-фортифікаційної спадщини. Серйозність цієї проблеми визначається тим фактом, що понад 5 замкової спадщини країни нині перебуває у вкрай занедбаному стані й охоплені процесом “тихого”, проте невинного фізичного нищення. Зараз на державному обліку знаходяться 75 замків. Поряд з цим, не обстеженими й взятими під охорону держави залишаються ще близько 200 фортифікацій чи їх руїн. Тож 8 червня 2005 р. Постановою Кабінету Міністрів України затверджено “Концепцію державної програми збереження і використання замків на 2006 – 2011 рр”.

Яким чином нам зберегти рідні замки й фортеці від подальшого фізичного нищення? Яким чином акумулювати необхідні кошти для їх відродження, і в чому полягатиме таке відродження? Чи не знищимо ми історико-архітектурну автентичність наших фортифікацій, захопившись переобладнанням їх під готелі, казино й ресторани? Чи потрібно нам вивчати європейський досвід збереження й використання замків Європи для кращого формулювання національних пріоритетів та дороговказів державної політики щодо замкової спадщини? Чи справді туризм здатен вдихнути нове життя у старі занедбані фортифікаційні пам'ятки країни? І що потрібно українським замкам, щоб зайняти конкурентну позицію на висо-

коприбутковому європейському ринку замкового туризму? Зміст пропонованого посібника спонукатиме вдумливого читача самостійно шукати відповіді на ці далеко не однозначні питання.

Навчальний посібник “Замковий туризм в Україні” розроблено для фахової підготовки студентів ВУЗів України, які навчаються за спеціальностями “Туризм”, “Менеджмент організацій (менеджмент туристичної індустрії)”, “Географія”, “Історія” й ін. При розробці структури й змісту навчального посібника, його автор керувався чинними вимогами державного стандарту за напрямками підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст” і “магістр”, а також сучасними вимогами національного туристичного ринку до рівня підготовки спеціалістів екскурсійно-туристичної індустрії.

При розробці теоретичних та методологічних положень даного навчального посібника його автор використав сучасні напрацювання історичної і географічної науки, туризмології і архітектури, регіональної економіки і розміщення продуктивних сил, менеджменту сфери послуг та інших наук.

Мета пропонованого посібника “Замковий туризм в Україні” полягає у формуванні в студентів фахового розуміння *геопросторових* особливостей формування і просування на національний ринок ексклюзивного замкового турпродукту, а також сутнісних рис фортифікаційно-туристичної спеціалізації теренів України на ринку турпослуг.

Під час підготовки посібника автором використано напрацювання відомих сучасних дослідників старожитніх пам’яток оборонного зодчества України – О.Мацюка, О.Лесику, Г.Логвина, Є.Пламєницької, О.Пламєницької, В.Вечерського, О.Годованюк, І.Пустиннікової, Т.Фадєєвої та ряду інших вчених. Щиру вдячність ми висловлюємо авторам фотоілюстративного матеріалу, частина якого з навчальними цілями запозичена із відкритих для широкого загалу освітньо-краєзнавчих сторінок національної мережі ІНТЕРНЕТ. Окрему подяку складаємо В.Петранівському, матеріали якого використані при підготовці вступного розділу праці, М.Мальській, О.Стецюк та чле-

нам молодіжної громадської організації “Галицький мандрівник” (м.Львів, gm_lviv@ua.fm) за допомогу у підборі фактичного матеріалу до даної праці.

Щиро сподіваємося, що запропонований посібник “Замковий туризм в Україні. Географія пам’яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження” стане в добрій нагоді усім, хто прагне пізнати туристичну принадність і велич фортифікаційної спадщини рідного краю й збагатитися краєзнавчою інформацією про історично-географічні особливості замково-туристичного потенціалу регіонів України.

Розділ 1. ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕНОСТІ ЗАМКІВ І ФОРТЕЦЬ УКРАЇНИ

*“Замки й фортеці – найвиразніші реальні
свідки нашої драматичної минувшини,
невпинної збройної боротьби за терени,
“що текли молоком і медом”.*

Ольга Пламеницька

У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури – фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі розбудови міст і містечок. Без перебільшення можна сказати, що від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо, пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і магнатів від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. Потреба в обороні краю з кожною наступною епохою видозмінювала архітектурну монументальність оборонних споруд країни. Завдяки цьому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень давньослов'янських градів з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців, а згодом – укріплені династичні замки і садиби господарів краю. У період пізнього середньовіччя оборонну роль в Україні відігравали не лише замки і фортеці, а й численні церкви і монастирі.

З часів Київської держави і Галицько-Волинського князівства оборонні споруди у первісному стані не збереглися. Адже переважно вони були дерев'яні. В XIII ст. на заміну дереву, як основному будівельному матеріалу, прийшов камінь та обпалена цегла. Перші цегляні замки були збудовані на галицьких і волинських землях. В цей час багато монастирів також було

огорожено цегляними стінами. Спорудження замків, фортець з дерева продовжувалося до XVI ст. Проте вдосконалення вогнепальної зброї, розширення населених пунктів зумовили поступовий перехід до будівництва кам'яних оборонних споруд. В XVI – XVII ст. кам'яні споруди – замки і монастирі – остаточно витіснили дерев'яні оборонні споруди попередніх епох.

Замки і монастирі – це найбільші за розмірами історичні споруди в забудові населених пунктів. Завдяки своїм масштабам вони досі виступають композиційними центрами багатьох історичних міст і сіл України (Києва, Переяслава, Чигирин, Полтави, Путивля, Чернігова, Глухова, Батурина, Охтирки, Новгород-Сіверського, Львова, Кам'янця-Подільського, Білгорода-Дністровського, Жовкви, Дрогобича, Белза, Судака та ін.). Деякі з наших міст – Київ, Львів, Володимир-Волинський, Луцьк, Путивль, Новгород-Сіверський, Білгород-Дністровський – мали надзвичайно розвинену й складну систему укріплень, що формувалися понад півтисячоліття. Головні транспортні торговельні шляхи проходили через більшість укріплених міст та містечок. Торговельні зв'язки міст різних регіонів України, завдяки укріпленню територій, сприяли не лише розвитку внутрішнього ринку, але й міжнародній торгівлі.

Найбільша кількість замків, фортець та оборонних монастирів збереглася до нашого часу на заході України.

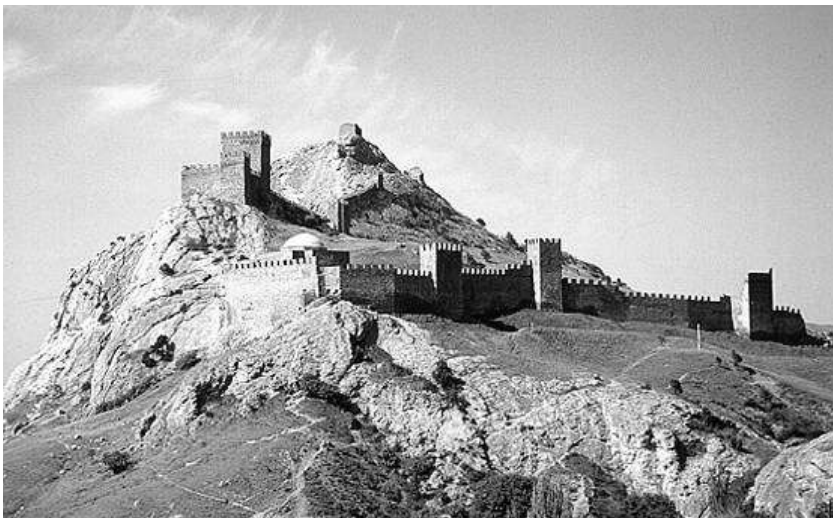
Перші науково-краєзнавчі описи замків та монастирів України почали проводитися в XIX ст. Члени Одеського товариства історії і старовини видали кілька книг, в яких наведені історико-архітектурні характеристики багатьох фортець та замків Бесарабії, Поділля та Волині.

Дослідження замків Галичини, виконані в II-й пол. XIX ст. істориком А.Чаловським цінне тим, що автор використав архівні матеріали. В книзі, крім тексту, є рисунки і плани замків у Бережанах, Добромилі, Кудринцях, Окопах, Пньові, Сидорові, Старому Селі, Свіржі, Тереховлі, Чорткові, Збаражі, Раківці, Галичі. У наступній книзі А.Чаловського у співавторстві з істориком Б.Янушем описані замки, монастирі, церкви, костіли та синагоги Тернопільського воєводства. Крім того, у Львівській

бібліотеці НАН України є рукописний фонд ім.А.Чаловського, в якому зберігається багато інвентарних описів XVII-XIX ст. замків і монастирів Галичини. В них практично зібрано матеріал про спорудження, функціонування, реконструкції та зруйнування замків, фортець і монастирів у Львівській, Івано-Франківській і частково Тернопільській областях.

Про пам'ятки історії і культури Поділля, насамперед, фортеці краю, видана в 1901 р. книга краєзнавця В.Гульдмана. Креслення планів замків у ній відсутні. Матеріали книги були використані для складання археологічної карти Подільської губернії. Про замки Поділля видано кілька книг польського історика Юзефа Роме. В книзі про Кам'янець-Подільський автор детально описує фортецю, історію її будівництва та реконструкції.

Значну роботу з дослідження замків Поділля провів історик та краєзнавець Є.Сіцинський [33]. Уперше характеристика замків і фортець зроблена автором на основі вивчення історичного матеріалу та археологічних досліджень. Текст доповнюється фотографіями замків і їх планами.

Крим, Державний архітектурно-історичний заповідник
“Судацька фортеця”

Крим, м.Інкерман, комплекс ранньохристиянського середньовічного печерного монастиря

Хотинська фортеця над р.Дністром

Свіржський замок

Перші дослідження замків Волині в кінці XIX – на поч. XX ст. здійснили мистецтвознавець Ю.Дуткевич, мистецтвознавець і етнограф А.Шпрусевич. В їхніх працях описані фортифікації в Луцьку, Володимирі-Волинському, Олиці, Клевані, Ізяславі, Острозі, Новомалині, Корці. Про пам'ятки історії Волині, а саме замки та монастирі, є публікації В.Собецького та А.Яблоновського, краєзнавців А.Фотинського, С.Каретнікова та Б.Вітте, етнографа С.Кордасевича, священника Синдульського.

У другій половині XIX ст. на Україні почали проводитися археологічні розкопки. Вони стали невід'ємною частиною при дослідженні замків та монастирів, особливо їх зруйнованих частин. Археолог В.Антонович в 1900 р. видав археологічну карту Волинської губернії, яка супроводжувалася текстовим матеріалом на 130 сторінках.

Архітектор Л.Маслов опублікував декілька статей про архітектуру Луцького замку і оборонних веж Волині в журналі "Наша культура" в 1937 р. Археолог О.Цинкаловський у

1936 р. в журналі “Життя і знання” дав історико-архітектурну характеристику найстаріших культових споруд Волині. Більшість замків і монастирів Волині була описана названими дослідниками.

Замки Закарпаття досліджувалися відомим українським археологом Я.Пастернаком. В своїй роботі “Середньовічні городи на Закарпатті”, яка видана у Львові в 1932 р., автор описав 15 замків регіону.

Фортеці і монастирі Криму вперше описані російськими дослідниками в ХІХ ст. Мистецтвознавець М.Кондаков, історики Г.Котов і Є.Марков, краєзнавець В.Смирнов досліджували пам’ятки історії Криму, починаючи з часів дохристиянського Херсонеса до періоду Кримського ханства. Зроблені фотографії та замальовки фортець у Судаку, Феодосії, Алушті, Гурзуфі, монастирів у Бахчисараї та Старому Криму.

Усі 16 фортець Дніпровської лінії на Лівобережній Україні описані істориком Я.Новицьким у 1905 р. В книзі 176 сторінок тексту, є фотографії і плани деяких фортифікацій.

Історик І.Буцманюк описав монастир-фортецю в Міжгір’ї. Мистецтво-знавець В.Січинський провів дослідження Крехівського монастиря, а історик Б.Рокуз – монастиря в Городенці. Інженер К.Шмигродський описав пам’ятки Золочева, включаючи монастир. Краєзнавець Т.Маньковський досліджував культову архітектуру періоду барокко і рококо у Львові.

Дослідженням замкових та монастирських комплексів України в радянський період історії присвячені роботи Ю.Асеева, С.Безсонова, С.Висоцького, Б.Возницького, Г.Логвина, Б.Тимошука, К.Терещука, В.Вуйцика, М.Говденко, Є.Лопушинської, Г.Мезенцевої, І.Могитича, Ю.Нильговського, В.Оксіючука, Б.Планиницької, В.Савченка, Т.Товстенка, М.Холостенка, П.Юрченка. У повоєнні роки дослідження пам’яток ведуться широким колом спеціалістів, включаючи архітекторів, істориків, мистецтвознавців, археологів, краєзнавців, етнографів, художників, інженерів.

Фундаментальні дослідження пам’яток архітектури України, включаючи чимало замкових і монастирських ком-

плексів, провів професор Ю.Асєєв. У численних монографіях та наукових статтях автор дослідив архітектуру Київської Русі, стольного Києва, Лівобережжя, Придніпров'я, Криму.

Численні наукові праці видатного українського професора Г.Логвина присвячені дослідженню пам'яток архітектури України в усіх регіонах. Ним неодноразово обґрунтовувалося пріоритетність використання оборонних пам'яток нашої землі для цілей туризму й екскурсійно-музейного краєзнавства.

Замкові комплекси Галичини і Поділля досліджували П.Раппопорт, М.Каргер, Ю.Нельговський, М.Рожко, О.Мацюк, які вивчення архітектурної цінності пам'яток поєднували з аналізом різноманітного історичного архівного матеріалу, фактичного сучасного стану фортифікацій.

Змістовні та науково обґрунтовані дослідження архітектурної та художньої цінності монастирів Львова, замків Галичини та Закарпаття ведуть Б.Возницький, В.Вуйцик, В.Овсійчук, І.Могитич. Особливістю робіт даних авторів є прикладний характер дослідження. Значна за обсягом та змістом наукова робота дала позитивні результати. На поч. 1960-х рр. всі пам'ятки архітектури (у т.ч. оборонні споруди України) мали обмірні креслення, на багато з них складено короткі історичні довідки.

Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталога оборонних споруд України, які існували від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Це давньоруські укріплені городи, пізніші (XIV-XVIII ст.) міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення (табори), сторожеві вежі, оборонні дзвіниці тощо. На території України взято на облік близько 5 тис. таких об'єктів [9].

Замкові та монастирські комплекси України, що збереглися до наших днів, розташовані в регіонах Волині, Галичини, Поділля, Карпат, Буковини, Лівобережжя, Придніпров'я та Криму. В силу історичних причин багато замків і монастирів XI-XVIII ст. краще збереглися у Західній Україні. О.Я.Мацюк у своїй праці "Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні" (1997 р.) розробив туристично-краєзнавчі маршрути до пам'яток оборонного будівництва Західної України.

Розділ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ ОБОРОННИХ СПОРУД. ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Доктор історичних наук Орест Мацюк розробив наступну класифікацію оборонних споруд України:

- ♦ давньоруські укріплені городи;
- ♦ міста-фортеці;
- ♦ замки;
- ♦ оборонні монастирі;
- ♦ церкви; костели, синагоги;
- ♦ військові укріплення;
- ♦ сторожові вежі;
- ♦ оборонні дзвіниці.

О.В.Лесик запропонував класифікувати усі замки і монастирі України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму [58]. На основі аналізу історичної цінності замків і монастирів, особливостей їх розташування, характеристики навколишнього ландшафту, технічного стану, особливостей об'ємно-просторових та архітектурно-планувальних рішень, характеристики сучасного використання, а також економічної доцільності пристосування даних пам'яток до сучасних реалій усі оборонні споруди нашої держави необхідно розподілити на чотири охоронно-функціональні класи (рис.2.1).

О.Лесик до групи А відносить такі пам'ятки архітектури:

- ♦ *заповідники* в Києво-Печерській Лаврі, Львові, Луцьку, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Судаку;
- ♦ *музеї* в замках Ужгорода, Луцька, Олеська, Мукачево, Острога, Меджибожа, Чинадієво, Золочева, Києва, Теребовлі, Хотина, Братський і Видубецький монастирі в Києві, Вознесенський монастир у Переяславі-Хмельницькому, монастир єзуїтів у Вінниці, Миколаївський монастир у Шаргороді, монастир єзуїтів у Луцьку, мо-

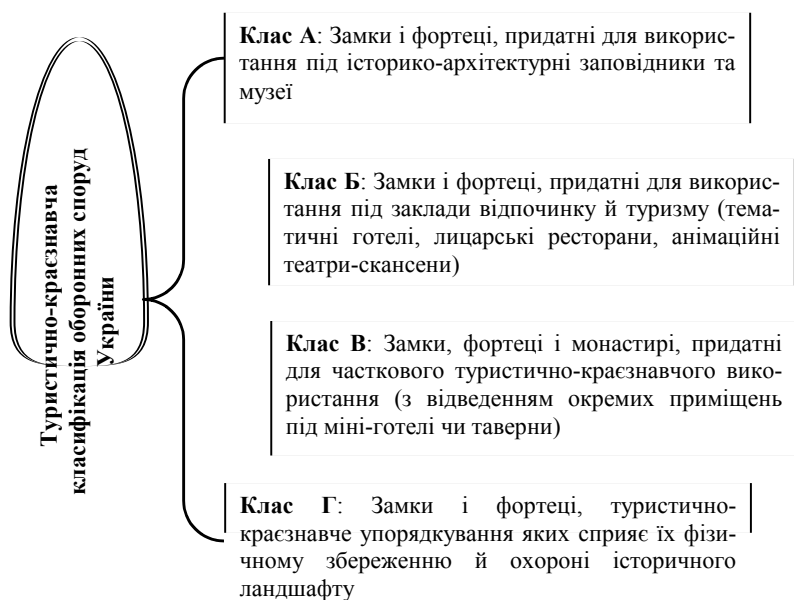

Рис. 2.1. Туристично-краєзнавча класифікація оборонних споруд України (за О.Лесиком, зі змінами й доповненнями)

настир у Любишові, Кармелітський монастир у Бердичеві, Здвиженський монастир у Полтаві, монастирі у Виноградіві, Городенці, монастир-скит у Маняві, Домінікантський, монастирі Кармелітський, Онуфріївський, кларисок, бернардинців у Львові, монастирі Василіян у Червонограді, Жовкві, Введенський монастир у Ніжині, Троїцький монастир у Кам'янці-Подільському, Єлецький монастир у Чернігові.

До групи Б віднесено замки і монастирі, придатні для використання під:

- ♦ *готелі:* замки в Свіржі, Бережанах, Жовкві, Старому Селі, Олиці, Клевані, частина приміщень монастирів у Браїлові, Підкамені, Гамаліївці, Львові, Луцьку, Сокалі, Ізяславі, Гусятині, Путивлі, історичних Мгарського та Мовчанського монастирів;

- ♦ *відпочинкові пансіонати*: замки у Бродах, Підгірцях, Збаражі, частина приміщень монастирів у Гусятині, Гвіздці, Дубні, Городку, Хрещатику, Слов'яногірську, Микулинцях, Барі, Зимному, Плісницькому;
- ♦ *турбази* з умовами будівництва спальних корпусів: замки в Поморянах, Летичеві, Панівцях, монастир у Золочеві, монастир домініканців у Перемишлянах, монастир реформатів у Раві-Руській, Троїцький монастир у Межиріччі, монастир бригідок у Сокалі, Троїцький монастир у Сатанівській Слобідці;
- ♦ *туристичні притулки*: замки в Золотому Потоці, Яблунівці, Сидорові, Микулинцях, Ізяславі, Старокостянтиніві, монастир шариток у Луцьку, Воскресенський монастир у Корці, монастир францисканців у Кам'янці-Подільському.

До групи В віднесено замки і монастирі, які частково можна використовувати для розташування туристичних закладів:

- ♦ замки в Невицькому, Хусті, Гологорах, Кудринцях, Скалі Подільській, Скалаті, Долині, Чернелиці, Добромилі, Фортеці, Алушті, Феодосії, Судаку, монастирі єзуїтів у Вінниці, Луцьку, Львові, монастирі бернардинців у Львові, Луцьку, Бережанах, монастирі кармелітів в Олеську, Бердичеві, Львові, монастир-скит у Маняві, монастир у Севастополі, Домініканські монастирі у Жовкві, Львові;
- ♦ пам'ятки архітектури, поруч з якими можна будувати турбази, готелі, бази відпочинку: замки в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Білому Каміні, Корці, Підзамочку, Королевому, Невицькому, Володимирі-Волинському, Кременці, фортеці в Білгороді-Дністровському, Судаку, Феодосії, Балаклаві, Каменському, Севастополі, монастирі домініканців у Белзі, Успенський монастир у Бахчисараї, скельний монастир у Лядові, комплекс замків і монастирів у Львові та Луцьку.

До замків і монастирів групи Г віднесено численні пам'ятки, що використовуються під історико-архітектурні за-

повідники, різні музеї, навчальні заклади, санаторії, інтернати, будинки для перестарілих, культосвітні установи, а також діючі монастирські комплекси.

Під історико-архітектурні заповідники та музеї варто використовувати найцінніші замкові й монастирські ансамблі в комплексі з іншими пам'ятками історії та культури, мальовничими навколишніми ландшафтами. Названі архітектурно-територіальні комплекси відводять під національні історико-культурні заповідники. В окремих пам'ятках архітектури цих заповідників можуть влаштовуватися різноманітні музеї, а частина території і архітектурної спадщини може бути відведена під заклади анімаційно-ремісничого, сувенірно-торгового, нічліжного й гастрономічного призначення.

Проекти подібного “туристичного відродження” історичних замків краю нині активно реалізуються на Львівщині (в рамках міжнародного туристичного маршруту “Золоте кільце Львівщини”). Пріоритетними інвестиційними об'єктами в краї зараз є комплекси Золочівського, Підгорецького й Свіржського замків.

Пам'ятки архітектури, біля яких можна будувати турбази, готелі, відпочинкові пансіонати – це замки і монастирі, що використовуються з іншою метою, але знаходяться в рекреаційно привабливих ландшафтах і, таким чином, здатні виступати як “ядра” організації сучасних територіальних рекреаційних систем.

Запропонована класифікація замків і інших оборонних споруд України за ознаками їх можливого використання під установи відпочинку і туризму передбачає комплексну участь всіх пам'яток історії та культури з іншими цінними факторами розвитку туризму (лісові, водні, кліматичні ресурси).

Якщо замки групи Б та В безпосередньо можна використовувати під туристичні заклади, то всі інші пам'ятки є суто пізнавально-екскурсійними туристичними об'єктами.

Велика кількість різноманітних пам'яток матеріальної культури України, численні мальовничі природні ландшафти та інші цінні чинники для розвитку туризму виступають

об'єктивною передумовою для розробки мережі різноманітних за змістом і тривалістю туристичних маршрутів. Наприклад: серія розроблених туристичних маршрутів “Пам'ятками історії та культури України” здатна охопити всю територію України. Поєднуючи екскурсійні намиста історико-культурної спадщини Галичини, Волині, Поділля, Буковини, Карпат і Закарпаття, Придніпров'я, Північного Лівобережжя, Слобожанщини і Криму.

Усі наявні в Україні об'єкти історико-культурної спадщини перебувають під охороною держави. Діє спеціальний Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8.06.2000 р. № 1805-III, що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони національної культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

У Ст.І даного Закону України затверджені такі офіційні краєзнавчі терміни:

- ♦ *культурна спадщина* – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;
- ♦ *об'єкт культурної спадщини* – місце, споруда /витвір/, комплекс /ансамбль/, їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;
- ♦ *пам'ятка* – об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- ♦ *охорона культурної спадщини* – комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного

утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

А в Статті 2 даного Закону подається наступна офіційна класифікація об'єктів національної культурної спадщини (рис. 2.2).

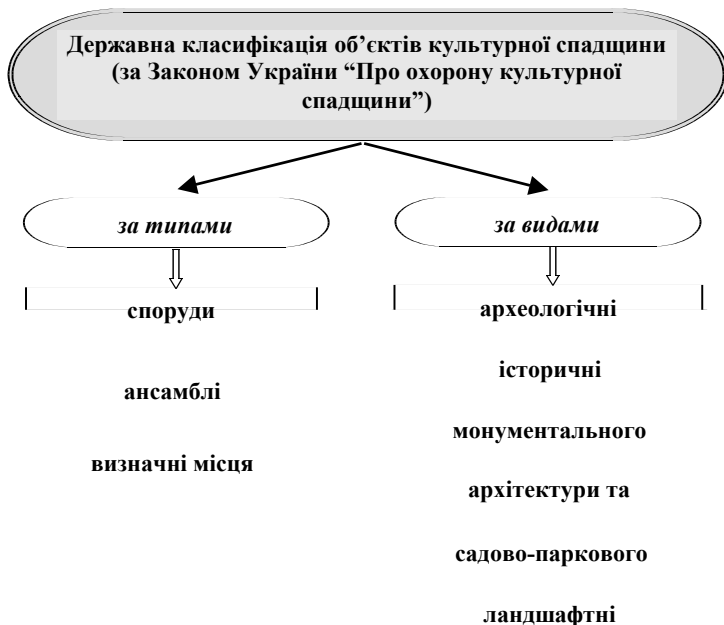

Рис. 5.4. Чинна в Україні державна класифікація об'єктів національної історико-культурної спадщини

Закон України "Про охорону культурної спадщини" подає таке тлумачення офіційно вживаних туристично-краєзнавчих понять:

♦ *Споруди /витвори/* – твори архітектури та інженерного мистецтва разом з природними чи створеними людиною елементами, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними

свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

- ♦ *Комплекси /ансамблі/* – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою споруд різного призначення, що відзначаються своєю архітектурою та органічним зв'язком з ландшафтами;

- ♦ *Визначні місця* – топографічно визначені зони або ландшафти, природні, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

- ♦ *Археологічні об'єкти* – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, мегаліти, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, рештки життєдіяльності людини, що містяться під водою;

- ♦ *Історичні об'єкти* – будинки, споруди, їхні комплекси /ансамблі/, окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

- ♦ *Об'єкти монументального мистецтва* – твори образотворчого мистецтва, як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами /ансамблями/;

- ♦ *Об'єкти архітектури та містобудування* – історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва;

- ♦ *Об'єкти садово-паркового мистецтва* – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

- ♦ *Ландшафтні об'єкти* – природні території, які мають історичну цінність.

В Україні створена Державна система охорони пам'яток історії і культури. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. Крім того в Україні діє цілий ряд різноманітних громадських організацій і товариств, асоціацій, об'єднань, що займаються питаннями охорони культурної спадщини.

Серед громадських об'єднань провідну роль у нашій державі відіграє Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури відбувся в грудні 1966 р., наступного року був затверджений його Статут. Першим головою товариства було обрано К.К.Дубину З 1967 р. по 1988 р. товариство очолював академік АН УРСР П.Т.Трощинський. Лише за перший рік існування кількість членів даного товариства досягла понад 2 млн. осіб.

Головним завданням діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури стало залучення широкої громадськості до виявлення, охорони, дослідження і пропаганди пам'яток історії та культури.

За своєю структурою, призначенням, формами і методами роботи Товариство є організацією краєзнавчого профілю з широко розгалуженою мережею місцевих підрозділів. Чільне місце у його діяльності посідає виявлення, фіксація, облік і дослідження всіх типологічних груп рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, сприяння науковій розробці проблем пам'яткознавства, екології і культури, вивчення причинно-наслідкових зв'язків людини з місцевим культурним середовищем. Науково-дослідну роботу товариство здійснює на громадських засадах через свої науково-методичні ради, секції і комісії, які об'єднують учених, краєзнавців, діячів культури, спеціалістів різних галузей знань.

Розділ 3. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДАТНИХ ПАМ'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЙНОГО ЗОДЧЕСТВА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Україна – країна, що в усі часи лежить між різними політично-етнокультурними ойкуменами: Заходом і Сходом, Північчю й Півднем. Такий “буферний” статус вимагав від державців та чільників українських земель неусипно дбати про оборону рідного краю від численних загарбників. Так століття за століттям поставали на українській землі величні замки, могутні фортеці та оборонні чернечі обителі. Туристично-краєзнавчий характеристиці найвидатніших з них присвячений даний розділ.

Усі збережені пам'ятки архітектури й містобудування України на даний час перебувають під охороною й на обліку держави. Коротка кадастрова інформація про них міститься у спеціальному Державному реєстрі національного культурного надбання [76]. У ньому зібрано інформацію про 1665 пам'яток архітектури у 915 населених пунктах країни, у т.ч. 160 споруд оборонного зодчества України.

Стан названих пам'яток, без перебільшення, незадовільний. І в першу чергу це стосується споруд оборонного зодчества: понад сотня (із взятих на облік 160) фортифікацій України нині представляють із себе жалюгідні руїни. До цього довело їх останнє сторіччя безгосподарності. Відсутність власника та реальної державної охорони сприяє подальшому нищенню цих пам'яток, перетворенню їх на смітники й звалища будівельного каменю тощо.

Слід визнати – ми не цінуємо нашої історико-культурної спадщини, ми не пишаємося нею, як це прийнято в усіх цивілізованих націях. Скажімо, в тій же сусідній Польщі охороняється близько 1500 замків і фортець, частина з них закон-

сервована й перебуває під постійним наглядом археологів, а частина активно інтегрована у прибуткові готельний, ресторанний, фестивально-анімаційний та екскурсійно-туристичний бізнес [125, 129]. Тобто, замки продовжують жити і служити людям. Аналогічна ситуація має місце в Чехії, де на невеличкій за розмірами території зосереджено аж 3000 фортифікацій, якими опікується не стільки держава, скільки кожна місцева громада країни [127]. А 2/3 чеських замків нині є приватною власністю. Ця обставина не “замкнула” їх перед туристами, а навпаки посприяла настільки тісній інтеграції у туристичний бізнес, що зараз будь-яка туристична подорож у Чехію не обходиться без відвідин принаймні 3 – 10 замків. Прибутки від замкового туризму у Чехії щорічно сягають рівня 700 – 800 млн. EUR.

В Україні (якщо приблизно просумувати вартість вхідних квиточків у десяток обладнаних квитковими касами фортець, перемноживши цю вартість на обсяги екскурсійних потоків) ця цифра не досягає навіть 100 тис. EUR. Тобто – це стан повної туристичної стагнації. То невже ж в Україні немає чим похвалитися перед закордонними гостями, невже відвідинами Києво-Печерської лаври, Львова, Кам’янця-Подільського, о.Хортиці й ще кількох “розкручених” об’єктів практики туристичного бізнесу нашої держави й надалі обмежуватимуть свої туристичні програми? А решта замків, фортець й оборонних монастирів і в ХХІ ст. продовжуватиме перебувати в стані повної запущеності й забуття.

Переконаний – Україні є що запропонувати допитливому туристові. І нехай наші фортеці збереглися у не настільки добромому стані, як західноєвропейські, проте кожен їхній камінь щедро политий людською кров’ю, кожен камінь є німотним свідченням героїчної й багатостраждальної історії нашого краю. І цій історії ладні позаздрити і польські, і чеські, і німецькі замки Об’єднаної Європи.

Найбільше фортифікаційних споруд, з огляду на особливості історико-регіонального розвитку, збереглося на заході України. Саме в цьому регіоні найбільшого розквіту досягла

Давньоруська держава (доба Данила Галицького, якому вдалося об'єднати землі від Карпат до Дніпра) й найдовше протрималася давньоукраїнська державність. А згодом, саме тут на місці давньоруських твердинь польські завойовники вибудовували свої перші кам'яні замки, аби утримати новозахоплений руський край у покорі.

Фортифікації західного регіону країни доволі детально висвітлені у краєзнавчій літературі [2, 4, 6, 17, 22, 25-28, 32, 35, 37, 41, 49, 51, 55-60, 64-68, 74-79, 81-88, 90-94, 101-103, 106-109, 111, 119, 131 тощо]. Тож зупинимося на огляді лише тих з них, які нині активно відвідуються туристами.

3.1. Замки Львівщини, не включені у її “Золоту підкову” масового туризму: давньоруські фортеці Стільське та Тустань, Бродівський і Добромильський замки

Туристично й музейно найбільш загосподарованими є замки Львівщини: Олеський, Підгорецький, Золочівський, Поморянський, Свіржський та Старосільський. Тому їх доцільніше розглянути у наступному розділі, де мова йтиме про сучасне туристичне відродження пам'яток оборонного зодчества України.

Що ж до замків Львівщини, які не увійшли в маршрут масового туризму “Золота підкова Львівщини”, їх стан доволі занедбаний. Мова йде про давньоруські фортеці “Стільське” і “Тустань”, Бродівський та Добромильський замки.

Найдавнішою й найвеличнішою оборонною пам'яткою ранніх слов'ян у західному регіоні України археологи називають *городище Стільське* VII – X ст. Його розміри попросту вражають: 250 га. доволі щільно заселеної території, обведеної лініями оборонних ровів та земляних валів з дерев'яними стінами протяжністю близько 10 км. Широченні рови хорватської столиці були заповнені водою з р.Колодниці. А на березі судноплавної на той час річки існувала пристань, звідки

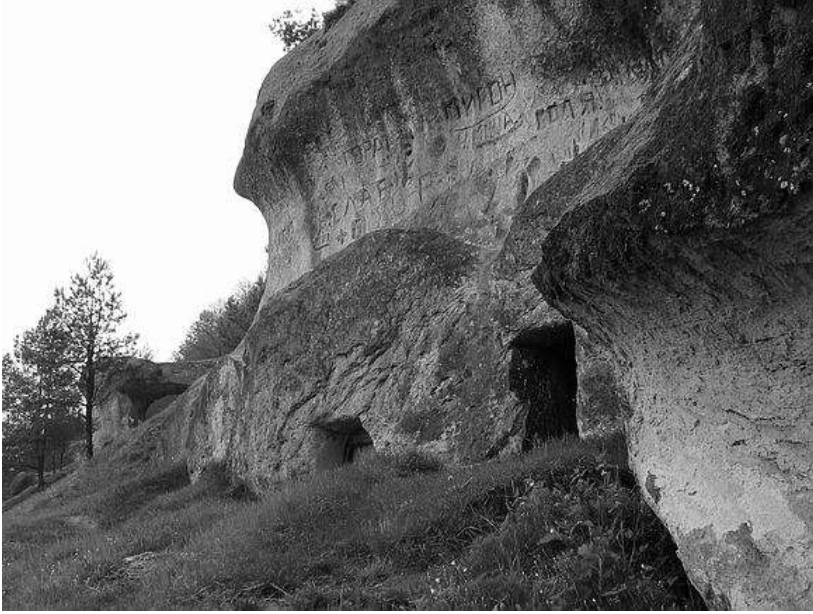
вгору та вниз по Дністру відправлялися цілі каравани торгових лодій. (До завойовницьких походів Святослава і його сина Володимира проти південних і західних сусідів племені полян на торгових шляхах України домінували не київські, а саме тиверські й хорватські купці з Середнього й Верхнього Подністров'я).

Загальний вигляд оборонних печерних казематів та поховальних крипт городища Стільське

Городище знаходиться у Миколаївському районі за 10 км. на схід від райцентру. Білохорватську столицю досі зусебіч оточують непрохідні багатокілометрові праліси й порізане яругами бездоріжжя Стільських відрогів Подільської височини.

Найдавніший український літопис “Повість врем'яних літ” тричі веде мову про хорватів. Вони перераховані серед найбільших племенних слов'янських союзів Руських земель, далі хорвати згадуються як союзники київського князя Олега під час його походу у 907 р. на Константинополь. І зрештою, літопис згадує про похід у 992 р. князя Володимира Великого на хорватів.

Викуті у скелі каземати городища Стільське – столиці ранньодержавного союзу племен Білих хорватів

Отож, після запеклої кількарічної війни з білими хорватами їхню столицю близько 992 р. здобули воїни Володимира Великого.

Після включення Карпатського регіону до складу Київської Русі й підпорядкування її населення княжим тиунам-урядникам значна частина білих хорватів покинула рідний край і слідом за своїми родовими князями переселилася у Далмацію (сучасна Хорватія й суміжні регіони). А адміністративний центр тутешнього краю було перенесено із вщент спаленого Стільського у новозаснований поблизу Звенигород.

Серед чужоземних джерел, перша документальна згадка про прикарпатських хорватів є в творі візантійського імператора Константина Багрянородного “Про управління імперією”, де зазначається, що охрещені хорвати Далмації по-

ходять від нехрещених хорватів, які живуть за горами Угорськими, тобто на Прикарпатті.

До нашого часу у скелястій центральній частині Стільського городища збереглися рештки укріплень дитинця князівської столиці. Викуті у скельній товщі комори-каземати й поховальні крипти давніх хорватів нині місцеве населення, здебільшого, використовує під льохи.

У с.Урич знаходяться залишки давньоруської наскельної **фортеці Тустань** (IX – XV ст.) – без перебільшення, унікальної у давньоруському зодчестві пам'ятки оборонної архітектури.

На північ від села лежить могутній скельний масив. З доісторичних часів цю унікальну геологічну пам'ятку природи облюбували люди. Адже вона, по перше, забезпечувала надійну крийвку й ефективну оборону від ворогів, по друге, своєю величчю пробуджувала в душах культове благоговіння.

За тисячу років до Різдва Христового на Урицьких скелях виникло унікальне святилище-палеообсерваторія. На обернених до сонця гладких поверхнях Каменя, Острого Каменя й Малої Скелі з дотриманням строгої (“емпірично-наукової”) логіки композиційної побудови було викарбувано сотні магічних знаків-петрогліфів.

Упродовж дня гра сонця й тіней поетапно висвітлювала (“проявляла”) окремі смислові групи петрогліфів. Це дозволяло древнім жерцям використовувати скельне святилище як обсерваторію для ведення календаря, з'ясування кульмінаційних астрономічних дат (на які припадали основні язичницькі святкування), прогнозів багаторічних кліматично-погодних циклів, урожайності тощо.

Вперше дохристиянські наскельні символи Урицьких скель описав Іван Вагилевич. У 1843 році він видав спеціальну працю “Берда в Уричу”, в якій зробив сенсаційний для історичної науки висновок: “В глибині за рукавами печер, в основному на північній берді існує до сьогоднішнього дня святиня богів з людьми і звірячими фігурами. Довго по приході християнської релігії населення ще читло старих богів зі своїми жерцями”.

На сьогодні кількість виявлених вченими петрогліфів сягає 270 знаків, але ця цифра є ще далеко не остаточною. Серед наскельних рисунків домінують концентричні солярні символи, спіральні завитки, міфічний ріг достатку, обведене колом зображення танцюючого шамана з здійнятим до сонця руками, контури людських процесій, зображення тварин, загадкові піктограми тощо. Чимало з цих магічних символів знаходяться на важкодоступній висоті 17 – 20 метрів від підніжжя скель і завдяки цьому стають помітними для людини лише здалеку на короткий період (в околі 12 – 13 год.) прямого попадання сонячних променів у жолобки-карби петрогліфів.

Святилище-палеообсерваторія на Урицьких скелях датується вченими X – XVIII ст. до Р.Х. (тобто до початку скіфської епохи). Але й у пізніші часи аж до запровадження християнства тут, очевидно, продовжував існувати культовий центр давніх слов'ян.

Багато доісторичних загадок Урицьких скель досі не розкрито. Тому до наших днів не втратили своєї актуальності віршовані рядки Івана Франка, який досліджував пам'ятку у 1884 році:

*А в Уричі камінь, і ковані в нім
Покої і брами, і льохи;
Чи велетів се, чи розбійників дім,
Не знає ніхто анітрохи.*

Заснували укріплений наскельний “велетів дім” могутні волелюбні племена білих хорватів, які тривалий час зі зброєю у руках опиралися завойовницькій політиці далекого “варязького” князя Володимира Великого.

А в давньоруський період на монолітних Урицьких скелях карпатські теслі розбудували грандіозне за розмірами наскельне місто-фортецю. Вражаюче високий рівень інженерно-архітектурної майстерності дав змогу будівничим сполучити височезними дерев'яними стінами три скельні групи: Камінь, Острий Камінь і Мала Скеля. Нині це єдина в Європі збережена (піддається цілковитій реконструкції) пам'ятка наскельного дерев'яного фортифікаційного будівництва ранньо-середньовічної доби.

Урицькі скелі – вхід на заповідну територію та схема кам'яно- дерев'яної п'ятиповерхової давньоруської фортеці Тустань

З IX до першої половини XIII століття фортеця відігравала роль стратегічного оборонного об'єкта на південно-західній (карпатській) ділянці кордону Давньоруської й Галицько-Волинської держав. Русичі дали фортеці промовисте ім'я “Тустань”, яке означало, що ця твердиня здатна зупинити під своїми стінами будь-яке чужинецьке військо й перешкодити його подальшому просуванню вглиб давньоруських земель.

Тустань постала на найкоротшому транскарпатському воєнному й торговому шляху (складової ділянки трансевразійського Шовкового шляху від Китаю до Італії), що пролягав з Галича звивистою карпатською долиною річки Стрий та її притоки р.Опір на Верецький (давньорус. Ворітський) перевал, а звідти – Угорщину. Місто Тустань – центр Тустанської волості – контролювало також стратегічно важливі шляхи через перевал Руський путь (йшов попри фортецю річковою долиною до верхів'їв р.Стрий) та Скотарський перевал (йшов річковою долиною до верхів'їв р.Опір). Всі ку-

Урицькі скелі – природна кам'яна основа стін-клітей унікальної дерев'яної п'ятиповерхової давньоруської фортеці Тустань

пецькі валки, які рухалися цими шляхами, сплачували торгове мито князівському воєводі прикордонної Тустанської волості.

Матеріальним підтвердженням раннього включення Тустані в міжнародні торгові зв'язки є знахідка в її околиці кількох арабських монет-дирхемів, датованих IX – XI ст. Перша писемна згадка про місто-фортецю Тустань є в Галицько-Волинському літописі під 1255 р.

В добу розквіту Галицько-Волинської Русі Тустань перетворилася на ключовий вузол єдиної системи оборони карпатських воріт-перевалів (про що згадується в “Слові о полку Ігоревім”). Зруби стін міста-фортеці сягали у висоту понад 15 метрів. Ззовні дерев'яні стіни були обмазані пластом глини товщиною до 20 сантиметрів з метою уникнення їх загоряння й обвуглення під час запеклих штурмів. Зверху по периметру стін Тустані тягнулися бойові галереї з вузькими прорізами-бійницями, які служили заборонами й давали оборонцям змогу з-за прикриття згори вести нищівний прицільний обстріл

лав нападників. Тому не диво, що про Тустань “забули” чи “не помітили” монголо-татарські орди хана Батия (які, між іншим, сплюндрували всі укріплені міста Галицько-Волинської Русі), рухаючись попри неї шляхом через карпатські перевали на Захід у 1242 році та повертаючись з Угорщини у 1250-х роки.

Багатий торговий град Тустань був основним транзитно-перевалочним центром міжнародної торгівлі прикарпатською сіллю з Угорщиною, Моравією, Італією.

Наскельне місто-фортеця проіснувало понад пів тисячі років (з IX до XVI століття). Перша документальна згадка про карпатську твердиню Тустань дійшла до нас з 1340 року у переліку основних населених пунктів галицької спадщини, загарбаних польським королем Казимиром III.

В останній період реконструкції фортеці (XIV ст.) давньоруський Дитинець (Внутрішній двір) було розбудовано в грандіозний за розмірами п'ятиярусний замок. Його перший поверх мав висоту 3,7 м і використовувався для господарських потреб. Другий поверх мав висоту 4 м і сполучався з лініями бойових галерей з бійницями. Третій і четвертий поверхи – по 3,7 м, а п'ятий поверх-вежа – 3,5 м і закінчувався на рівні теперішнього оглядового Верхнього майданчика. Навісна оборонна галерея сполучала п'ятий поверх замку з кутовою оборонною баштою на сусідній скелі Окремий Камінь. Таким чином цитадель з могутніми дерев'яними стінами, зсередини щільно заповненими камінням, сягала у висоту понад 18 м (а з урахуванням корисного даху вежі – всі 20 м). Аналогів дерев'яного замку Тустані XIV століття ні в цей період, ні згодом в Європі попросту не існувало.

Понад 20 років Тустань досліджувала Карпатська архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом М.Ф.Рожка. Для того, щоб виявити і дослідити всі 4000 пазів і врубів дерев'яної забудови на поверхні скель археологам необхідно було проводити дослідження на висоті 60 – 68 м над рівнем долини з використанням альпіністського спорядження.

У наш час (з 1994 року) територія Урицьких скель оголошена історико-культурним заповідником “Тустань”. Проєкт

розвитку рекреаційної зони заповідника передбачає розбудову туристичної інфраструктури (історико-розважальний парк, готельно-ресторанні комплекси, паркінг, лицарські атракціони тощо) – справа лише за інвесторами.

На території заповідника туристи мають унікальну можливість детально оглянути:

- ♦ Композиційні групи магічних знаків-петрогліфів доісторичного святилища-палеообсерваторії X – XVIII століття до Р.Х. (спіралі, солярні кола зі спицями-променями, ріг достатку, танцюючих шаманів тощо).

- ♦ Музей історії Тустані з багатющою експозицією давньоруських археологічних пам'яток, знайдених упродовж дослідження міста-фортеці.

- ♦ Вирубані у скелях Камінь, Острий Камінь і Мала Скеля пази і ніші-вруби, в які кріпилися дерев'яні зруби (кліті та кашіці) фортечних стін (середину дерев'яних зрубів закладали масивним камінням), галерей та бойових башт Тустані.

- ♦ Територію (двір) давньоруського замку-Дитинця на горі скельної групи Камінь, що знаходиться на висоті 51 м над оточуючою долиною при крутості скельних “стінок” до 45°.

- ♦ Оглядовий “Верхній” майданчик з штучно викутою у товщі скелі кліттю-кімнатою, в якій несли чергування воїни-дозорці. Майданчик вивищується над прилеглою долиною р.Уричанки на 68 м.

- ♦ Оборонні комплекси давньоруського й середньовічного періодів на скелі Жолоб (Орел) та прилеглих скелях Воронового хребта.

- ♦ Сліди оборонної башти та прилягаючої галереї для ведення обстрілу на Окремому Камені.

- ♦ Грандіозну дво-трирядну смугу захисних ровів і валів зовнішньої оборонної системи міста-фортеці.

- ♦ Сліди В'їзних воріт (типологічно близькі до Золотих воріт у Києві) з укріпленнями могутньої кількаярусної надворітьої башти у вузькому міжскельному проході між стрімчаками Малий Камінь та Мале Крило. (До верхнього ярусу башти спеціальними тросами кріпився чотириметровий підйомний в'їздний міст).

- ♦ Вирубана у скелі цистерна для питної води глибиною 14 м. Знаходиться біля підніжжя північно-західної оборонної стіни фортеці, служила основним резервуаром для зберігання запасів питної води у періоди ворожих облог.

- ♦ Вирубана у скельній товщі криниця діаметром 2 м і глибиною 30 м, з якої спеціальною шахтою вода подавалася в цистерну та в цитадель-Дитинець.

У наш час розроблено проект зі створення у межах історичного центру села Урич музею народної архітектури і побуту під відкритим небом “Бойківщина”. Успішна реалізація цього проекту остаточно перетворить Урич-Тустань на один з найвеличніших скансенів Європейського континенту.

Адміністративний центр Львівщини м.Броди – це одне з найдавніших міст Київської Русі. Перша документальна згадка про це місто є в “Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям” і датована 1084 р. В цей рік у Старих Бродах відбулися дипломатичні переговори між київським князем Володимиром Мономахом та володимиро-волинським князем Ярополком Ізяславичем. А саме місто, закладене на стратегічній ділянці Соляного шляху з Прикарпаття на Київ, існувало ще з доби Дулібського союзу слов’янських племен. Пыд час навали орд хана Батия в 1241 р. Броди були повністю знищені татарами. Але життя не припинилося, і поселення поступово відродилося з руїни. У 1584 р. Броди офіційно отримали статус міста й магдебурзьке право. Белзький воєвода С.Жолкевський поновив старі фортифікації довкола міста. Упродовж історії Броди не раз служили ареною важливих політичних подій.

Бродівський замок бастионного типу XVII ст. (вул.Шкільна) зведений за кращими взірцями голландської та італійської систем оборонних споруд у 1630 – 1635 роках під керівництвом талановитого архітектора Андре дель Аква і французького військового інженера Гійома де-Боплана на замовлення власника міста С.Конєцпольського.

П’ятикутну у плані територію замку оточував глибокий рів. Укріплення склалися з п’яти бастионів і куртин із 75 ка-

зематами в товщі земляних валів. Всередині розташовувався ряд казарм для гарнізону, арсеналів і продовольчих складів. Комендант цитаделі мешкав у дерев'яному палаці всередині замку.

Інженерний геній француза Г. де Боплана яскраво характеризує та обставина, що в 1648 р. цю фортецю два місяці облағало, проте так і не змогло здобути козацьке військо Богдана Хмельницького. Богданові союзники татари зняли тодішній урок і під час подальших навал на Львівщину намагалися обходити цю твердиню стороною. Найнищівнішого удару їй завдали російські армії під час Північної війни Петра І.

Бродівський замок: бастионні каземати

У середині XVIII ст. Станіслав Потоцький перебудував сплюндрований росіянами замок на пізньобароковий палац-резиденцію з парадним в'їздом з боку міста. В 1772 р. австрійський уряд дав розпорядження В.Потоцькому знищити замок. Тоді були зруйновані два бастиони з боку міста, окремі каземати, вхідна брама і башта. Остаточного нищення

напіврозібрана, проте ще досить обороноздатна твердиня зазнала під час масованих артилерійських обстрілів російських армій у 1915 та 1920 рр. Однак, остання власниця замку – Ядвіга Рижщевська – до 1939 р. реставрувала палац й збережені bastiони. Після Другої світової війни тут розмістилася військова частина, а після її згортання один з найнеприсутпніших замків Галичини перетворився на смітник.

Нині туристи мають змогу оглянути систему земляних валів з казематами й оборонні bastiони замку, а також замкове подвір'я з казармами.

На території Бродівського замку зберігся бароковий палац С.Потоцького – простора двоповерхова цегляна будівля з бічними ризалітами, що тягнеться вздовж північної куртини замку. І замок, і палац досі перебувають у вкрай занедбаному стані, хоча архітектурні особливості даних об'єктів оптимально відповідають для організації на базі фортифікацій мальовничого замку-готелю з лицарським рестораном та пивними льохами.

Місто **Добромиль** Старосамбірського району на березі р.Вирва виникло ще в добу Галицько-Волинської держави. Перша документальна згадка про Добромиль датована 1374 р., коли князь Владислав Опольський надав родові Гербуртів маєтки по річках Вирві і Стрвяжу, серед яких був і Добромиль. У 1450 р. львівський ловчий Микола Гербурт побудував на Сліпій горі біля Добромиля дерев'яний замок. Він згорів під час нападу татарів у 1497 р. Того ж року польський король Я.Ольбрахт для підняття поселення з руїни спеціальною грамотою визнав Добромиль містечком і дозволив проводити в ньому ярмарки. Місто швидко розвивалося завдяки прибутковому солеварному промислу.

У 1566 р. король Сигізмунд Август у відповідь на клопотання власника підкарпатських солеварень Станіслава Гербурта надав Добромилю магдебурське право. Тоді ж на місці дерев'яного розпочато спорудження родового кам'яного замку, а саме місто було обнесено високими валами й частоколом. Запрошені С.Гербуртом з Моравії ткачі організували у місті перші цехи, на місці дерев'яного костьолу 1531 р. закладено

Добромильський замок Гербуртів

мурований храм. Будівництво кам'яного замку на Сліпій горі завершив Ян Щенсний Гербурт – відомий політик-українофіл, поет і мислитель. Він відкрив у місті друкарню й зібрав у стінах замку величезну бібліотеку середньовічних трактатів.

З 1622 р. Добромильський замок перейшов у власність Конєцпольських. Під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького замок захопили місцеві повстанці. (Згодом міщани й мешканці навколишніх сіл жорстоко поплавилися за збройну підтримку селянсько-козацького руху: десятки ватажків повсталих були публічно страчені на центральній площі, а на всю громаду містечка наклали велику контрибуцію). Після поділу Польщі австрійський уряд видав розпорядження розібрати старі укріплення, що й було зроблено.

Замок Гербуртів знаходиться за 4 км на північний схід від міста на високій і крутій горі Сліпій (556 м. над рівнем моря) і в плані має овальну форму (стіни йдуть по контуру вершини гори). До нашого часу збереглися восьмигранна надбрамна башта із стрільницями і прямокутними віконними отворами, а також два фрагменти оборонних стін завтовшки до 2 м., рів і фундаменти трьох інших башт.

Повністю відбудувати даний замок технічно нескладно. Підкарпатське положення твердині оптимально відповідає цілям облаштування тут готельно-відпочинкового комплексу з можливістю організації кінно-туристичних походів у Карпати.

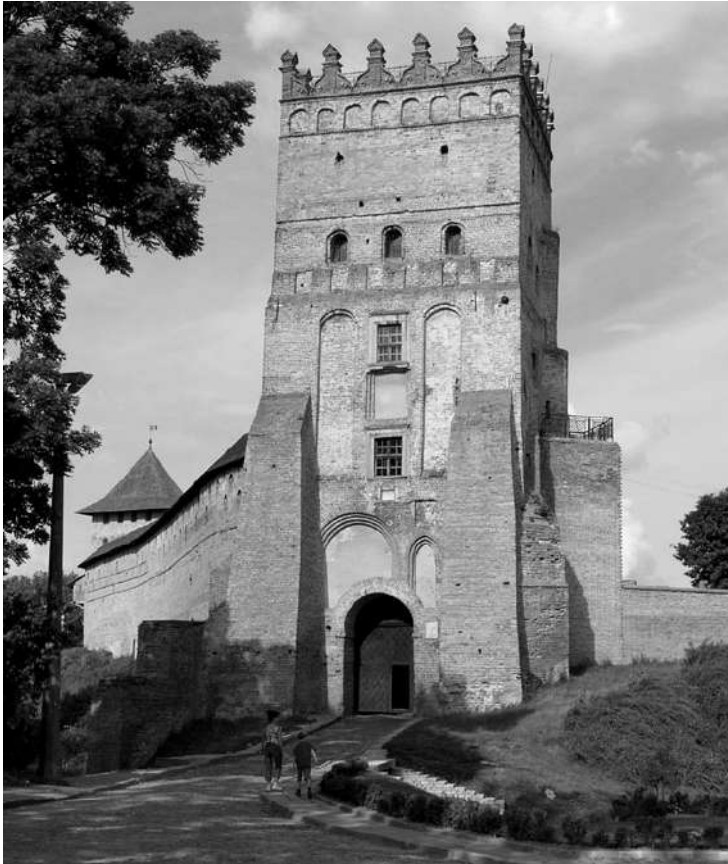
3.2. Волинський край (Волинська й Рівненська області): Луцький, Олицький, Острозький, Новомалинський, Дубенський, Клеванський, Корецький, Губківський замки, Тараканівський форт

Замки Волині сягають фундаментами дулібських та давньоруських часів. Традиційні канони давньоруського оборонного зодчества збереглися в них найкраще, порівняно з іншими регіонами України. Кращими твердинями краю є Луцький (1340 – 1452 рр.), Любомльський (XV – XVI ст.) й Олицький (1564 р.) замки.

Луцький замок – краща фортифікаційна споруда краю, що постала на крутому вигині-луці р.Случ для захисту літописного граду Лучеська, перша документальна згадка про який у Повісті врем'яних літ датована 1085 р.

Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі князь близько 999 – 1000 рр. заклав у Луцьку могутню фортецю. Ця фортеця зуміла витримати облоги військ польського короля Болеслава Сміливого, Андрія Боголюбського, галицьких князів Володимира Володаревича, Ярослава Осмомисла. Однак у середині XIII ст. на вимогу монгольського хана лучани були змушені зруйнувати це укріплення.

Будівництво кам'яної фортеці на місці давньоруських дерев'яно-земляних укріплень розпочато литовсько-руським князем Любартом Гедиміновичем (1340 – 1380 рр.), а завершено князем литовсько-руських земель Свидригайлом (1400 – 1452 рр.). За його правління у 1429 р. в Луцькому замку відбувається з'їзд наймогутніших монархів Європи (у т.ч. римського імператора Сигізмунда), на якому обговорювалися питання колективної безпеки від масштабної турецької експансії на терени Європи.

Замок Любарта Гедиміновича у Луцьку

Луцький замок

Замок Любарта утворюють три наріжні башти: В'їзна (або Вежа Любарта), Стирова (або Вежа Свидригайла) та Владича, з'єднані мурами висотою 10 – 12 м з трьома ярусами бійниць та внутрішніми дерев'яними галереями. Спочатку замок мав стиль романо-готичної архітектури, а при перебудові у XVI ст. набув рис ренесансу.

Після реставраційних робіт замку було повернуто первісний вигляд. В центрі замкового дворища відбудовано князівський палац. У 1987 р. у Владичій башті відкрито унікальний Музей дзвонів, а у В'їзній башті розміщено виставки будівельної кераміки та старожитностей. Після праці археологів туристам відкрили доступ у підземну частину собору Іоанна Богослова, де збереглися фрески з зображеннями святих, мозаїка з геометричними та образними візерунками, давні написи.

Луцький замок

Неподалік замку Любарта знаходиться башта князів Чарторийських – залишок Низького замку Луцька (знаходився на місці католицького собору Святих Апостолів Петра й Павла, вибудованого у 1616 – 1640 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Бріані).

Олицький замок-палац постав на місці дерев'яних давньоруських укріплень Олики, перша згадка про яку є ще в Іпатіївському літописі. У XII – XIII ст. тут існував торговий посад і річкова пристань сусіднього граду Чемерин. Град занепав після монголо-татарської навали 1241 р., однак життя в посаді продовжувало жевріти. У 1460 р. староста луцький П.Білий спорудив в Олиці костюл Святих Апостолів Петра й Павла – найдавніший католицький храм на теренах сучасної Волинської області (нині стоїть на території старого цвинтаря).

Розквіт Олицького замку пов'язаний з династією Радзивілів, які починаючи з Яна Радзивіла Чорного (з 1547 р.) ма-

Олицький замок-палац

ли спадковий титул “князь на Олиці й Несвіжу” і володіли цим маєтком аж до Другої Світової війни (1939 р.). Магдебурзьке право місто отримало у 1564 р. Замок неодноразово брали приступом селяські ополчення Северина Наливайка й козацькі полки Богдана Хмельницького, російські раті й шведське військо Карла XII (1702 р.).

З 1812 по 1837 рр. у палаці діяв військовий госпіталь. І донині тут функціонує Волинська психіатрична лікарня. В наші дні доречно піднімати питання про передачу об’єкту у приватну власність й переобладнання під готельний і музейно-туристичний комплекс.

Замковий комплекс площею 2,7 га прямокутний у плані, оточений ровами й бастіонами, збереглися руїни двох з них. Над головним в’їздом домінує двоярусна вежа-дзвіниця. Замковий двір по периметру забудовано палацовими корпусами. Три з них двоповерхові, а головний (південно-східний) має три поверхи. Через рів до інших воріт замку перекинута арочний міст.

Поруч із замком височіє величний бароковий Троїцький костюл з підземною криптою-усипальницею роду Радзивілів, збудований за проектом італійських архітекторів Бенедетто Моллі та Джованні Маліверна. При його проектуванні за основу було взято костюл Іль Джезу в Римі. Територію костюлу оточував прямокутник стін з бійницями та кутовими баштами. Це укріплення розібране в 1960-і рр., збереглася лише одна (північно-східна) башта й фрагмент прилягаючої до неї стіни.

А з колишніх міських укріплень в Олиці залишилася потужна двоярусна Луцька брама з бійницями та ренесансним аттиком.

Надзвичайно багату фортифікаційну спадщину має невелика Рівненська область – східний фортпост історичної Волині. Тут з періоду середньовіччя збереглися такі пам’ятки оборонного зодчества як замки князів Острозьких у м.Острог (XIV – XVI ст.) і м.Дубно (1550 р.), замок-моноліт князів Чарторийських (сер. XV ст.) у м.Клевани; руїни замків у с.Ново-

малин (XIV – XV ст.), с.Корець (замок князів Корецьких, XV – XVII ст. та оборонний Свято-Троїцький монастир), с.Тайкури (замок династії Вишневецьких, XV – XVII ст.), с.Губків (XV – XVII ст.), с.Степань (XV – XVI ст.), а також палац XVI – XVII ст. у м.Дубно, палац Стецьких (1789 р.) у с.Великі Межирічі та Троїцький монастир-фортеця (XV – XVI ст.) і брама міських мурів (XVI ст.) у с.Межиріч Острозького району.

Острозький замок – це краща фортифікаційна споруда краю, справжня туристична “перлина” Рівненщини. Літописний град Острог постав на р.Горині, що нині розмежовує Рівненську й Хмельницьку області, а в давньоруську добу служила головною об’єднуючою транспортною артерією багатой Болохівської землі. Перша документальна згадка про Острог у Повісті врем’яних літ датована 1100 р. Того року Острог (з сусідніми Бужеськом, Дубеном і Чорторийськом) був переданий для князювання колишньому володимиро-волинському князеві Давиду Ігоревичу.

Найдавніша Мурована башта-донжон Острозького замку

Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі, близько 1000 рр. за велінням князя в Острозі заклали дерев'яну фортецю. Вона була сплюндрована татарською навалою у 1241 р. Та вже в першій половині наступного століття перший історично відомий князь з династії Острозьких – Данило (помер близько 1386 р.) – відновлює на Замковій горі (висота 20 м) зруйновані фортифікації, обводять їх валом та ровом, заповненим водою р.Грабарки.

Перша документальна згадка про Острозький замок датована 1386 р. Нашадками князя Данила замок неодноразово перестроювався й відігравав роль головної резиденції князів Острозьких у XIV – XVI ст.

Найбільше до розбудови замку за кращими західноєвропейськими канонами долучився син Данила – Федір Острозький – славетний лицар України, який брав участь з власним полком у епохальній Грюнвальдській битві 1410 р. та неодноразово ходив у походи з чеським вождем Яном Гусом проти агресивних рицарів Тевтонського ордену. (На схилі віку він постригся у ченці Києво-Печерського монастиря і в 1411 р. похований у Лаврі). Наступник – Василь Федорович Острозький (Василь Красний) розбудував мережу кам'яних замків роду Острозьких у Дубно й усіх інших значних містах Волині – князівських володінь династії.

Найбільший же розквіт Острозького замку, а також усієї Волині і Київщини припадає на період правління Костянтина Івановича Острозького (1460 – 1530 рр.)

Після переломної події Лівонської війни – перемоги у битві під Оршею армії царя Івана Грозного – Константин Острозький отримав за свої ратні подвиги титул Великого гетьмана Литовського й зумів створити автономну православну руську державу в державі Речі Посполитої. Його володіння простягалися від Білої Церкви на сході до Турово-Пінська на півночі. Відтак, у середині XVI ст. князівська столиця Острог стала одним з найбільших міст України, національним центром ремесла, торгівлі й етнокультурного українського відродження. Поховано цього славетного сина українського народу у крипті Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Кругла башта Острозького замку

Батькову справу продовжив його молодший син – Костянтин-Василь (1526 – 1608 рр.) – володимирський староста, київський воєвода, коронний сенатор Речі Посполитої. Після приєднання володінь його дружини Тарнавської маєтки К.-В.Острозького охопили більшість територій Волині, Київщини, Поділля, Галичини й Східної Польщі. Він став найбагатшою людиною Речі Посполитої. Серед поляків з того часу виникла приказка про мірило заможності: “багатий як Острозький”.

Саме з особистістю Константина-Василя Острозького пов’язаний розквіт ренесансної української культури, науки, освіти й книгодрукування та діяльність Острозької академії – найвищого освітнього закладу України на рівні кращих університетів Західної Європи. При академії першодрукарем Іваном Федоровим у 1580 р. на кошти князя була організова-

на перша українська типографія, з якої вийшли у світ такі безцінні видання як “Азбука”, Острозький літопис та Острозька Біблія 1581 р. Після Люблінської унії виключною заслугою К.-В.Острозького є втримання більшої частини волинської шляхти й духовенства від визнання папської зверхності й переходу до греко-католицизму.

Острозький замок повністю не зберігся, його сучасний архітектурний ансамбль формують чотири муровані з тесаних блоків пісковика споруди Замкової гори: Мурована башта (XIV – XVII ст.), Кругла башта (XVI ст.), Богоявленський собор та Надбрамна дзвіниця (1905 р.). Крім того, з міських укріплень залишилися Луцька башта (XV – XVI ст.) і Татарська башта (XV – XVI ст.). Вони входять в Державний історико-культурний заповідник (вул.Замкова гора, 5).

Найстаріша Мурована башта – це типовий рицарський донжон (головна сторожова башта в західноєвропейських середньовічних замках) – укріплене житло феодала, де зберігалися його скарби, зброя та припаси. Для цих цілей під триярусною баштою знаходяться просторі підземелля та колодязь. Башту розбудували у XV ст., додатково укріпивши контрфорсами. Перший і другий поверхи нараховують по чотири приміщення. Верхній поверх складається з семи кімнат й напівкруглої веранди. З 1913 р. в Мурованій башті розмістилася експозиція Острозького краєзнавчого музею. Нині тут діє Музей рукописної книги та стародруків.

Кругла (Нова) башта складена з блоків пісковика й цегли у кінці XVI ст. Триярусна, перший ярус укріплено трьома контрфорсами, на другому й третьому тягнуться лінії бійниць. Верхній ярус прикрашений фігурними зубцями у кращих традиціях українського ренесансу.

Богоявленський собор Острозького замку – це типовий зразок хрестовокупольного собору доби Київської Русі. Собор з дотриманням давніх канонів збудував князь Василь Красний, імовірно на місці старішого давньоруського храму. Цей собор був складовою частиною оборонних споруд Острога – його північну стіну, яка виходить на глибокий штучний рів,

було потовщено до 2,8 м. та з'єднано з лінією фортечних стін. В її нижній частині є бійниці, а у верхній – уступ для вартових. Нескорено-гордий давньоруський стиль храму довгих два століття дратував католицьких господарів краю, через що собор прийшов у цілковите запустіння, однак упродовж 1886 – 1891 рр. його було відбудовано.

Луцька й Татарська триярусні башти слугували укріпленнями в'їздних воріт у середньовічний Острог. Унікальність їх полягає в тому, що збудовано ці фортифікації за канонами давньоримської архітектури – за прообразом гробниці Цецилії Метелли (кінець I ст. до н. е.) в Римі.

Новомалинський замок Рівненщини “виріс” на давньоруських фундаментах після того, як у 1392 р. володарем навколишніх земель став литовсько-руський князь Свидригайло. Ця фортифікація знаходиться на березі р.Свитеньки всього за 10 км. від древнього Острога.

Башта-каплиця Новомалинського замку

У XV й XVII ст. замок перебудовується, а в XVII – XVIII ст. поряд розбудовується палац магнатів Малинських і Сошновських. До нашого часу з цих споруд залишилися лише художньо атракційні руїни. З п'яти замкових башт частково збереглися лише дві та фрагмент стіни між ними, а також “скелет” палацу. Третя башта замку в XVII ст. перероблена під каплицю.

Замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно – одна з найнепрístupніших твердинь Волинського краю. Перша згадка про це місто датована літописами 1100 р., коли з'їзд руських князів-братів залишив його опальному князеві Давидові Ігоревичу. У 1241 р. монголо-татарська орда хана Батия сплюндрувала давньоруський град Дубен. Відродження містечка пов'язане з діяльністю князя Федора Острозького, який відновив дерев'яно-земляну фортецю.

Кам'яний Дубенський замок на високому правому березі р.Ікви збудовано в 1492 р. князем Костянтином Івановичем

Замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно

Острозьким на місці старого давньоруського укріплення. У 1498 р. князь домігся для містечка привілею на самоврядування. У 1507 р. його підтвердила грамота короля Сигізмунда I про надання Дубно магдебурського права.

На початку XVII ст. каштелян краківський, князь Януш Острозький перебудував замок у стилі пізнього ренесансу. Після згасання династії Острозьких, замком володіли князі Заславські, Сангушки, Любомирські, Баратинські. І кожен новий власник додавав замку нові архітектурно-стилістичні елементи.

Ця оборонна споруда упродовж століть ніким не була взята приступом. Замок зумів витримати облоги кримських татар, козаків Максима Кривоноса (1648 р.), російських військ Шереметьєва (1660 р.). Його штурмували шведи Карла XII (1706 р.) й росіяни Петра I (1707 р.).

На початку XVII ст. після Люблінської унії Дубно стало одним з центрів поширення католицизму на православній Волині. Місцеві православні церкви примусово перетворювалися на уніатські греко-католицькі, посеред Дубно “виросли” укріплені католицькі монастирі бернардинів і кармеліток. Примусове покатоличення-ополячення українців породжувало стихійний опір й численні антипольські повстання. Тож саме під стінами Дубенського замку розігралася драма козацького ватажка Тараса Бульби (з його крилатою фразою “Я тебе породив – я тебе і вб’ю”, адресованою синові, який зрікся рідної віри), що описана в однойменній повісті М.Гоголя. Дослідники припускають, що художньо оброблена М.Гоголем місцева легенда про Тараса Бульбу оповідає про події запеклої облоги Дубно козацькими загонами Максима Кривоноса у 1648 р.

Дубенський замок складається з оборонного рову, двох камінно-цегляних бастионів зі сторожовими баштами та казематами французького інженера Вобана. Горнверк утворюють два кутові бастиони й куртина між ними протяжністю 160 м. Гонверком замок відгороджувався від неспокійного міста. В середній частині куртини розміщено головний в’їзд на територію замку з навісним мостом.

Замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно

Підземними ходами замок з'єднаний з давніми спорудами міста та долиною р.Ікви. В середині замку на цоколі давніших фортифікацій розташовано два палаці: з південного боку – палац князів Острозьких (XVI – XVIII ст.), а навпроти нього, з північного боку – палац князів Любомирських під високим черепичним дахом (XVIII ст. – мальтійський архітектор Генрик Іттар). Інтер'єри палацу Любомирських прикрашено ліпним оздобленням італійського архітектора Доменіко Мерлоні. Збереглися ліпні герби Любомирських та Острозьких на першому поверсі та витончений барельєфний фриз північної зали, що зображує пристрасний танок юних вакханок з гірляндами виноградної лози.

Сьогодні Дубенський замок поступово відбудовується і реставрується. На його території діють музеї, виставки. Ця рідкісна за красою фортифікаційна споруда по праву може

вважатися визначною пам'яткою не тільки Рівненщини, а й усієї України.

Клеванський замок князів Чарторийських у смт.Клевань Рівненського району закладено у 1475 р. над р.Стубля. (А перша письмова згадка про поселення датована 1458 р.). Вірніше, того року луцький староста Федір Чарторийський відновив запуснені давньоруські укріплення на пагорбі Городище, обвів їх ровом, запустивши в нього воду Стублі, та валом з кам'яною стіною. Стіну зміцнили кутові п'ятикутні в плані чотиригранні башти, товщина стін яких сягає 3,0 – 3,8 м.

Клеванський замок: одна з наріжних башт

У 1632 р. замок віддали під єзуїтську колегію. Після приходу австрійської влади у 1773 р. орден розігнали, а споруду законсервували. У 1817 р. князь К.Чарторийський перебудував замок під гімназію, та після переходу до Росії цю гімназію було розпущено. Значних руйнувань пам'ятці завдали обстріли у 1915 р. під час Першої світової війни.

Нині башти та підземні каземати Клеванського замку відносно добре збереглися. Тож варто піднімати питання про повну реконструкцію архітектурного комплексу із пере-

профілюванням його на туристичний готель (у гімназійних корпусах) та музей на базі двох монументальних башт.

Замок князів Корецьких XV – XVII ст. закладений на березі р.Корчик у стародавньому с.Корець, а колись славному літописному граді Корчеськ. Перша письмова згадка про нього датована 1150 р. у зв'язку з походом волинського князя-захисника Ізяслава Мстиславовича проти загарбника Києва Юрія Долгорукого та його суздальських розбишак. З 1239 р. Корчеськ увійшов до складу держави Данила Галицького, стіни міста були укріплено. Однак, монголо-татарська навала 1241 р. спалила град. Новий розквіт містечка пов'язаний з державобудівничою діяльністю князя Федора Острозького, у підпорядкування якого це містечко відійшло у 1386 р.

Корецький замок

Замок князів Корецьких закладено у 1550 р. З цього княжого роду вийшло чимало славетних лицарів, що прославили себе як козацькі чільники та невтомні борці проти турків і татар. Скажімо, один з власників замку – Самійло Корецький – у 1622 р. повторив подвиг свого легендарного земляка князя Дмитра

Вишневецького, оскільки у турецькому полоні відмовився прийняти мусульманство й як запеклий ворог Оттоманської Порти був підвішаний гаком за ребра на стіні Стамбула.

У 1596 р. Корецький замок було здобуто місцевими повстанцями, які виступили на підтримку визвольного руху Северина Наливайка. У липні 1648 р. замок капітулював перед селянсько-козацькими військами Максима Кривоноса. У відповідь на агресію поляків, наступного 1649 р. селяни Рівненщини знову підняли повстання. А в 1654 р. на чолі визвольної армії у Корець урочисто в'їхав Богдан Хмельницький. У червні 1660 р. замок і міські мури намарне намагалося здобути польське військо. Міщани відстояли свою незалежність.

У 1780 р. посеред замку збудовано палацевий комплекс. У XVIII ст. замок зазнавав неодноразових руйнувань унаслідок приступів польських, козацьких, шведських і російських військ. Після пожежі 1832 р. замок було остаточно покинуто.

Нині від Корецького замку залишилися атракційні руїни. Його оточує глибокий рів, через який веде арковий віадук. Збереглися бастіони, прямокутна в плані триярусна надбрамна башта, яка служила головним в'їздом до замку, а також прилеглі до неї з обох боків руїни двоповерхового палацу. Стан пам'ятки вимагає проведення консерваційних робіт з реставрацією фронтона замку у його первісному вигляді.

Неподалік від замку у Корці є оборонного типу Свято-Троїцький православний жіночий монастир. Першими його господарями були францисканці. Після приєднання Волині до Російської імперії, у 1863 р. монастир передали православній Церкві й суттєво розбудували. Нині до складу ансамблю входять Свято-Троїцька церква (1620 р.) з розписами кінця XIX ст., церква Св. Іоанна Предтечі (1890 р.), триярусна дзвіниця (1905 р.), трапезна й двоповерхові келійні корпуси з контрфорсами. Головною туристичною атракцією монастиря є могила Г.Андро де Ланжерон з таким меморіальним написом (чомусь російською мовою): "Ганна Олексіївна Оленіна (в заміжжі Андро) – донька Президента Академії мистецтв О.Н.Оленіна, яка багато разів була оспівана російським народ-

ним поетом О.С.Пушкіним у віршах: “Ти і Ви”, “Твої очі”, “Не співай, красуня при мені”, “Я Вас любив...” та ін... В 1829 р. О.С.Пушкін попросив руки Ганни, але дістав від її матері рішучу відмову. Після смерті Пушкіна, на 32-му році життя, Ганна Олексіївна вийшла заміж за офіцера лейб-гвардії гусарського полку Ф.А.Андро. У 1844 році Г.О.Андро разом із чоловіком переїздить до Варшави, де впродовж 14 років він був Президентом Польщі. У 1885 році, після смерті чоловіка, Ганна Олексіївна переїздить до с.Середня Деражня, Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, в маєток своєї молодшої дочки графині Уварової. Г.О.Оленіна була щедрим добродійником Корецького жіночого монастиря, якому вона свого часу пожертвувала багато орної землі та ліс, а також дарувала свої кошти на утримання школи-притулку дівчаток сирот, що була в той час при монастирі. Вічна їй пам'ять!”.

У Березнівському районі Рівненщини над повноводною р.Случ є фрагментарні *руїни Губківського замку*. Атракційного інтресу для масового туриста вони не становлять. Однак, цікаві своєю історією. Адже брали штурмом ці стіни татарські ординці (1504 р.), селянсько-козацькі ополчення (загін Григорія Лободи під час визвольного повстання Северина Наливайка та полки М.Кривоноса під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 р.), москалі Петра I (1704 р.), шведи Карла XII (1708 р.). Після шведського плундрування і замок і містечко вже не відбудовувалися.

А перше дерев'яне древлянське укріплення на Замковій горі постало тут ще в X ст. Розквіт замку припав на панування каштеляна Брацлавського, старости Луцького, Володимирського подкоморія Олександра Семашка (друга половина XVI ст.), вихованого єзуїтами католика-фанатика, що нещадно ставився до своїх православних підданих. Навколишні селяни відплачували Семашкам не менш затятою ненавистю й постійними повстаннями.

Вражаюче-гарна фортифікаційна атракція знаходиться біля с.Тараканів Дубенського району обіч траси “Київ – Рівне

– Львів”. Це могутня споруда **Тараканівського форту** (1860-і – 1890 рр.), збудованого з цегли й залізобетону для оборони східного кордону Російської імперії напередодні Першої світової війни. Складні інженерні роботи тривали кілька десятиліть й обійшлися імперії у понад 100 млн. рублів. На відкритті форту “Нова дубенська фортеця” був присутній сам імператор Олександр III.

Ромбовидний у плані форт має довжину кожної з сторін 240 м. Він споруджений поверх штучно нагорнутого пагорба серед болотистої низини р.Іква. По периметру оточений земляним валом, зміцненим панцерною стіною.

Форт має три наземні і три підземні поверхи. Товщина мурів сягає 5 м. Складається з 105 казематів, казарми і лабіринту численних підземель. У двоповерхових казематах розміщувалися лазарет, морг, лазня, резервуар для води на 3000 відер, пральня, склади, продовольчі холодильники, дві

Тараканівський форт

електростанції на керосинових двигунах, телеграфна станція, арсенал, хлібопекарня, гарнізонна церква. Нині два з трьох колодязів засипані битою цеглою, збережений має глибину 20 м і сполучається підземною галереєю з західними казематами.

Бетонні підземні тунелі форту виводили на околиці м.Дубно та в лісисті урочища понад р.Іква. А потрапити у форт можна було лише по висувному залізному мосту через глибокий оборонний рів (шириною до 13 м і глибиною 6 м), заповнений водою з р.Ікви.

Найбільші випробування для форту випали на роки Першої світової війни, коли під час Брусилівського прориву в червні 1916 р. його брали штурмами російські частини. У 1920

Тараканівський форт

р. Дубенський форт прославився героїчною обороною под командуванням майора польської армії Матчинського від переважаючих сил російських більшовиків Першої кінної армії Бudyного.

Форт повністю зберігся й, за умови залучення незначних інвестицій, здатний перетворитися на першокласний туристичний готель з елементами анімації й тематичним музеєм, адже розташований якраз при найжвавішій туристичній автостраді України.

Серед інших замків краю назвемо ще залишки могутнього колись замку Вишневецьких (1570-і – 1876 р.) у с.Тайкури поряд із м.Рівне. Євреї у кінці ХІХ ст. розібрали його майже до основи, залишилися лише земляні вали й рови укріплення.

3.3. Замкове “намисто” Закарпаття: Мукачівський, Ужгородський, Невицький, Середнянський, Чинадіївський, Шенборн, Довжанський, Виноградівський, Боржавський, Квасівський, Королевський, Хустський замки

Окреме місце у замковому “намисті” України посідають замки Закарпаття. З огляду на тривалу історичну відірваність цього краю від решти території України й перебування під гнітом угорських феодалів, у Закарпатті збереглися класичні феодальні замки західноєвропейського типу.

Туристичною “візиткою” Закарпаття є славнозвісний замок “Паланок” ХІV-ХVІ ст. Експерти одноставно визнають його наймальовничішим замком Карпатського регіону і другим (після Кам’янця-Подільського) за туристичною атракційністю замком України.

Мукачівський замок “Паланок” – це один із найбільших оборонних комплексів Східної Європи, що повністю зберігся до наших днів. У цій “перлині” середньовічної архітектури поєднано розні стилі оборонного зодчества.

Замок “Паланок”

Мукачеве – це одне з найдавніших історичних міст України. Дерев’яний слов’янський град існував на Замковій горі (висота гори 68 м) ще до утворення Київської Русі. Заснували його в VII – VIII ст. могутні білі хорвати. В X ст. град увійшов до складу Київської Русі. Після смерті Володимира Великого з феодальним розпадом Київської Русі Закарпаття загарбав угорський король Іштван. Німецькі хроніки величають його сина-спадкоємця Імре “Dux Ruissorum”, цебто князем русинів.

А перші письмові вedomості про кам’яний замок Паланок стосуються XI ст., коли король Угорщини Ласло I Святий (1077 – 1095 рр.) дав вказівку укріпити дерев’яну Мукачівську фортецю кам’яними стінами від набігів кочівників. Адже саме тоді почастишали навали половців. Подальша історія замку насичена багатьма історичними подіями та легендарними історичними діями.

За даними середньовічної угорської хроніки Аноніма, у 1086 р. Мукачівський замок витримав п’ятиденні приступи

половців хана Кутеска, що спустошили Закарпаття, та здобути твердиню над р.Латорицею так і не змогли. Половецькі набіги в XI – XII ст. повторювалися неодноразово, однак замок кочівникам жодного разу взяти не вдалося.

У 1242 р. орда хана Батия не наважилася на приступ гірської твердині, й мешканці Мукачевської долини змогли за його стінами пересидіти криваву навалу. Одразу після повернення Батия з Угорського королівства Мукачевський замок був значно укріплений на випадок нової навали монголо-татар.

В 1281 р. за князя Лева Даниловича Закарпаття на 40 років повернулося до складу Галицької Русі, відтак знову потрапило під угорське панування. На початку XIV ст. Мукачівський замок став опорою А.Омодєя – лідера збройного виступу частини могутніх угорських феодалів проти неугодного їм короля Карла Роберта з чужої для старих мадярських родів італійської династії Анжу, нав'язаного країні Папою Римським. Невдовзі королю вдалося розгромити бунтівних

Фортификації Середнього замку з ходом-тунелем під баштою Коріатовича у Верхній замок

феодалів й переможно вступити у замок Паланок. Монарх одразу оцінив міць і стратегічні переваги твердині, що “замикала” Угорські гори вод татарських вторгнень.

У 1321 р. на запрошення короля Карла Роберта італійські будівничі здійснили повну реконструкцію фортеці давньоруського типу, надавши їй архітектурі рис класичного середньовічного західноєвропейського замку (романський стиль). Першим її комендантом став українець Тимош – жупан Березької й Угочанської жуп.

В 1393 р. після ліквідації литовським Великим князем Вітовтом напівнезалежного Подільського князівства король Угорщини Сигізмунд I подарував місто (а з ним усю Мукачівську й Маковицьку доміни) своєму дядькові – могутньому князеві Подільської України Федорові Михайловичу Коріатовичу.

З Кам’яця-Подільського Федір Коріатович переніс свою резиденцію у м.Мукачеве, з князем у край прибули десятки руських бояр та тисячі подільських селян-переселенців. Ф.Коріатович перевіз у фортецю з Кам’яця-Подільського 60 діжок гарматного пороху і 164 гармати, укріпив підступи до замку глибоким ровом та валом з дубовим частоколом – паланком. Від цього походить народна назва Мукачівської твердині – замок “Паланок”.

Ф.Коріатович розбудував замок, перетворивши його з невеличкої оборонної твердині-донжона на простору князівську резиденцію з численими ґридницями, двоповерховими житловими палатами, складами, льохами й іншими господарськими приміщеннями.

З метою посилення обороноздатності замку у 1401 р. Ф.Коріатович обніс схил гори сухим ровом і прямокутною у плані кам’яною стіною шириною до 5 м. і висотою до 10 м. На кожному куті стіни зміцнили наріжні башти циліндричної форми діаметром 9 м. і товщиною стін 2,5 м. Таким чином Мукачівський замок набув типологічних рис давньоруського граду і став схожим на рідну Ф.Коріатовичу Кам’янець-Подільську твердиню. Дві башти Коріатовича збереглися до

наших днів: Південно-східна (під нею пізніше прорубано східчастий тунель-прохід у Верхній замок) та Південно-західна (пізніше на її основі надбудували житлову будівлю).

Поряд із замком старий князь Федір Михайлович і його дружина Ольга заснували православий монастир. (Його бібліотека налічувала шість тисяч рукописних книг, здебільшого староукраїнською й грецькою мовами). Та Бог не дав подружжю Коріатовичів прямих нащадків. Тож по смерті українського князя у 1414 р. замок успадковує княгиня Ольга, але від туги невдовзі у 1418 р. вона теж помирає, і замок анексує угорський король Сигізмунд I.

У середині XV ст. домінією Мукачівського замку володів регент (тимчасовий правитель Угорщини) Янош Гуняді. Він надав місту Мукачеве магдебурзьке право. З огляду на стратегічне значення замку, король Ласло II у 1514 р. видав закон про довічне закріплення за Мукачівським замком статусу резиденції угорських королевичів-престолонаступників. Таким чином за Мукачівським замком закріпилася роль другої за значенням столичної резиденції Угорського королівства. Це пояснювалося тогочасною геополітичною ситуацією: з трьох боків на королівство насадили турки, трансільванські князі й австрійці. Цей тиск завершився повним розгромом королівської армії в 1526 р. в битві під Могачем та початком багаторічної боротьби між австрійськими Габсбургами й трансільванськими князями за поділ сфер впливу в Угорщині. Кровопротитні зіткнення й міжусобиці не оминали й Мукачівський замок. Його брали приступом австрійські армії й трансільванські загоны. За пів сотні років у замок помінялося до десяти власників.

Після першого сплюндрування австрійською армією Мукачівської твердині король Максиміліан II наказав кастеляну замку Петеру Тарноці відремонтувати його, що й було здійснено в 1569 р. На це вказує напис на кам'яній плиті в південно-західній частині Верхнього замку: "A.D.1569 P.T." (розшифровується так: "Року Божого 1569 Петер Тарноці"). Арсенал його озброєння було доведено до 220 гармат. У 1570

р. король Максиміліан II віддав домінію Мукачівського замку на 10 років в оренду капітану Егерського замку Г.Магочі.

У 1595 р., згідно з умовами мирного договору між австрійським королем Рудольфом І і трансільванським князем Ж.Баторі, область Мукачівського замку перейшла у володіння Трансільванського князівства. Жигмонд Баторі дарує твердиню своєму вірному соратнику трансільванському воєводі Жигмонду Ракоці. З нього починається епоха володарів замку зі славетної династії Ракоці.

З 1595 по 1624 рр. у Мукачівському замку розгортаються масштабні будівельні роботи. Результатом їх стало спорудження на спеціально обладнаній терасі нижче по схилу Замкової гори т.зв. Середнього замку з могутнім надворітнім укріпленням-барбаканом. На це вказують тогочасні інвентарні описи та одна з фундаційних плит, вмонтована в стіну коридору Середнього замку, з написом латиною: “Anno Dei 1624” (Року Божого 1624). Будівельні роботи продовжувалися і після придбання краю за 300 тисяч флоринтів новим влас-

Двір Верхнього замку з князівськими палатами

ником Г.Бетленом під керівництвом коменданта Балонга. По собі він залишив такий фундаційний запис на кам'яній плиті в коридорі Верхнього замку: “Стараннями й вірою шляхетного пана Іоанна Балонга з Геслі капітана-головнокомандувача будова для захисту Мукачєвого розпочата й закінчена року 1629”.

У 1635 р. Мукачівську фортецю викупив трансільванський князь Д'єрдь І Ракоці. Князі династії Ракоці перетворили замок на столицю свого князівства і володіли ним до 1711 р. У цей період у Мукачівському замку поряд з триповерховим князівським палацом налічувалися ще 88 приміщень для челяді, 25 підвальних приміщень, 22 каземати, господарський двір зі стайнями, броварня, продовольчі підвали, завод з виробництва пороку та кузня.

Ракоці послідовно притримувалися антигабсбурзьких поглядів й запровадження у краї австрійських порядків. Союзником у цьому протистоянні була Туреччина. Однак після перемоги Габсбургів над турками й витіснення їх з Угорщини під стіни Мукачівського замку у 1685 р. приступила численна австрійська армія під командуванням генералів Е.Каправа і З.Гайслера. На той час господинею замку була мужня княгиня Ілона-Олена Зріні (донька хорватського князя Петра Зрини) з малолітнім сином Ференцом II Ракоці – майбутнім вождем Визвольної війни угорського народу 1703 – 1711 рр.

Запекла облога нездоланої карпатської твердині тривала сім місяців і завершилася повним тріумфом оборонців. В кінці квітня 1686 р. генерал Каправа зняв облогу замку й відступив. Ця подія стала свого роду сенсацією. Зворушений лицарською вдачею княгині турецький султан Магомет IV навіть надіслав їй вітальну грамоту-величання.

Безстрашна княгиня Олена (Ілона), в жилах якої текла кров поколінь легендарних володарів білих хорватів, яким до приходу угрів з приуральських степів належали всі землі від Далмації до Галичини, усвідомлювала, що боротьба за незалежність ще далека від завершення. За короткий проміжок весни-осені 1686 р. її воїнам вдалося прорвати блокаду зали-

шених у краї австрійських загонів і поповнити Мукачівський замок новобранцями й значними запасами продовольства та зброї. Княгиня встигла з'їздити до Польщі й обміняти там всі свої коштовності на гроші для виплати заборгованої платні воїнам замкового гарнізону.

У 1687 р. австрійська армія під командуванням генерала графа А.Карафі розпочала нову облогу замку. Запекле протистояння тривало цілий рік, однак Ілона Зріні гордо відкидала всі пропозиції капітуляції. На початку 1688 р. Мукачівський замок залишився єдиною нескореною твердинею Трансільванії, що одним своїм існуванням страшенно дратував самолюбство імператора Леопольда I Габсбурга. Тоді генерал А.Карафі, збагнувши, що силою зброї карпатську твердиню не здобути, вдався до підступу. За його наказом було сфабриковано лист до Ілони Зріні і захисників замку від імені її чоловіка Імре Текелі зі зверненням про капітуляцію в ім'я порятунку його життя. Княгиня Ілона повірила в достовірність змісту послання й 15 січня 1688 р. підписала Акт про капітуляцію. Життя їй і її дітям таки зберегли, але дорогою ціною. Трансільванську княгиню було зіслано у застінки одного з віденських монастирів, а її дванадцятирічного сина віддано в закриту німецьку школу.

Лише завдяки активному дипломатичному тиску з боку Османської імперії у 1692 р. княгині Ілоні дозволили виїхати до свого чоловіка Імре Текелі в Стамбул, де вона й померла в 1703 р.

Після смерті матері, яка так і дочекалася побачити свій край незалежним від німецького панування, Ференц II Ракоці таємно повертається у Трансільванію й піднімає антигабсбурзьке повстання. Йому судилося перерости у героїчну Визвольну війну угорського народу 1703 – 1711 рр.

Тим часом австрійський уряд подбав про повну реконструкцію Мукачівського замку згідно з новою фортифікаційною концепцією бастионних твердинь. Для цього високі фортечні стіни (у т.ч. й монументальна Стара башта-донжон) були напіврозібрані – так вони мали б стати менш вразливими під

час нищівних артилерійських канонад. “Ядро” оборони австрійці перенесли з Верхнього замку на вершині гори у систему новозбудованих бастионів у її підніжжі. Внаслідок цієї реконструкції Мукачівський замок набув сучасного вигляду.

Австрійці якраз вчасно завершили реконструкцію. Прибулий у Трансільванію Ференц II Ракоці 24 червня 1703 р. зробив спробу повернути собі родове гніздо, у цьому намірі повсталих підтримав весь простий люд міста й долини. На допомогу австрійському гарнізону замку негайно були перекинуті корпуси регулярної австрійської армії під командуванням генерала Монтекукколі. Їм вдалося розбити “куруців”, жорстоко придушити виступ мукачівчан, спалити місто й відкинути Ф.Ракоці назад у Польщу.

Однак, бузувірства австрійців лише “підкинули хмизу у вогонь” визвольного руху. У лютому 1704 р. після запеклих чотиримісячних штурмів повстанці вдерлися у Мукачівську твердиню. У супроводі чималого загону запорожських козаків Ференц II Ракоці урочисто в'їхав у своє родове гніздо. (Участь українського козацтва – “зухвальців з Подолу й Запорожжя” – у тогочасних подіях відома завдяки секретному донесенню російського посла у Відні П.О.Голіцина цареві Петру I).

Ференц II Ракоці перетворив найлегендарнішу карпатську твердиню на опору у Визвольній антигабсбургській війні. Керувати черговою реконструкцією твердині князь доручив французькому генералові де Мюссе. (Союзна Франція активно допомагала войовничому князеві Трансільванії у боротьбі проти Австрійської монархії). Талановиті французькі військові інженери реконструювали третю лінію оборони й на останній четвертій терасі Замкової гори побудували зіркоподібне в плані укріплення вхідних воріт з панцерними редутами, оснащеними протипіхотними гарматами. Ззовні нижню оборонну лінію доповнював рів шириною 17,5 м і глибиною 6,5 м, заповнений водою, підведеною з р.Латориці.

Таким чином у 1704 – 1713 рр. Мукачеве стало столицею незалежної Трансільванської держави Ференца II Ракоці. У замку князь приймав послів російського царя Петра I, ос-

манського султана, гетьмана Івана Мазепи, сейму Речі Посполитої тощо. У дворі замку функціонував монетний двір, що карбував мідні, срібні й золоті монети з гаслом Ф.Ракоці “Pro libertate” (“За волю”) та латинською абвіатурою “СМ” (розшифровується як “Castrum Munkacs”, тобто замок Мукачеве).

Приворотні укріплення замку

Десять років знадобилося вишколеним арміям Габсбургів на те, щоб розгромити 75-тисячне військо куруців й приборкати повстання угорського нагору. І знову у 1711 р. Мукачівський замок залишився останнім оплотом борців за волю рідного краю. Сили були надто нерівними, і після тривалих й нищівних артобстрілів знекровлений й морально зломлений гарнізон замку 24 червня 1711 р. капітулював.

За Сатмарським мирним договором 1711 р. Ференцу II Ракоці гарантувалася повна амністія і право на володіння своїми помістями. Та князь, який з дев'ятирічного віку безстрашно воював з австрійцями, заявив, що “такий мир він ніколи не визнає” і закінчив своє життя у вигнанні. Спершу

він жив у Росії, Франції, а останні роки – у Туреччині, де й помер у 1735 р.

З переходом Мукачівського замку у володіння Австро-Угорської імперії тут пів століття був розквартирований численний гарнізон польової австрійської армії. А після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р., коли кордони Австрійської імперії розширилися далеко на схід (до Хотина й Надзбруччя), Мукачівський замок втратив своє стратегічне значення. Тому в кінці XVIII ст. з нього були виведені польові війська, а цитадель перетворено на застінок для політв'язнів.

Під час вторгнення Наполеона у замок Паланок з 11 грудня 1805 р. до 6 березня 1806 р. переховували священну корону угорських королів. І лише в 1896 р. замок припинив виконувати функції військового об'єкту та перетворився на історико-архітектурну окрасу краю. У 1960 р. замок Паланок оголошено музеєм.

Мукачівський та Невицький замки Закарпаття

Замок Паланок розташований на горі вулканічного походження висотою 68 м., займає площу 14 тис. м². і має форму витягнутого прямокутника. Замок складається з трьох частин і розміщений на трьох терасах. Найстаріший – Верхній замок XIV – XVI ст., знаходиться на вершині гори. Середній замок XVII ст. – на терасі на 6 м. нижче і Нижній замок теж XVII ст. – ще на 10 м. нижче від Середнього. На фронтоні правого бастіону Нижнього замку зберігся фундаційний запис завершення будівництва – 1670 р. На початку XVIII ст. на четвертій терасі ще на 10 м. нижче була збудована башта для охорони воріт, а також дорога до замку по західному схилі гори.

Від в'їзних воріт у квадратний двір Середнього замку веде вузький коридор, оточений дво- і триповерховими будівлями казарм замкового гарнізону. Навпроти в'їзних воріт знаходиться палац коменданта замку. Також тут розташовані приміщення усіх господарських служб, необхідних для автономного існування феодального гнізда. У замку існували свої зброярня, кузня, пекарня, цирюльня тощо.

Вузький низькосклепінчатий тунель з кам'яними сходами веде під баштою Коріатовича на саму вершину Замкової гори у Верхній замок. Його повністю було відведено під житло феодала. Двір Верхнього замку по периметру з трьох боків оточують величні триповерхові князівські палати. Трансільванський князь Д'єрдь I Ракоці прикрасив двір своєї резиденції відкритою аркадою, що додала помпезності усьому архітектурному ансамблю.

Навколо замкової гори ще у XVI ст. був викопаний рів, який наповнювався водою річки Латориці. У XVII ст. рів був укріплений дубовим частоколом – паланком. Назва “Паланок” збереглася до наших днів.

На випадок тривалої облоги замку Федір Коріатович розпорядився видобати в скелі під Старою баштою (донжоном) колодязь, що забезпечував би захисників замку водою. Це була, без перебільшення, унікально складна як на ті часи гідротехнічна споруда. Глибина колодязя досягла 85 м, діаметр у верхній частині 2,5 м. До глибини 13 м. стіни колодязя були

викладено тесаним камінням. На 71 м. вглиб колодязя вели видовбані в стіні гвинтові сходишки шириною 1,4 м. На глибині 83 м. у скельній товщі були видовбані два резервуари для збереження води довжиною 2,8 і 4,7 м та шириною 2,2 і 2,3 м. Воду з колодязя набирали за допомогою коловорота з двома величезними цебрами. Колодязь день-у-день забезпечував водопостачання замку аж до 1897 р., коли твердиню законсервували. За переказами, з підніжжя колодязя був також прорубаний підземний тоннель у долину р.Латориці з потаємними дверима з цільної кам'яної брили.

У наші дні Мукачівський замок – це один з найбільших історичних музеїв України. Тут експонуються знаряддя кам'яного віку, мідно-бронзової доби, зброя та ужиткові речі від кельтських часів до пізнього середньовіччя тощо. Етнографічний відділ музею розповідає про культуру, побут й мистецтво мешканців Закарпаття. У картинній галереї музею поряд з полотнами видатних українських, угорських та польських художників представлена унікальна колекція закарпатських ікон XVI – XIX ст. У середньовічних двориках та аркових галереях замку розміщено виставку сучасної скульптури. Щорічно замок-музей відвідує близько 40 тис. туристів.

Облоговий колодязь у дворі Мукачівського замку

До послуг туристів в замку відкритий художній салон-магазин, в якому можна придбати картину чи вироби декоративно-прикладного мистецтва. На бастіонах замку можна перепочити за філіжанкою кави, милуючись краєвидами долини р.Тиси та смарагдовими вершинами вулканічних Карпат. Розробляється інвестиційний проект, що передбачає відведення частини замку під елітний готель і ресторан у середньовічному стилі, а також організацію розважальних лицарських шоу, в яких могли б приймати участь туристи.

Ужгородський замок XIII – XVIII ст. (Castellum Ungwar) – це найстаріша з усіх фортець Закарпаття. Дерев'яне укріплення білих хорватів існувало на Замковій горі над р.Уж з раннього середньовіччя (з VII ст.) і руйнувалося аварськими та угорськими кочівниками. (А фрагменти валів першого оборонного городища на вершині Замкової гори датована археологами IX – VII ст. до н.е.). Наприкінці IX ст. Ужгородська фортеця стала резиденцією хорватського князя Ла-

Ужгородський замок

борця, який вів важку боротьбу з угорськими кочівниками-завойовниками. Угорський літописець XII ст. Анонім у хроніці “Діяння угорців” (*Gesta Hungarorum*) датує цю боротьбу 903 р. Він описує, що дружина слов’янського князя Лаборця в запеклій січі зазнала поразки від угрів. Самого ж князя, який вирвався з облоги, мадяри наздогнали й убили на березі річки, яку місцеві слов’яни відтоді стали називати його іменем (р.Лаборець – це притока р.Уж, нині розташована на території Словаччини).

У XI ст. на місці дерев’яного угри зводять кам’яний замок-дитинець. Про його міць свідчить той факт, що половецька орда хана Кутеска у 1086 р. не змогла здобути приступом Ужгородську твердиню. Сплондрували її осадні машини монголотатар у 1242 р. Та грамота угорського короля Лейли IV, датована 1248 р., зазначає, що вже невдовзі після Батієвого спустошення краю на Замковій горі над р.Уж королем закладено новий кам’яний замок Унгвар і костюл у ньому.

У 1322 р. король Угорщини Карл Роберт Анжу за віддану службу дарує замок Унгвар італійському графу Філіппу Другету, який перебудовує його за італійськими рицарськими канонами. Рід Другетав володів замком із 1322 по 1691 рр. З поширенням вогнепальної зброї і появою нової стратегії оборони, італійські інженери реконструюють старий замок у твердиню бастионного типу. Свідченням цієї перебудови є дата “1598”, викарбувана на укріпленні в’їздних воріт під геральдичним щитом-барельєфом графського роду Другетів. В’їзд до замку прикрашає білокам’яний ренесансний портал.

Графи Другети були відданими старій королівській династії угорських володарів та їхнім генеалогічним правонаступникам – австрійським монархам Габсбургам. Ця відданість зіграла драматичну роль в житті графського роду й їхнього замку, розташованого поряд з могутньою Мукачівською твердиною непримиренних ворогів Габсбургів з роду Ракоці.

У 1678 – 1685 рр. молодий трансільванський барон Імре Текелі після одруження з можновладною вдовою Ілоною Зріні підняв антигабсбурзьке й антикатолицьке повстання. Його

війська брали штурмом замок Другетів у 1679 і 1684 рр., призвівши до його серйозних руйнувань. За відданість Габсбургам 14 квітня 1684 р. в місті Кошиці (Словаччина) повсталі повісили останнього представника чоловічої лінії графської династії Другетів – Жигмонда Другета. Наступного року австрійська армія розпорошила повстанців. Відтак, полковник Міклош Перчені взяв шлюб з Христиною Другет і став новим правителем Ужанського комітату й власником Ужгородського замку. Граф М.Перчені запросив славнозвісного французького інженера Лемара і за його планом значно розбудував сплюндровану куруцями твердиню (після цього замок набув свого сучасного вигляду).

У 1704 р. австрійський гарнізон після калькамісячної облоги загоном закарпатських опришків Івана Пеци й повсталими селянами на вигідних для себе умовах здав Ужгородський замок князеві Ференцу II Ракоці. У твердиню повернувся М.Перчені, який служив міністром закордонних справ уряду Ракоці.

23 червня 1707 р. в Ужгородському замку відбулися переговори між Ф.Ракоці й прибулим з Росії послом Петра I. Тут була досягнута домовленість про політичну підтримку Російською імперією трансільванського князя при його коронації на престол Речі Посполитої та про надання йому значних фінансових дотацій для ведення подальших бойових дій проти австрійської імперії.

Після придушення імператорською армією визвольної війни угорського народу 1703 – 1711 рр. Ужгородський замок весною 1711 р. було взято штурмом й анексовано державою, все його коштовне майно вивезено у Відень, і в стінах розквартировано армійську залогу. І невдовзі після першого поділу Речі Посполитої він втратив своє прикордонно-стратегічне значення й у 1755 р. на прохання єпископа В.Пачинського був переданий імператрицею Марією-Терезією Мукачівській греко-католицькій єпархії. У 1778 р. в його станах відкрито духовну семінарію.

Ужгородський замок має форму неправильного чотирикутника з висунутими за лінію стін масивними ромбовидними

бастіонами по кутах заввишки 10 – 15 м. На древність споруди вказують монолітна кладка стін, різьблені у камені карнізи, колони романського і готичного стилів. Фрагменти найдавніших кам'яних кладок замку, що впродовж тисячоліття свого існування зазнав неодноразових перебудов, туристи нині можуть побачити хіба в його підземеллях.

Ужгородський замок: палац-цитадель графів Другетів

З трьох боків замок оточений сухим ровом, вирубаним у скелях на глибину 8 – 10 м, а з північно-східного – урвищем. Із XVIII ст. у замок можна було потрапити лише через підвісний міст. Роки, вибиті над в'їздними брамами замку – 1598, 1653 – вказують на дати основних реконструкцій споруди, після яких він набув сучасного вигляду. Територію замку оточує стародавній парк площею 6 га., закладений ще графським родом Другетів.

Всередині замку, напроти укріплення в'їздних воріт на самому краю урвища північного схилу Замкової гори височіє палац-цитадель графів Другетів. Це двоповерхова будівля XVI

ст. з квадратними вежами на кожному куті (до пожежі 1728 р. палац мав три поверхи). Західний і південний фасади палацу оздоблені ренесансними двох'ярусними аркадами галерей. Вежі палацу мають ярус стрільниць, товщина їхніх кам'яних стін досягає 2,5 – 3,0 м. Цитадель утворювала другу лінію оборони, з трьох боків її оточував глибокий рів з підйомним мостом. Підвальний ярус з рядом бійниць складається з просторих казематів, які використовувалися як арсенал, продовольчі склади та укриття. Є тут і своя в'язниця з камерою для тортур.

Ужгородський замок має лабіринт підземних ходів, нині замуrowаних і занедбаних. (Де-не-де вони “проявляються” промовистими провалами біля підніжжя Замкової гори). Туристи мають змогу оглянути кам'яний 32-метровий колодязь у дворі замку, який, за переказами, переходить у горизонтальний лаз, що виводив у долину р.Уж.

Ужгородський замок: один з залів етнографічної експозиції
Закарпатського обласного краєзнавчого музею

У наші дні в тридцяти залах Ужгородського замку розмістилася унікально багата експозиція Закарпатського обласного краєзнавчого музею, яка налічує понад 120 тисяч експонатів і розповідає про яскраві сторінки історії цього краю та його мешканців. Щорічно його відвідує близько 50 тис. туристів.

Сьогодні у замку діє кузня, де майстри за “дідівськими” технологіями здатні виготовити туристу будь-яку кузню (сувенір) на замовлення і навіть залучити його до виготовлення цієї речі. Аматори народних промислів сподіваються також відкрити свої майстерні під відкритими небом у дворі замку.

Існує міжнародний інвестиційний проект повного відродження замку як культурно-розважального туристичного комплексу. Проект передбачає відведення частини кімнат під “графські” готельні номери, відкриття в підземних казематах замку стильного ресторану, оформленого у рицарському стилі з оригінальною давньоруською й давньоугорською кухнями, а також відкриття “рицарської зали”, в якій будь-який турист міг би приміряти на себе рицарські обладунки і випробувати власну вправність у стрільбі з лука й арбалета. Триває пошук інвестора.

Невицький замок XIII – XVII ст. знаходиться північніше Ужгорода вище по течії р.Уж і закладений на стрімкій кручі (відносний перепад висот сягає 125 м) над долиною річки на стратегічних підступах до столичного міста Закарпатського краю. Невицький замок контролював прохід Ужанською долиною, якою йшов торговий шлях с Угорщини через Ужоцький перевал в Галицько-Волинську державу, Польщу, Литву і Московію.

Твердиня займає унікальне положення – зі сторожових веж Невцького замку відкривається неозора панорама словацької і української частин Вулканічних Карпат, Ужанська долина і навіть обшири Середньодунайської низовини.

Це унікальне в природному відношенні місце було зайняте укріпленим поселенням фракійців ще в VIII – VII ст. до н. е. З наближенням кордонів Римської імперії насельники Не-

Невицький замок

вицької гори налагодили жваві торгові стосунки з Подунав'ям. Свідченням цього є монети римського часу, знайдені археологами під час розкопок території замку.

У березні 1242 р. прадавнім торговим шляхом через Карпати хлинула монголо-татарська орда хана Батия. Невицький замок, що стояв на їхньому шляху, упав одним з перших. Однак, угорський король Ласло IV (1274 – 1290 рр.) невдовзі подбав про його відбудову й передав в управління трансільванському воєводі Фінті з могутнього старомадярського роду Обо. На нього покладалися обов'язки охорони проходів в Угорщину з боку Руських Карпат. Після смерті Фінта господарем замку став його брат угорський жупан Омодей.

Уперше у писемних джерелах Невицький замок згадується на початку XIV ст. як родова феодальна вотчина Омодея, оперезана глибоким ровом та валом.

На витоках своєї історії Невицький замок пережив легендарні історичні події. Після смерті в 1301 р. останнього короля

з старої (ще кочівницької) династії Арпадів, в Угорщині розпочалася кривава боротьба за владу. Після тривалих збройних чвар з волі Папи Римського на угорському троні закріпився король Карл-Роберт (1301 – 1343 рр.) з неаполітанської династії Анжуйських. Слов'янське населення Закарпаття піднялося на визвольну боротьбу проти угорського поневолення й приєднання Закарпаття до Галицької Русі. Але сплюндрована татарами Галицька Русь не мала сил для відкритої боротьби з Угорським королівством. Та це не зламало волелюбний дух русинів Закарпаття. Масштабне повстання очолив ужанський жупан Петр Петенко, укріпленою резиденцією якого стала Невицька фортеця. Повстання тривало понад 10 років, але, врешті-решт рицарська італійсько-угорська армія Карла-Роберта та кіннота половців придушили виступ закарпатців і захопили в 1321 році Невицький замок.

Після придушення повстання (імовірно, у 1322 році) Невицький замок (як і сусідній Ужгородський) з королівської ласки переходить до володінь роду графів Другетів. Філіпп Другет перебудовує дерев'яно-земляне укріплення на класичний європейський кам'яний замок-донжон з урахуванням італійських фортифікаційних традицій.

Справу Ф.Другета продовжила його вдова чи донька – історичний персонаж, який обріс легендами і в народній пам'яті отримав назву “Погана Діва”.

Поряд із замком, якщо підніматися крутою лісовою стежкою, знаходиться не менш цікава атракція – скелі Поганої Диви. Народ зберіг переказ про те, що жорстока царівна (чарівниця і бусурманка) Погана Діва взялася за розбудову замку, змусивши навколишніх поселян зміцнювати цементуючий розчин білками яєць, материнським молоком і навіть людською кров'ю.

Розвідки науковців підтвердили історичність закарпатської легенди. Погана Діва – смаглява чорноока італійка (через що слов'яни дійсно могли вважати її за бусурманку і злу чаклунку), донька чи вдова італійського графа Ф.Другета з далекого Неаполя – дійсно існувала і спричинилася до розбудови

Невицького замку та кривавого зміцнення влади над русинами у своїй феодальній вотчині. Чутки про жорстоке свавілля, непосильні побори і фізичне нищення люду володаркою Ужанської долини докотилися аж до угорського короля Матіяша. Він викликав графиню для царського розслідування. Але Погана Діва знехтувала волею свого далекого сюзерена й замкнулася у своєму неприступному гірському замкові. Лише після тривалої облоги хитрощами королівським військам вдалося здобути Невицьку твердиню.

Закарпатська легенда розповідає, що королевич спалив Погану Діву. Імовірно, в рамках узвичаєних норм покарання середньовічного релігійного суду інквізиції, покарання бунтівної “нечистої” графині через спалення, дійсно, цілком могло мати місце. Принаймні, старі люди с.Невицьке досі із задоволенням показують туристам курган у долині під Замковою горою, в якому покоїться попіл спаленої Поганої Диви.

Перебудови тривали й у подальші роки, а свою сучасну архітектуру замок набув на межі XV – XVI ст. Він складався із

Невицький замок: внутрішній двір

двох оборонних ліній стін, валів і ровів. З огляду на конічну вершину вулканічної гори замок має овальну форму. Підступи зі східного боку додатково прикривала могутня триповерхова кам'яна Південна башта, сполучена критою галереєю з головним замковим двором. Згодом на східному схилі додатково була зведена третя оборонна лінія з валів із палісадом-паланком та двома напівкруглими бастіонами. Між другою й третьою оборонними лініями існував посад, де проживали і працювали ремісники й прислуга, які обслуговували потреби володарів замку.

Нині увагу туристів найбільше привертають могутня кількаярусна башта-донжон (житло Другетів), яку від долини

Невицький замок

р. Уж видно ще за десяток кілометрів на підступах до Невицької гори, а також – чотириповерхова башта внутрішньої стіни з вікнами-бійницями, облямованими плитами білого пісковика, напівзруйновані житлові приміщення (замок налічував 31 залу), що прилягають до стіни, та головний двір твердині. І звісно ж, нікого не залишить байдужим монолітна Південна башта з поодинокими амбразурами й фрагментом критої дерев'яної галереї на вершині цієї монументальної споруди.

З кінця XVI ст. Невицький замок опиняється у веремії воєнних зіткнень і чвар між членами роду Другетів і часто переходить із рук в руки. У ці феодално-родинні чвари були втягнуті і сусідні трансільванські князі, не раз втручалися й королівські війська. Так, у 1580-і рр. королівське військо після запеклих приступів здобуло Невицьку твердиню для того лише, щоб полонити нелояльного до короля магната Гашпара Другета (зумів втекти з обложеного замку) й замінити його вірнопідданим родичем – Д'єрдем II Другетом. Однак того було невдовзі отруєно, і під стіни замку привів своє військо Валентин Другет. Знаючи свавільну вдачу родича, господиня замку (вдова отруєного) з малими дітьми поспішила втекти в сусідню Польщу. Та панування В.Другета у Невицькому замку теж було недовгим. Інтриги й гроші зробили свою справу – з волі чільників впливового єзуїтського ордену, підкріпленою спеціальною буллою Папи Римського, у 1602 р. Невицьким замком заволодів ревний католик Д'єрдь III Другет.

Новий господар замку в умовах гострої воєнно-політичної конфронтації між Трансільванією й монархією Габсбургів за поділ “угорського пирога”, посиленої не менш кривавою католицько-протестантською нетерпимістю, мусив вибирати між відданістю Папі і Габсбургам (які були далеко) або вассальною лояльністю до сусідніх трансільванських князів з роду Ракоці, які громадили війська у Мукачівському замку. Д.Другет залишився вірний присязі й невдовзі фатально поплатився за це.

У 1644 р. Невицький замок обступили і після недовгої облоги сплюндрували війська трансільванського князя Д'єрдя II

Ракоці. Археологи віднайшли на його території величезні кам'яні гарматні ядра діаметром до 25 см. Витримувати обстріли такої артилерії могли лише нові замки бастионного типу. З того часу споруда стояла пустою і вважалася місцевим населенням нечистим місцем, де витає дух-упир Поганої Диви.

Невицький замок: башта-донжон

У наші дні Невицький замок знаходиться в надзвичайно атракційному напівзруйнованому стані, однак з середини 1990-х років тут активно ведуться реконструкційні роботи археологів. Існує проект реставрації цього мальовничого замку (збудованого у класичному італійському стилі) й перетворення його на міжнародний туристичний готельно-розважальний комплекс.

Планується відтворити автентичний середньовічний замковий інтер'єр, обладнати у рицарському стилі ресторан зі старожитньою кухнею і вишуканими закарпатськими винними підвалами, відкрити музейну експозицію, манеж, кузню-зброярню та інші ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовля-

лися б на замовлення туристів прямо у них на очах. У основний готель замково-розважального комплексу для відвідувачів середнього класу, згідно з проектом, планується перетворити суміжну туристичну базу “Верховина”, єврореконструкція якої не потребує аж надто значних коштів. А навколишні гірські праліси з окремими промаркованими екостежками – це ідеальний природний полігон для історичних лицарських ігор і змагань з пейнтболу. (Окрема екостежка виводить навіть на закинутий гірський танкодром середини ХХ ст.).

Замок оточує ландшафтний парк Вагнера, що є самотійною ботанічною пам’яткою паркового мистецтва. За туристичною привабливістю й масовістю відвідування Невицький замок посідає друге місце серед замків Закарпаття (після замку Паланок, що в м.Мукачеві).

Раритетною пам’яткою замкового “намиста” Ужгородщини є залишки середньовічного замку ХІІ – ХVІІІ ст. у с.Середнє, що знаходиться на півдорозі з Ужгорода в Мукачеве. Тут збереглася масивна башта-донжон, збудована рицарями могутнього ордену тамплієрів (храмовників). Це найбільш рання пам’ятка романського стилю в Україні.

Середнянський замок досі криє у собі більше загадок, ніж реальних фактів з його історії. По перше, на відміну від усіх інших замків Закарпаття, він розташований не на горі чи край стратегічного торгового шляху, а на рівнині посеред густозаселеного краю квітучих виноградників. По друге, романський архітектурний стиль замку вказує на те, що з’явився він на закарпатській землі невдовзі після офіційного прийняття Угорщиною християнства. Однак що спонукало рицарів-храмовників забратися аж у таку глуху далечинь, куди навіть чутки про бурхливі перипетії воєнно-політичного життя Європи доходили вряди-годи? Відповіді на це питання не існує – історичні джерела “мовчать”. Ми припускаємо думку, що “огніздившись” на західному кордоні багатой Русі храмовники виконували якусь таємну місію великого магістра. А можливо, на прохання угорського короля Іштвана й з благословення Римського Папи тамплієри утверджували нову віру у краї, де

проживали її запеклі опоненти-єретики (схизматики-православні), які в релігійному відношенні тяжіли до Константинопольської патріархії й духовних центрів Галицької Русі.

Орден тамплієрів заснували в 1119 – 1120 рр. бургундські рицарі, які створили братство для охорони шляхів, що вели в Єрусалим. Назву “тамплієри” орден отримав від місцезнаходження їхньої першої резиденції поряд з єрусалимським *Tamplum Domini* – Храмом Господнім.

У середньовіччі орден тамплієрів перетворився на наймогутніший воєнізований клан Західної Європи, що мав незліченні багатства і величезні земельні володіння. Скажімо, в одній лише Франції в XIII ст. його доходи в калка разів перевищували доходи королівської скарбниці. Великі магістри ордену виступали впливовою силою міжнародної політики в Європі, союзу з ними шукали монархи найбільших європейських країн.

Європейські правителі і феодали настільки побоювалися храмовників, що в 1312 році з ініціативи французького імператора Філіпа Красивого об'єднаними зусиллями виступили зі своїми арміями проти тамплієрів, захопили їх неприступні замки, розграбували багатства ордену, а більшість його членів вирізали (тамплієри живими не здавалися). Юридичною підставою для цього стала постанова Святійшої інквізиції від 13 жовтня 1307 р., в якій великого магістра Жака де Моле і всю лігу ордену звинувачено в єресі, а на все майно та володіння ордену накладено арешт й конфіскацію на користь держави і католицької Церкви. Суд інквізиції присудив ув'язнених лідерів ордену до спалення. Після цього орден розпався.

На початку XIV ст. Середнянський замок, очевидно, стає останнім оплотом тамплієрів Угорщини, які приєдналися до антипапського й антикоролівського виступу частини могутніх угорських феодалів на чолі з Омодеєм проти неугодного їм короля Карла Роберта. Старі впливові угорські роди були проти нав'язування їм Папою чужого короля з далекої неаполітанської династії Анжу, адже це прямо суперечило старомадярським генеалогічним традиціям.

Та врешті-решт угорсько-італійська армія Карла-Роберта придушила виступ феодалів і близько 1321 р., поряд с іншими замками Закарпаття, здобула й Середнянський замок тамплієрів. Про подальшу долю закарпатських тамплієрів, цькованих усім католицьким світом, нічого не відомо. Нам залишається лише припускати, що частина з них перебралася за Карпати, попросилася на службу до останнього князя Галицької Русі й осіла на землях Західного Поділля (опосередкованим свідченням чого є виявлені у рові Новоселицького замку Львівщини жертвні камені тамплієрів із загадковими рунами, які нині зберігаються в дворі Золочівського замку).

За віддану службу угорський король Карл-Роберт (1301 – 1343 рр.) з неаполітанської династії Анжуйських подарував Середнянський замок (як і сусідні Ужгородський та Невицький) своєму вірному соратнику італійському графу Філіппу Другету. Другет розбудував замок, зміцнивши його периметр зовнішньою кам'яною стіною.

На ціле століття замок стає предметом збройних зіткнень між могутніми феодальними кланами Другетів та Палочі. Врешті-решт Палочі таки закріплюють за собою цю твердиню. Та володіли ним недовго. У 1526 р. в битві під Магочі угорські війська зазнали нищівного розгрому армією османського султана. У тій битві загинув “цвіт” угорського дворянства (у т.ч. й останній з роду Палочі), і країна залишилася без чільників. За поділ угорського спадку розпочинається багаторічна боротьба між трансільванськими князями та австрійськими монархами Габсбургами.

Середнянський замок переходить у володіння роду Добо. Цей рід прославив капітан Іштван Добо, який під час однієї з австро-турецьких воєн в 1552 р. очолив героїчну оборону Егера, за стінами якого гарнізон звияжців (1935 вояків) витримав облогу 120-тисячної турецької армії протягом 38 днів і цим, по суті, врятував всю Західну Європу. Із капітаном Добо та його синами пов'язаний найбільший розквіт Середнянського замку й квітучої долини, яку він охороняв. Тоді середнянські вина експортувалися не лише в дворянські помістя

Австро-Угорської імперії, а й у Річ Посполиту, німецькі князівства, Московію, а селище Середнє стало найвельоуднішим поселенням Закарпаття.

Занепа́в Середня́нський замок після буремних подій Визвольної війни угорського народу у 1703 – 1711 рр., адже стоїть якраз посеред (напівдорозі) володінь ворогуючих володарів Мукачівського й Ужгородського замків. Тоді його брали приступами і повсталі українські селяни, і румунські куруци барона Імре Текелі, і війська князя Ракоці, і польова австрійська армія.

Середня́нський замок – це донжон, периметр якого складає 18,6 x 16,5 м. Первісно замок мав три яруси до висоти 20 м і завершувався, ймовірно, шпильастою сторожовою вежою. Наріжні кути донжону для більшої міцності викладені важкими тесаними кам'яними блоками-квадрами, товщина стін сягає 2,6 м. Тогочасні стінобитні машини були безсилими супроти такого кам'яного романського кастелу.

Середня́нський замок-донжон рицарів-храмовників

Вхід у замок-донжон був розміщений на рівні другого ярусу посеред східної стіни. Щоб потрапити всередину твердині подорожній мав переконати ворітню сторожу опустити на землю навісні сходні. У випадку небезпеки ці сходні піднімалися на ланцюгах й наглухо забарикадовували іззовні єдиний вхід у донжон. (При потребі, їх взагалі можна було втягнути всередину чи облити маслом й за 5 хв. просто спалити, аби нападники мусили дертися до входу на драбинах).

Перший поверх замку поділявся на два приміщення й використовувався як склади зброї і продовольства та темниця-катівня. У підлозі “східного” приміщення було видовбано колодязь для автономного водопостачання гарнізону на випадок облоги.

Другий поверх складався з трьох житлових зал. З центральної (бенкетної) зали кручені гвинтові сходи, тесані з білого каменю, спускалися на перший поверх та вели на третій ярус. Стіни цього ярусу нині збереглися лише частково.

У донжоні мешкали благородні чільники тамплієрів. Просте вояцтво й прислуга жили на території замкового комплексу, огороженого зовнішнім захисним периметром: ровом та земляним валом з дерев'яними стінами й вежами.

Після переходу замку у власність італійського графа Другета, запрошені ним архітектори переобладнали твердиню шляхом будівництва кам'яної стіни з наріжними баштами по периметру замкового двору. Подальшу розбудову замку пов'язують із безстрашним лицарем Іштваном Добо – героєм турецької кампанії. Саме він руками кількох тисяч військово-полонених турків перетворив Середнянський замок на осердя неприступного містечка.

У XVI ст. довкола цитаделі-донжону “виросли” дві лінії оборони. Зовнішній периметр утворював вал з частоколом-паланком. За ним проходило подвійне кільце валів і ровів, заповнених водою. Уздовж гребеня внутрішнього валу піднімалася кам'яна стіна товщиною 1 м. з чотирма кутовими баштами, що оточувала на відстані 17 м. від донжона замковий двір. До нашого часу ця фортифікації практично не збереглися. А донжон

тамплієрів височіє на околиці історичного с.Середнє Ужгородського району.

Відродження найлегендарнішого й єдиного в Україні рицарського замку значних коштів не потребує, та здатне перетворити нинішню непоказну руїну донжону на справжню “перлину” й туристичну “мекку” замкового “намиста” Закарпаття. Вигоди його розташування на міжнародній туристичній автомагістралі між Ужгородським і Мукачівським замками виступають запорукою швидкої окупності затрат на реставрацію архітектурного комплексу.

Вважаємо за перспективне відвести другий ярус донжону під дегустаційний зал славнозвісних середнянських вин, оформлений у стилі рицарського бенкетного залу. А перший і третій поверхи цитаделі відвести під музей, експозиція якого знайомитиме європейського й українського туриста з історією й матеріальними пам’ятками найвпливовішого й найзагадковішого рицарського ордену хрестоносців-храмовників.

Необхідно також розчистити й впорядкувати двір замку, реконструювати фрагмент стін його зовнішнього оборонного периметру та архітектурно “вписати” у цей периметр стилізовані під казарми одноповерхові будівлі туристичного мотелю, ресторану закарпатської й угорської кухні та фірмового магазину середнянської виноробної фірми “Леанка”. Це забезпечить близько сорока нових постійних робочих місць для місцевих жителів й сприятиме перетворенню селища на привабливий туристичний центр міжнародного класу.

Серед повністю збережених замків Закарпаття виділяються ще дві “перлини”: Чинадіївський замок та палац Шенборн.

Чинадієвський замок XV ст. знаходиться у смт.Чинадієво Мукачівського району обіч жвавої туристичної автомагістралі “Львів – Ужгород” (М-06) між популярними туристичними центрами Свалявою та Мукачевим.

Перша документальна згадка про це поселення (угорці нарекли його Сент-Міклош) датована 1214 р. Хоча саме поселення білих хорватів археологічно простежується з VIII ст. Після навали орди хана Батия король Іштван V у 1264 р. відбудовує

місцевий замок і передає його у володіння місцевому владарю. Після зміцнення угорськими королями карпатського прикордоння містечко Сент-Міклош у кінці XIII ст. стало центром Чинадієвської домонії.

Наріжні оборонні башти Чинадієвського замку

У XV ст. в центрі поселення було побудовано замок-резиденцію баронів Перені. Спершу це був типовий романський донжон, по периметру оточений земляними валами й ровами, заповненими водою з р.Латориця. Згодом він неодноразово руйнувався й перебудовувався. У 1644 р. замок брали штурмом війська трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, у 1657 р. польські війська графа Любомирського, у 1679 і 1684 рр. румунські куруци барона Імре Текелі, у 1703 р. місцеві повстанці, у 1711 р. – імператорська австрійська армія.

З 1728 р., після остаточного розгрому військ трансільванської держави Ференца II Ракоці австрійський цісар передав усю Мукачево-Чинадіївську домінію коронному канцлеру Лотару Шенборну. Чинадієвський замок перебуває у власності Шенборнів до початку Другої світової війни. Цікаво, що під час його останньої реконструкції у 1839 р. під керівництвом архітектора Германа Ігнація будівничі знайшли в стані одного з його підвальних приміщень замуrowаний скелет когось з живцем похованих суперників колишніх володарів цієї твердині.

Чинадієвський замок двоповерховий, п'ятикутний у плані, зі стрільницями та двома кутовими круглими триярусними баштами. Товщина його стін перевищує 1 м. На першому поверсі налічується шість кімнат та парадна зала з вестибюлем. Другий поверх має аналогічне розпланування. У твердині є два запущені підземні ходи, що виводять у долину р.Латориці. Тривалий час цей невеликий замок виконував функції в'язниці. Зараз має пізнавальне значення як об'єкт пізньосередньовічної фортифікаційної архітектури, однак стоїть пустою і зазнає фізичного руйнування.

Чинадієвський замок ідеально підходить для організації в його стінах туристичного комплексу з відведенням окремих приміщень під музейний зал, арсенал-колекцію зразків середньовічної зброї та реконструйований каземат середньовічної в'язниці. В останні роки замком опікується мукачівський художник Йосип Партош, якому вдалося залучити до справи відновлення твердині авторитетного інвестора – Міністерство

охорони пам'яток Угорщини, а також фонд імені Ласло Текелі та інші фінансові інституції. Й.Партош має сподівання розмістити у стінах відродженого замку міжнародний культурно-мистецький центр. Одна з його зал буде перетворена на музейну кімнату історії графського роду Шенборн (за фінансового сприяння зацікавлених нащадків графської династії).

Мисливський **палац графів Шенборнів** знаходиться в мальовничому урочищі Берегвар передгір'я Вулканічного хребта біля с.Карпати. Він побудований у стилі німецького романтизму в 1890 р. за проектом австрійського архітектора Йохана Балтазара Ньюмена. Архітектура цього палацу, без перебільшення, унікальна. Палац прикрашають численні вежі, кручені сходи, гострий дах зі шпильми. Будівля уособлює собою календар: кількість веж відповідає кількості місяців у році, кількість димарів – кількості тижнів у році, а кількість вікон та дверей – кількості днів у році.

Палац Шенборн

Палац розташований у мистецьки спроектованому ландшафтному парку ХІХ століття, де зібрана значна колекція карпатської і екзотичної дендрофлори, а в глибині є озеро і мальовничий розарій. Серед екзотів, яких можна зустріти у графському парку, є, наприклад, італійська гліцинія, сріблястий клен, канадська ялина, японська вишня, самшитове дерево, катальпа, сосна Веймута тощо.

З 1728 р., після остаточного розгрому військ трансільванської держави Ференца ІІ Ракоці австрійський цісар передав усю Мукачево-Чинадіївську домінію коронному канцлеру Лотару Шенборну. Графській родині Шенборнів палац належав до окупації Закарпатської України фашистською Угорщиною у 1939 р. А з 1946 р. у палаці функціонує санаторій “Карпати” – одна з кращих бальнеологічних оздоровниць Українських Карпат.

Серед крутосхилих вершин Вулканічного хребта Карпат у вузькій тіснині над р.Боржавою знаходиться невеликий **Довжанський замок** (у с.Довге Іршавського району). У середньовіччі він замикав собою єдину дорогу з низинного Потисся вглиб лісистих Карпатських гір. Володарі села Довгаї заклали замок у 1417 р.

Оборонні риси замок демо втратив після перебудов у 1712 – 1798 рр. на палац для нових власників – графів Текелі, які упадкували це помістя після розгрому австрійською імперією самопроголошеної Трансільванської держави Ференца ІІ Ракоці.

Замок “ховається” в самому центрі села навпроти ресторану “Полонина”. Він прямокутний у плані з кутовими восьмигранними баштами. Посеред двору стоїть непоказна одноповерхова будівля-палац, відведена під тубдиспансер. Пожвавлення туристичного інтересу до цієї занедбаної пам’ятки можливе за умови організації на його території історико-краєзнавчого музею після відповідного благоустрою й реставрації.

Південну оборонну лінію Закарпатського краю утворюють Боржавський, Квасівський, Виноградівський та Хустський замки, які вервечкою простягнулися на вулканічних увишнях уздовж правого берега широкоплесої р.Тиси.

Довжанський замок: в'їзна башта та стіна з бійницями

В усі часи ці замки відігравали функцію прикордонних твердинь Північної Трансільванії. Вони охороняли стратегічний Соляний шлях, яким із Солотвинських копалень щоденно котилися валки возів із дорогоцінною сіллю на ринкові площі усіх західноєвропейських міст. І дотепер р.Тиса служить державним кордоном між Україною та Румунією.

Боржавський замок (у Берегівському районі) – одна з найдавніших твердинь краю. Хроніка Аноніма свідчить, що ще з VII-VIII ст. на місці сучасного с.Вари (назва “вар” з угорської перекладається як фортеця), де зливаються бурхливі води річок Тиса і Боржава, стояв дерев'яний замок Боршо, в якому жили слов'яни-підлеглі болгарського князя Салана. У 903 р. після вторгнення кочовницької угорської орди хана Аспаруха ця фортеця після кровопролитної триденної облоги була зруйнована. Але невдовзі на місці дерев'яної фортеці угорськими королями була збудована кам'яна прикордонна фортеця. Вона зазнала сильного плондрування під час татаро-монгольської навали на Західну Європу у 1241-1243 рр., і остаточно була зруйнована у 1566 р. під час одного з завойовницьких турецьких рейдів на Закарпаття.

Сусідній **Квасівський замок** XII ст. у с.Квасово Бергівського району, що знаходиться на 15-метровому пагорбі над річкою Боржавою, практично не зберігся. Замок було зруйновано у 1564 р. згідно з постановою угорського дворянського сейму через свавілля його власника. Втім, розташування замку посеред села з неабияким курортним потенціалом дає підстави надіятися на певні кроки з боку місцевої влади щодо часткової реконструкції цієї пам'ятки з метою монументального увічнення славного історичного минулого с.Квасово та надання об'єкту туристично-атракційних рис.

На Виноградівщині збереглися атракційні руїни двох могутніх середньовічних замків “Канків” (засн. у 1307 р.) і “Наляб” (засн. у 1315 р.). Заклав їх могутній угорський феодал Беке Боршо, якому відійшов цей край за підтримку нового угорського короля Карла-Роберта з неаполітанської династії Анжу.

Замок “Канків” XI-XVI ст. знаходиться на скелястому виступі Чорної Гори над містом Виноградів (до 1946 р. – Севлюш). Під кам'яною кладкою замку археологи виявили сліди слов'янського городища початку X століття, яке існувало тут до захоплення краю угорцями. Відбудовуючи підкарпатські фортеці після лихоліття монголо-татарського вторгнення угорський король Іштван V у 1262 р. надав Виноградову привілей самоврядного королівського міста. Відтак, відбудований кам'яний замок став надійним охоронцем Соляного шляху. У 1321 р. замок запекло оборонявся, однак був взятий і сплюндрований італійськими військами короля Карла-Роберта Анжу.

У 1399 р. угорський король Жігмунд I дарує фортецю барону П.Перені. Новий хазяїн передав фортецю під обитель францисканців, а біля підніжжя гори розбудував для себе розкішний палац.

Під час релігійних воєн у 1566 році загін королівських військ Австрійської імперії під командуванням генерала Текелеші штурмом оволодів фортецею і зруйнував її. Востаннє францисканську обитель у 1717 р. взяла приступом й спустошила татарська орда хана Гірея. Після цих подій замок уже не відновлювали. Місцеве населення поступово розтаскало його на будівельне каміння.

Руїни Виноградівського замку "Канків"

Палац баронів Перені

Щоб врятувати пам'ятку від подальшого нищення, необхідно негайно провести консерваційно-реставраційні роботи, відновити францисканську каплицю XVI ст. та дві башти з фрагментами стін, обладнати для туристичного відвідування вхідну частину замкового підземного ходу. З огляду на туристичну привабливість м.Виноградова ці заходи швидко окупляться й “працюватимуть” на туристичний імідж міста.

Поряд із замком туристичною “візиткою” м.Виноградова є ренесансний феодальний палац баронів Перені XVI – XVIII ст.

Палац двоповерховий, фланкований двома кутовими баштами, має елементи барокового декору, на фронтоні зберігся геральдичний герб баронів Перені. Навколо палацу розбито парк-дендрарій. Сьогодні палац є справньою туристичною окрасою міста над р.Тисою.

Замок “Нялаб” XII – XVII ст. знаходиться на 40-метровому пагорбі біля с.Королево, де бурхлива р.Тиса спускається з гір на широкі простори Дунайської рівнини. З доби Хорватського союзу тут існувало слов'янське городище. Після монголо-татарського спустошення у 1242 р. король Іштван V наказав на місці старого дерев'яного укріплення збудувати королівський мисливський палац. А невдовзі, для зміцнення підкарпатського (руського) кордону Великої Угорщини у другій половині XIII ст. король Бейла IV закладає тут кам'яний замок. У 1321 р. феодальна твердиня впала під ударом армії нового угорського короля Карла-Роберта Анжу. Однак, саме запрошені з Італії архітектори при дворі угорського короля-неаполітанця невдовзі перебудували Королівський замок за західноєвропейськими канонами рицарської твердині з цитаделлю-донжоном.

У 1378 р. король Жигмонд підписав дарчу грамоту про передачу замку і домінії “Нялаб” у володіння волоському воєводі Драгу (родоначальник династії трансільванських графів Дракул). Однак, могутній і войовничий жупан Мармарощини не надто визнавав зверхність короля Угорщини, тож для протидії йому у 1405 р. замок було передано роду не менш войовничих баронів Перені. Після низки збройних зіткнень

між військами Драга й Перені останній таки закріпився у краї й зміцнив замок. Описи тогочасної Королевської твердині залишив професор Краківського університету русинського походження П.Рутенус, який у 1510-і рр. був частим гостем барона І.Перені й готував тут до видання твору видатного хорватського поета-гуманіста Яна Паноніуса (1434 – 1472 рр.).

Після антигабсбургської змови, в якій брав участь рід Перені, за наказом імператора Леопольда І у 1672 р. замок було зруйновано. Щодо назви замку, легенда пов'язує її з прозвіськом одного з найлютіших володарів твердині – Нялабом – феодалом-розбійником, який не надто зважав на свого далекого сюзерена й порядкував у краї, неначе справжній король.

Атракційні руїни Королевського замку варті того, щоб вкласти кошти в реконструкцію принаймні двох могутніх замкових башт, товщина стін яких сягає 2 м. З 1530 р. посеред замкового двору збереглася церква-усипальниця.

У Хустському районі Закарпаття увагу туристів незмінно привертають до себе величні руїни Хустського замку.

Хустський замок розташований на крутосхилі заповідній 170-тиметровій Замковій горі при впадінні р.Ріки у бурхливу р.Тису. Люди оселилися тут ще з доісторичних часів. З VII ст. на горі постало укріплене городище білих хорватів. Після включення Закарпаття до складу Київської Русі дерев'яну фортецю ще більше розбудували. Адже її гарнізон контролював карпатську ділянку стратегічного Соляного шляху з Солотвинських копанень на Русь та в Західну Європу.

З початком феодального розпаду Київської Русі Потисся у 1090 р. захопили угри. Король Ласло Святий для охорони Соляного шляху наказує перебудувати дерев'яно-земляне укріплення на кам'яний замок. Будова з перервами тривала аж сотню рокав і завершилася в 1191 р.

У 1242 р. цей замок після запеклої місячної облоги пережив руйнацію ордами хана Батия, однак одразу відновився. (Про ці події розповідає місцева легенда про воєводу Хуста).

З 1281 по 1321 рр. прикордонна Хустська твердиня належала князям Галицько-Волинської держави. За володіння нею руські воєводи неодноразово змагалися з угорськими королями та волоськими князями. Відтак, у 1321 р. її загарбав угорський король. На той час під замком лежало багате торгове місто. Аби сприяти подальшому розвитку у ньому торгівлі й ремесел угорський король Карл Роберт Анжу у 1329 р. надав Хусту привілей коронного міста – адміністративного центру Марамо-роської жупи, який дозволив міщанам самоврядування й ряд економічних пільг. Для реконструкції укріплень було запрошено італійських архітекторів, які на місці фортеці давньоруського типу спорудили кам'яний замок з зовнішнім периметром валів і стін та цитаделлю-донжоном посередині. Його гарнізон і прислугу склали саксонські переселенці. Ними у 1455 р. у Хусті було побудовано також велику кам'яну лютеранську кірху Св.Єлисавети (цей храм діє й нині, щоправда належить уже не протестантам, а католицькій громаді м.Хуста).

У 1480-і рр. Хустський замок угорський король Матіаш Корван дарує королеві Беатріс Арагонській. Однак з цим не змирився могутній трансільванський феодал Габор Перені. Одразу після смерті старого короля Матіаша у 1490 р. граф як обов'язкову умову його вассального падданста новому монархові Владиславу II Ягеллону висуває претензію про передачу йому Хустського замку на довічне володіння. Наполегливість графа таки змусила короля в 1511 р. передати йому в оренду (за символічних 20 тисяч золотих в рік) надприбуткові “*castrum Huszt cum quinque civitatibus et fodinis salium*” (“замок Хуст з п'ятьма містами й солекопальнями”).

Барони Перені після успішної оборони замку, обложеного у 1514 р. волоськими повстанцями-куруцями на чолі з Д'єрдем Дожі, здійснили нову реконструкцію замку, перетворивши його на одну з найнепрístupніших твердинь краю. Їхні зусилля були не марними. У 1594 р. татарська орда розграбувала й спалила Хуст, однак здобути замок, за стінами якого укрилися зі своїми скарбами найзаможніші городяни, як не намагалася – не змогла. І згодом, у 1659 р. могутній Хустський замок вистояв супроти багатотисячного татарського війська.

У 1526 р. Угорське королівство після нещадного погрому в битві з турками під Могачем припинило своє існування. Його землі були поділені на три частини: Османська імперія окупувала квітучі райони Центральної Угорщини, прикарпатський край відійшов до Трансільванського князівства (вассала Туреччини), а задунайські і північні райони зайняли австрійські війська Габсбургів.

Трансільванським князем і володарем Хустської твердині став Янош Заполяї. Під стінами цього замку мало не щорічно громадаються війська для походів на замки феодалів, які підтримували Габсбургів (зокрема, й на сусідні володіння угородських графів Другетів). У його стінах відпочивали славетні турецькі воєначальники – союзники правителів гірської Трансільванії.

Тогочасний турецький письменник та мандрівник Евлія Челебі, відвідавши цю твердиню у складі свити візира Аліпаші, описав її такими рядками: “Хустський замок розташований на вершині гори Хассана, мурі його високі та товсті,

Хустський замок: арка в'їзних воріт та моноліт приворотньої башти

своєю міццю він схожий на фортецю Іскандер, тому що висота його веж сягає небес”.

На ті часи замковий комплекс дійсно вражав своєю потугою. Він складався з кількох панцерних поясів оборони із баштами-бастіонами та підйомними мостами, цитаделі з двоповерховим палацом посеред верхнього двору, лютеранської кірхи (1447 р.), корчми, просторих казарм, арсеналу, адміністративних і господарських споруд у нижньому дворі. З вершини углиб Замкової гори було викуто замковий колодязь глибиною 160 м – справжнє диво інженерного мистецтва – та лабіринт підземних ходів.

У 1546 р. австрійський імператор Фердинанд I розгромив турецько-волоські війська й вторгся у Трансільванію. Того ж року імператорська армія обложила Хустську твердиню. Артилерійські канонади не змовкали упродовж кількох місяців, однак лише через епідемію, що почала косити оборонців, замок капитулював.

Для закріплення новозахоплених земель (з багатючими соляними рудниками) імператор наказав негайно відновити замок і зробити його ще неприступнішим. Це непросте завдання було блискуче виконане австрійськими військовими інженерами, й невдовзі на Замковій горі постала твердиня бастіонного типу з потужним артилерійським озброєнням і численним німецьким гарнізоном. Саме інженерному генію австрійців замок завдячує своїм унікальним 160-метровим колодязем, будівництво якого в надскладних умовах руками сілезьких й солотвинських солекопів тривало 30 років і коштувало 4000 форинтів. На честь імператора Південний флігель замку з казармами, строевим плацом і будинком коменданта отримав назву “Фердинанд”.

Будівельні роботи були ще в розпалі, як вся довколишня Трансільванія знову піднялася на боротьбу проти Габсбургів. За підтримки Оттоманської Порти у 1554 р. її очолює Янош Жигмонд, син легендарного трансільванського правителя Яноша Заполяї. Після майже дворічної облоги й епідемії цинги німецький гарнізон здав йому неприступний Хустський за-

мок. Запекла боротьба між австрійськими військами імператора Фердинанда та трансільванським військом Я.Жигмонда і союзним йому загonom яничар паші Хусейна тривала аж до смерті князя в 1571 р. Відтак, Хустська твердиня перейшла у володіння наймогутнішого з володарів Трансильванії – Іштвана Баторі, який у 1576 р. посів також королівський трон сусідньої Польщі.

У кінці XVI – на початку XVIII ст. Хустський замок як одна з чільних твердинь Трансільванського князівства знову опинився у вирі кривавої боротьби з Австрійською імперією за геополітичне домінування у середньодунайському регіоні. Він переходив з рук у руки, і жодна з ворогуючих сторін не могла тут надовго закріпитися. Австрійці були дужчими й краще організованими, проте Хуст лежав у самому “серці” трансільванського краю, і найменшого спалаху непокори вистачало для масштабного повстання, яке грошима, а часто й збройними контингентами щораз підтримувала Османська імперія.

У 1709 р. угорські феодали на Сеймі проголосили трансільванського князя Ференца II Ракоці королем Угорщини й розпочали широкомасштабну війну за визволення держави від Габсбургів. Хустський замок у 1711 р. одним з останніх, після значних руйнувань польовою артилерією, капітулював перед імператорською армією.

Останнього удару по твердині завдала сама природа. 3 липня 1766 р. блискавка попала в порохові склади – потужна вибухова хвиля розстрожила будівлі й стіни замку “на клапті”. Цілковиту фортифікаційну непридатність того, що залишилося від замку, у 1773 р. підтвердила спеціальна військова комісія на чолі з крон-принцем (майбутнім австрійським імператором) Йосифом II. І в 1788 р. влада дала місцевій громаді дозвіл розбирати замок на будівельне каміння. Два століття людської скнарності довершили руйнацію величної споруди, тож нині туристи мають змогу оглядати лише окремі фрагменти колись непереможної твердині.

Поряд з руїнами Хустського замку височіє Червона скеля, яка під час сходу й заходу сонця неначе спливає людською кров'ю. Мешканці долини зберегли легенду, що пояснює барву

цієї скелі. На ній воєвода Хуст, який дивом врятувався під час Батієвої навали, однак втратив під час татарського погрому майже всю сім'ю, через багато років стратив, зопалу не признавши, свого єдиного сина, який вирвався з полону і в татарському вбранні пробирався в отчу твердиню. Лише після страти донька вказала воєводі на родиму пляму на плечі юнака, і старий Хуст з розпуки тут таки вгородив меч собі в груди. Відтоді кров батька і сина в'їлася в камінь і змінила колір скелі.

Відбудова Хустського замку – справа непроста, однак почесна для нащадків тих краян, прадідів яких він століттями обороняв від ворожих вторгнень. Зараз варто вести мову, найперше, про розчищення, археологічне дообстеження й консерваційно-туристичне упорядкування території замку. Заради пожвавлення туристичного інтересу до цієї видатної пам'ятки адміністрації м.Хуст доцільно подбати, принаймні, про відбудову двох башт замку, парапети яких є чудовими оглядовими майданчиками, звідки відкривається неозора панорама низинного Потисся й лісистих хребтів Вулканічних Карпат. Пожвавленню масової туристичної відвідуваності замку сприятиме також будівництво фунікулеру на вершину крутосхилої важкодоступної Замкової гори. Відтак, Хустський замок зможе стати справжнім “золотим дном” для бюджету цього прикордонного містечка.

3.4. Передкарпаття й Буковина: Галицький, Пнівський, Хотинський, Чернелицький, Раковецький замки

Найбільша кількість замків нашої держави збереглася на теренах Передкарпаття й Західного Поділля – історичного рубежу багатовікової оборони українців і поляків Речі Посполитої від татарсько-турецької експансії.

У “замковому намисті” України *Передкарпаття* репрезентоване кількома оборонними твердинями на чолі з величною Хотинською фортецею.

Галицький замок (XIV – XVII ст.) – історичне осердя сучасного міста Галича – збудований у 1367 р. боярином Дмитром Дедьком – воєводою князя Любарта Гедиміновича на місці укріплень старого руського форту на високій кручі над розлогою лукою Дністра. У давньоруську добу цей форт охороняв пристань й заміське торжище літописного Галича – столиці Галицько-Волинської Русі (його городище знаходиться на території сучасних сіл Крилос і Шевченкове).

На початках своєї історії тоді ще дерев'яний замок зазнав двох облог польських королівських військ у ході багаторічної боротьби за галицьку спадщину між королями Польщі та великими князями Литовсько-Руської держави. У 1367 р. Галич отримав магдебурзьке право і став королівським містом. До розбудови міського замку в цей час (1370-у рр.) активно долучився князь Владислав Опольський.

Згодом, лише за період 1590 – 1633 рр. на місто й замок було здійснено 29 татарських нападів. У 1621 р. татарам вдалося спалити місто й зруйнували замок

У 1627 р. за проектом італійського інженера Ф.Корассіні Галицький замок було відновлено й перебудовано з дерев'яно-

Галицький замок

го на кам'яний. Але вже в 1676 р. татарсько-турецька армада Ібрагім-паші, виступивши з Кам'янця-Подільського, знову сплюндрувала цю твердиню. Та з огляду на його стратегічне значення, замок знову й знову відроджувався з руїн.

У 1796 р., згідно з розпорядженням австрійської влади, замок розібрали майже вщент. Відбудова його розпочалася лише у 1990-і рр. Нині зі стін Галицького замку відкривається незабутня панорама дністровської долини з неозорими стрічками ланів Опілля та пралісами Підкарпаття.

Після завершення реставраційної відбудови та відтворення інтер'єрів Галицький замок, без перебільшення, стане найвишуканішою пам'яткою середньовічної оборонної архітектури Івано-Франківської області. Тут планується розмістити Музей історії Галича.

Пнівський замок XVI–XVII ст. височить на пагорбі над р.Бистрицею-Надвірнянською у с.Пневі Івано-Франківської області поряд з м.Надвірною. (Власне, сучасне м.Надвірна виникло як підзамкове поселення (підзамче) дворових людей, які служили “на дворі” замку). Належав Пнівський замок магнатам румунського походження Куропатвам, які перебували на військовій службі у польських королів. Перша документальна згадка про нього датована досить пізнім часом – 1482 р., хоча постав він на століття раніше.

До побудови Станіславської фортеці це була найміцніша твердиня Підкарпаття. Замок замикав собою вхід у гори на шляху до Угорщини. У XVI – XVII ст. він витримав численні облоги татар і турків, у 1589 р. був здобутий татарами, у 1621 р. – опришками Гриня Кардаша й Степана Буклашка, у 1648 р. (під час Визвольної війни українського народу) – 15-тисячним повстанським військом Семена Височана (яке рухалося на Львів для воз'єднання з армією Богдана Хмельницького).

Але невдовзі у 1668 р. Пнівський замок Куропатвами заново був зміцнений і в 1676 р. зумів витримати нищівну облогу турецької армії Ібрагім-паші, оснащеної наймодернішою важкою артилерією. (Чотирма роками раніше у 1672 р. ця армада здобула найнепрístupнішу в Україні Кам'янець-

Подільську твердиню, а під час походу 1676 р. сплюндрували всі (за винятком Пнівського) твердині Передкарпаття, цебто 13 замків, включаючи Галицький і укріплений Скит Манявський).

Після смерті у 1745 р. останнього представника роду Куропатів замок і навколишні маєтки переходять до Сенявських. А останніми володарями Пнівської твердині були галицькі графи Цетнери. Наприкінці XVIII ст. замок перейшов у державну власність Австрійської імперії і невдовзі був розібраний на будівельне каміння місцевими підприємцями і лихварями.

Пнівський замок

Пнівський замок представляє собою неправильний п'ятикутник з шістьма наріжними оборонними баштами різної конфігурації, кожна з яких має три яруси стрільниць. До наших днів збереглися атракційні двоярусні стіни товщиною 1,5 – 2,0 м. У нижньому ярусі мурів тягнуться округлі бійниці для гармат, уздовж верхнього – стрільниці для ручної вогнепальної зброї. Оборонний рів, через який колись перекидався

підвісний міст, нині майже знівельовано. На території замку археологами виявлено численні підвальні приміщення та підземні ходи, нині повністю засипані.

Повна відбудова замку не складає особливих технічних труднощів – реалізація цього проекту перетворить Пнівський замок на комерційно високоприбутковий об'єкт масового екзкурсійно-туристичного притягання рекреантів, які перебувають на відпочинку у Карпатах чи курортах Трускавці й Моршині.

На захід від Хотинської фортеці понад р.Дністром у Городенківському районі Івано-Франківської області розташовані ще два оборонні замки – Чернелицький і Раковецький.

Чернелицький замок XVII ст. бастионного типу був зведений для оборони неспокоїного східного кордону Галичини від рейдів турецьких військ, розквартированих у Хотині. Це був найбільш східний форtpост Речі Посполитої на правому березі Дністра.

Чернелицький замок

Вперше замок був зруйнований козацьким загоном під час національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. Але в 1659 р. відбудований Міхалом Єжи Чарторийським (1621 – 1692 рр.) – воєводою брацлавським. Твердиня відігравала стратегічну роль під час польсько-турецької війни в 1685 – 1691 рр. У ній двічі зупинявся на ночівлю польський король Ян III Собеський під час турецьких кампаній. Замок двічі здобували турки (у 1672 та 1676 рр.), але твердиню щораз відбудовували. Після того, як у 1817 р. замок залишив його останній власник, укріплення стало пустою.

Чернелицький замок займає територію 2,5 га. Він квадратний у плані, оточений мурами та земляними насипами й зараз зусебіч оточений старим яблуневим садом. Чотири bastiони зміцнювали наріжжя, мури куртин були 2 м. завтовшки та 6 м. заввишки. До західної куртини був прибудований палац з одноповерховою, з пілястрами квадратною вежею, покритою дахом, в якій є аркова в'їзна брама. Зовні вона багато декорована бароковою різьбою, вирізьбленим з каменю гербом Чарторийських – обрисами вершника зі зброєю. Внутрішній фасад вежі теж оздоблює герб з літерами Е.З.Х.С.VV.В, що означають: Єфросинія Станіславівська, княгиня Чарторийська, воєводи́ха Брацлавська (друга дружина князя Міхала Чарторийського).

Народний переказ розповідає, що подільська красуня Єфросинія не любила старого польського князя. Нелюб надовго зникав з замку у далекі походи. А дружина щедро роздаєрвовувала князівські скарби на будівництво церков і монастирів, мордувалася самотністю й почувалася як покинута всіма пташка у клітці. І за відсутності князя-воєводи Єфросинія покохала іншого – молодого козака, з яким часто кінно прогулювалася понад Дністром. Й от, коли князь повертався з далекого віденського походу і мав довідатися про зраду, Єфросинія з розпуки кинулася з найвищої вежі долу. М.Чарторийський наказав замурувати тіло жінки в стіну замку, а її ініціали викарбувати над головною брамою.

Від князівського палацу під замком до Домініканського костельу у смт.Чернелиці пролягав підземний хід (нині зава-

лений), на випадок затяжної облоги й евакуації існували й допоміжні підземні лабіринти, що виводили до Дністра.

Раковецький замок лежить за 10 км. на захід від Чернелицького на крутій луці каньйону Дністра серед лісових масивів. Архітектурні прийоми, використані при будівництві цієї твердині (аналогічні замковій вежі м.Болеславця (Польща) XIV ст.), дають підставу археологам датувати споруду середньовіччям – XIV – початком XV ст. Вирішальним при виборі території під забудову стало джерело зі смачною водою, яке вирішувало проблему водопостачання твердині (це джерело досі б'є у північній частині замкового двору). У 1660 р. Домінік Войцех Бієневський розбудував це укріплення (звів в'їзду браму, палац, добудував стіни), про що згадано в одному з документів галицького сеймику.

З замкової башти 1658 р. відкривається велична панорама річки, що широкою підковою охоплює село з околицями й майже зникається під замком.

Замок багатокутний у плані розмірами 40х60 м. Ззовні його оточує рів. Збереглися залишки палацу і в'їздної башти з

Сторожова башта Раковецького замку над Дністром

напівкруглими склепіннями брами, фрагмент північної замкової стіни завтовшки 1,6-2,1 м. з двома рядами стрільниць (стіни мали 9 м. заввишки, на верхній бойовий ярус вела дерев'яна галерея) та монументальна шестикутна семиярусна башта висотою 20 м. й глибокі підвали-склади обіч неї.

Наприкінці XVII ст. поряд з Раковецьким замком була переправа через Дністер, у замку постійно зберігалися запаси провіанту й аmunіції. Саме тому цей важливий воєнно-стратегічний об'єкт ставав місцем військових сутичок й використовувався королем Яном III Собеським як опорна база у війнах з турками в 1685-1691 рр.

Історія Раковецького замку ряхтить батальними подіями. У 1657 р. ще недобудований замок витримав облогу козацьких військ, які йшли на відсіч князеві Ракоці. У 1667 р. фортецю безуспішно намагалися здобути татари. Але у 1672 та 1676 рр. турецька армія захоплювала й руйнувала обидві твердині (Раковецьку й Чернелицьку). У XVIII ст. замок втратив своє оборонне значення й остаточно занепав (згорів) під час подій Барської конфедерації в 1768 р. А будівельний камінь з фортеці місцеве населення стало потрохи розбирати для своїх потреб.

Хотинщина – це один з найдавніше заселених й найлегендарніших історичних країв України. Її терени “пам'ятають” сотні кривавих битв і запеклих облог, багатьох видатних діячів України, Центральної і Південної Європи. Цю землю топтали армії, очолювані каганами Аварського каганату, яськими, печенізькими, половецькими і татарськими ханами, господарями Молдовського князівства, боярами Румунії, султанами і пашами Турецької імперії, королями й магнатами Польщі, полководцями найбільших європейських імперій Романових і Габсбургів.

Але справіку Хотинщина з м.Хотином були оборонним форпостом на обводах ранніх державних утворень українців – Дулібського союзу племен, Київської Русі, Галицького князівства, Галицько-Волинської держави і Подільського князівства Кориатовичів.

Археологічними дослідженнями встановлено, що на території сучасного м.Хотин вже у VII ст. існувало слов'янське укріплення. На стрімкому неприступному правому березі Дністра слов'яни побудували дерев'яну фортецю, яка з часом обросла довкола поселенням.

Виникнення ранньосередньовічного міста Хотина (яке в 2002 році відзначило своє 1000-ліття) пов'язують з включенням території між Карпатами і Дністром до складу Київського князівства наприкінці X ст. (приблизно в 993-1001 рр.), коли великий київський князь Володимир остаточно підкорив літописні племінні княжіння східних хорватів і тиверців. Одним із центрів князівської влади став Хотинський замок, споруджений на рубежі X – XI ст. на скелястому мисі заввишки 20 м, розташованому між каньйоном Дністра і вузьким дугоподібним каньоном струмка, який огинав цей мис із західного і північного боків. Будучи адміністративним центром, замок контролював також єдину дорогу, що виходила з віковичних лісів берегом струмка до переправи на Дністрі саме біля підніжжя скелі, на якій височіла твердиня.

Згідно з традиціями давньоруського оборонного зодчества, перші укріплення були дерев'яно-земляними. Їх основу становили земляний вал, зміцнений зрубними конструкціями, та заборолა.

З кінця XI ст. Хотин входив до складу Тербовельського, із 1140-х років – Галицького, з 1199 р. – Галицько-Волинського князівств. В середині XIII ст. князь Данило Галицький і його син Лев Данилович організували спорудження кам'яних замків, мури яких могли витримувати удари стінобитної і каменеметальної техніки, що була на озброєнні монголо-татар. Очевидно, тоді ж перебудували і Хотинський замок. На місці дерев'яно-земляних укріплень був збудований кам'яний мур заввишки 7,5 м. Він оточував майданчик у північній частині нинішньої цитаделі (приблизно третину її площі). Тут археологи виявили уламки плінфи та штукатурки з фресковим розписом і кириличними літерами, характерними для XIII ст. Ці рештки вказують на те, що одночасно з муром спорудили цег-

ляно-кам'яну церкву. З напільного боку в скелі було видовбано рів трикутної форми завширшки 6 м.

Хотинська фортеця

В XI – першій половині XIII ст. замок відігравав роль одного з важливих форпостів Галицько-Волинського князівства в Середньому Подністрів'ї.

У 1340-х рр. Хотин потрапив до складу Угорського королівства, а в 1359 р. – Молдавського князівства. Його правителі приділяли увагу Хотинському замку, який був значно зміцнений у другій половині XIV ст. і розширений у другій половині XV ст.

Влітку 1476 р. Хотинська фортеця зазнала першого нападу турецького війська. Залога твердині витримала осаду, і турки були змушені відступити ні з чим.

У 1563 р. у стіни Хотинської твердині урочисто в'їхав легендарний Дмитро Вишневецький (Байда) на чолі козацького війська. Він вів тут переговори з молдавським господарем про спільний виступ проти Туреччини. Однак через зраду молдавських бояр козацьке військо потрапило в пастку й було розгромлене, а сам Дмитро Вишневецький опинився в турецькому полоні. Князь відмовився схилитися перед султаном і приймати мусульманство та був страчений на гаках Константинопольської фортеці. Кілька діб козацький ватаг висів на гаках, спливаючи кров'ю й привселюдно проклинаючи завойовників-чужовірців, його страждання й геройська смерть увійшли в український народний епос і послужили взірцем для наслідування для нових поколінь козаків-запорожців.

Нині Хотинська фортеця XIII – XVIII ст. – один з наймонументальніших й найгарніших замків України, що за своєю міццю й архітектурними особливостями стоїть у одному ряду з кращими середньовічними замками-фортецями Туреччини, Угорщини, Іспанії, Франції, Англії і Шотландії.

Фортеця має 40-метрові стіни товщиною до 3 м. Ззовні вони прикрашені орнаментом з червоної цегли. Символіка цього орнаменту досі залишається загадкою для вчених. Єдиним в'їздом до фортеці слугує дерев'яний міст.

Всередині фортеці знаходяться більший “двір Воїнів” і менший “Княжий двір”, на фундаменті давніших княжих палат XIII ст. стоїть Комендантський палац, вибудований у 2-й пол. XV ст.

Його стіни прикрашені орнаментом: шахівниця червоної цегли та білокам'яних блоків. Портали та різьблене оздоблення вікон виконані в готичному стилі. Свого часу у цьому палаці мешкав турецький паша, окреме крило було відведене під його гарем. Всередині інтер'єри зал й опочивалень були обставлені у східному стилі, серед зелені “вісячих” садів плюскотіли плавальний басейн й фонтанчики. Під палацом знаходяться два простори підземелля, де колись зберігалися зброя та харчі.

Внутрішній двір фортеці

Посеред більшого двору у скельній товщі пробито глибокий колодязь (діаметр – 2,5 м., глибина – 65 м.), з якого здійснювалося водопостачання гарнізону твердині. А загалом внутрішні двори фортеці припідняно на 15 м. по відношенню до денної поверхні поза її стінами.

Фортеця має п'ять башт заввишки до 60 м: надбрамна, комендантська, північна, східна та південно-західна. Найбільшою з башт є північна, що складається з трьох ярусів бійниць для

важкої артилерії та прямокутний у плані (12 на 18 м.) бойовий майданчик з дахом у формі пірамідоподібного шатра.

Ззовні Хотинську фортецю оточує потужний протипіхотний земляний вал заввишки 8 м. протяжністю понад 1 км. та муровані бастіони Нової фортеці XVIII ст. На її території знаходиться фундаменти дев'яти турецьких лазень, кам'яна гарнізонна церква 1835 р. і руїни турецького мінарету (варварськи підірваний Червоною армією).

“Нову фортецю” споруджено у 1718 р. за проектом французьких військових інженерів, її кам'яно-земляні укріплення прямокутні в плані (розміром 1200 на 250 м.).

Під стінами Хотинської фортеці відбулася одна з найбільших і найдоленосніших битв в історії України, що вирішила долю усієї Центрально-Східної Європи. (Події Хотинської війни найреалістичніше змальовані в історичному романі Зінаїди Тулуб “Людолови”).

Козацький фестиваль під стінами Хотинської фортеці

А передісторія її така. У розпал турецько-польської війни 22 серпня 1620 р. до Хотина прибуло 10-тисячне польсько-козацьке військо коронного гетьмана С.Жолкевського. Серед реєстрових козаків у його складі були чигиринський підстароста Михайло Хмельницький і його 25-річний син Богдан. 24 серпня це військо попрямувало до Ясс (у Молдову). Там відбулися запеклі бої з турками і татарами. Під час того нерівного протистояння з уп'ятеро численнішою турецькою армadoю Михайло Хмельницький загинув, а його син Богдан потрапив у полон, у якому перебував понад два роки. А ворогуючі сторони почали згромаджувати свіжі сили.

Й от упродовж вересня та початку жовтня наступного 1621 р. Хотинська фортеця і її околиці стали ареною запеклої Хотинської війни, в ході якої польсько-козацьке військо гетьмана Речі Посполитої Яна Кароля Ходкевича (що налічувало всього 35 тис. вояків) та Запорізьке військо під орудою славетного гетьмана України Петра Сагайдачного (налічувало 41,5 тис. козаків) зустрілося з 200-тисячною татарсько-турецькою армією.

Одним з відомих учасників цієї війни був 24-річний Петро Могила (нині канонізований Українською Православною Церквою) – небіж славетного молдавського князя Єремії Могили, майбутній засновник Києво-Могилянської академії.

Султан Сулейман II Пишний – найгрізніший султан-завойовник в історії Османської імперії – на чолі 200-тисячної армadi йшов на завоювання земель Заходу. У його плани входило захоплення Львова, Кракова, Відня, земель Австрії, Баварії та Італії. Армія завойовника сунула суходелом уздовж Дністра та пливла проти течії на понад сотні бойових галер. Такої ворожої армadi Центральна Європа не бачила ще з часу монголо-татарської навали хана Батия. У мемуарах Евлія Челебі згадується вислів Сулеймана про те, що під стінами Хотина у війську козацькому він буде снідати, а у самій фортеці, у війську польському – обідати.

Двір Хотинської фортеці з палацом турецького паші

Петро Сагайдачний усвідомлював, чим для України може обернутися мусульманське поневолення. З поміж двох ворогів Держави Війська Запорізького він обрав того, хто ніс українцям повний духовний і фізичний етноцид. На раді козаки заприсяглися стояти під Хотином на смерть. І як постановили, так і чинили.

Незважаючи на малодушність поляків, козацькі полки добу за добою п'ять тижнів витримували численні атаки мусульманських завойовників. У тому запеклому протистоянні полягло, за свідченнями, близько половини вояків з обох сторін. Масовий героїзм українських козаків у ті криваві дні осені 1621 року зруйнував далекосяжні завойовницькі плани Османської Порти і на багато десятиріч зупинив турецьку експансію в Європу.

Петро Конашевич-Сагайдачний особистим прикладом надихав козаків на героїчну самопожертву в ім'я неньки-України. У розпал однієї з битв гетьман був важко поранений, але навіть спливаючи кров'ю продовжував керувати обороною. (Невдовзі після перемоги від отриманих під Хотиним ран гетьман 10 квітня 1622 р. помер у Києві).

Хотинська фортеця: вигляд башти-донжону від урізу Дністра

Врешті-решт, зазнавши нечуваних людських втрат, Сулейман Пишний змушений був усмирити власну пиху й піти на укладення не вигідного для себе миру з представниками короля Речі Посполитої (т. зв. Хотинський мир). На знак миру султан подарував королю свого білого слона – небачену раніше на Україні тварину.

Цікаво, що знекровлене козацьке військо за цю перемогу одержало від польського короля Владислава як завжди “щед-

ру” винагороду: обоз провіанту, 48 бочок меду та 24 куфи горілки. А важко пораненому гетьману Сагайдачному королем жалувано 12 срібних фляжок з настояною на травах горілкою.

На честь цієї доленосної для України й усієї Європи перемоги в наші дні під стінами фортеці встановлено пам’ятник славетному гетьману Петру Сагайдачному.

Наступна славетна битва під стінами Хотинської фортеці відбулася 11 листопада 1673 р. У ній коронний гетьман Ян Собеський на чолі 30-тисячного польсько-козацького війська вщент розгромив у Хотині 40-тисяну армію турків, чим остаточно підірвав їхні зазіхання на західноукраїнські й польські землі Речі Посполитої. (Велична картина-панорама цієї битви експонується в Олеському замку, що на Львівщині).

Периметр бастионних укріплень Нової фортеці на підступах до замку-цитаделі

За умовами Карловицького миру 1699 р. Річ Посполита передала Хотин Молдавському князівству. Проте з 1712 р. в замок увійшли турецькі війська. Водночас розпочалось спорудження Нової фортеці. Основу її укріплень складав потужний земляний вал із сімома бастіонами, на яких встановлювалися далекобійні гармати. Зовнішній бік валу зміцнювала кам'яна стіна, перед якою проходив вимощений каменем рів. Під ровом було прорито 17 мінних галерей, кожна з яких вела до підземних камер, призначених для підриву порохових зарядів. До фортеці в'їжджали через південну Стамбульську, західну Темешварську та північно-східну Водну брами, збудовані у вигляді кам'яних башт, і допоміжну Пашинську (Бендерську) брану, розташовану під південно-східним бастіоном.

Внутрішню площу Нової фортеці забудували капітальними одно- і двоповерховими будівлями, до яких належали: палац паші, житловий корпус для офіцерів, мечеть з мінаретом, казарми, службові та складські приміщення, пекарня, лазня, майстерні, конюшні тощо (не збереглися). В Новій фортеці розміщувався гарнізон кількістю до 20 тис. воїнів.

Упродовж наступного XVIII ст. (з 1715 р.) неприступна Хотинська фортеця продовжувала відігравати роль центру турецьких володінь у Північній Буковині (як сусідня Кам'янець-Подільська фортеця – центру Подільських володінь Туреччини). У Хотинському замку знаходилася резиденція турецького воєначальника-паші.

Замок неодноразово (у 1739 і 1769 рр.) штурмували російські армії на чолі з фельдмаршалом Голіцином. Але лише в 1789 р. об'єднана російсько-австрійська армія змогла здобути до того сторіччями неприступну твердиню над Дністром. (Проте лише з 1806 р. росіяни змогли закріпитися у Хотині).

Сьогодні Хотинська фортеця – державний історико-культурний заповідник. Щоденно її відвідують десятки туристичних груп та сотні самодіяльних туристів.

**3.5. Нездоланні твердині Західного Поділля:
Кременецький, Вишнівецький, Залізцівський,
Ожиговецький, Теремовлянський, Микулинецький,
Буданівський, Червоноградський, Бережанський,
Збарзький, Скала-Подільський, Скалатський,
Бучацький, Підзамочький, Язловецький,
Чортківський, Кривчецький, Золотопотіцький,
Сидорівський, Кудринський, Окопи Святої Трійці,
Кам'янець-Подільський, Жванецький, Панівецький,
Чорнокозинський, Сутківський, Меджибізький,
Сатанівський, Летичівський, Староконстантинівський,
Ізяславський замки**

Західне Поділля – багатовіковий фортпост Речі Посполитої супроти турецької експансії й татарських навал. Саме тут представлена найщільніша в державі мережа родових оборонних фортець, які стояли на шляху ворожих полчищ й захищали їхніх власників від народного гніву. Загалом на території Західного Поділля нараховується близько 500 середньовічних фортифікаційних споруд: замків, фортець, оборонних церков. Серед них замки в таких населених пунктах як Кременець, Теремовля, Бережани, Збараж, Бучач, Підзамочок, Чортків, Скала-Подільська, Окопи, Іване-Пусте, Кривче, Висічка, Чорнокозинці, Золотий Потік, Кудринці, Микулинці, Сидорів тощо.

Найперше, очевидно, варто зазначити, що навіть обласний центр Тернопільщини – м.Тернопіль має свій замок-палац. Він знаходиться під міським водосховищем, проте позбавлений рис туристичної атракційності. Адже у ХІХ ст. сплюндрований турками в 1672 р. замок було перебудовано на архітектурно непоказний палац. Під час тієї перебудови були знесені бастионні укріплення, башти та брами старого замку. З 1843 р. палац використовували під казарми.

Кременець – одне з найнепрístupніших міст Київської Русі, прославлене тим, що єдине з руських градів зуміло вит-

Кременецька твердиня на вершині Замкової гори

римати запеклу облогу монголо-татарських полчищ хана Батия у 1240 р. (також орда не змогла здобути невелику сусідню фортецю Данилів, засновану князем Данилом Галицьким на одній з круч Гологорів).

Кременець “ховається” в природньому каньйоні річки Ікви, зусебіч його обступають Кременецькі гори: Замкова, Хрестова, Воловиця, Куличівка, Дівочі скелі, Черча.

Народні перекази пов'язують назву річки Ікви з донькою дулібського князя, яка відмовилася виходити за аварського кагана. У V – VII ст. Кременець знаходився в самому центрі володінь Дулібського союзу слов'янських племен. Українці вели тоді нещадну боротьбу за існування проти полчищ кочівників Аварського каганату, який простягався від Франкського королівства Карла Великого на заході і Дунайського кордону Візантійської імперії на півдні до болгарських улусів Нижнього Подніпров'я на сході і слов'янських земель

на півночі. Якось візантійський імператор спересердя заплатив вози золота аварському каганові Баяну за те, щоб кочівники вирізали всіх слов'ян. Нестор Літописець залишив скупу згадку про ненависних аварів-обрів, які знущаючись впрягали українських дівчат у свої брички. За легендою, горда кременецька княжна Ірва відповіла аварським сватам “Ні” і загинула з мечем у руках поряд із батьком та іншими русичами.

Уперше документально Кременець згадується у Галицько-Волинському літописі під 1226 р. у зв'язку з черговою славною перемогою русичів. Того року під Кременець приступили рицарські полки Угорського королівства. Однак, руські війська вщент їх розбили, і угорський король Андрій, який мріяв завоювати Галицько-Волинську державу, за словами Іпатіївського літопису, “смятяться умом і поїде із землі борзо”.

Після сплюндрування Переяслава, Чернігова, Києва й десятків інших міст орда Батия підступила до Кременця взимку 1240 р. Давньоруське городище знаходилося на Замковій горі. Русичі облили її схили водою і перетворили на неприступну льодову скелю. Вдень і вночі кременчани скидали на ворога каміння, колоди, лили розплавлену смолу. Втративши тисячі ординців, Батий змушений був зняти облогу й рушив далі на землі Галичини. Пізніше у 1255 р. така ж невдача спіткала орду ханського воєводи Куремси, який намарне намагався взяти Замкову гору приступом чи облогою. Наспівші війська Данила Галицького вщент розбили татарів Куремси.

Однаке, доля всієї розтерзаної Русі залежала від примхи володарів Золотої Орди. І Данило Галицький, в ім'я спасіння свого народу від винищення, мусив схилитися перед ординським ханом, визнати себе його вассалом і за умовами хай принизливого, але миру, на вимогу його полководця Бурундая у 1259 р. наказав розібрати всі руські укріплення. Серед них була й Кременецька твердиня, і сусідній замок у Данилові.

Лише в кінці XIII ст., за часів правління Мстислава Даниловича, Кременецьке укріплення було відбудоване, щоправда у значно менших розмірах.

З приходом на Волинь литовців у XIV ст. на місці дев'яної засічі на вершині Замкової гори Кременця починається спорудження кам'яного замку. З 1438 р., коли місто отримало магдебурське право, у замку була резиденція старости – представника князівської влади.

У 1536 р. польський король Сигізмунд I подарував Кременець і його околиці своїй дружині Боні Сфорці. (міланська герцогиня, донька І.Сфорці та Ізабелли Арагонської). Італійка не надто покладалася на чоловіка-короля, старшого за неї на 27 років, вона особисто запросила архітекторів зі своєї батьківщини й з їх допомогою значно укріпила замок. Жадібна італійка запровадила в краї феодальні порядки й італійську систему здирання грошових і натуральних податків за все, що лише можна було обложити податком. Збереглися історичні свідчення, що від'їжджаючи по смерті чоловіка в Італію у м.Бар, вона вивезла з Кременецького замку 70 возів різного добра. Згодом навіть король Іспанії позичав у неї гроші.

Все життя Бону підозрювали в політичних інтригах і навіть в отруєнні своєї невістки княгині Барбари Радзивілл

Руїни Кременецького замку

(коханої дружини Сигізмунда Августа II). Навуть з Італії вона продовжувала активно втручатися в міжнародну політику правлячих дворів Європи, адже поодружувала доньок за королів Угорщини, Швеції й за трансільванського князя Стефана Баторія, якого невдовзі обрали королем Речі Посполитої. Існує припущення, що стара королева за активну діяльність зі створення міжнародної антиавстрійської коаліції на чолі з Річчю Посполитою на 67-му році життя була таємно отруєна за наказом Габсбургів.

До початку Національно-визвольної війни українського народу Кременецька твердиня мала неприступні стіни (висотою 7 – 8 м при товщині 2,0 – 2,5 м), три кутові башти, гармати, склади для зберігання ядер і пороху, казарми, в яких мешкав численний гарнізон, господарські споруди зі значними припасами. Замок височів на горі з обривистими схилами, що підноситься на рівнем моря на 397 м. Та це не стримало козацького запалу. Восени 1648 р. козацьке військо під проводом черкаського полковника Максима Кривоноса приступило до замку. Важка кровопролитна облога тривала півтора місяця, і вже починалися перші морози. Але Максим Кривоніс не був би народним героєм Кривоносом, якби безславно ступився з-під стін Кременця (як свого часу монгольські хани Батий, Куремса і угорський король Андрій). В середині жовтня черкаські козаки й волинські селяни повстанського загону Колодки з с.Підлісців вимусили польський гарізон скласти зброю, увірвалися у твердиню й не залишили від неї каменя на камені. Відтоді фортеця не відбудовувалась.

Тих козаків, які полягли під час штурму фортеці, за наказом М.Кривоноса, було перенесено до сусідньої гори Черча (назва гори пов'язана з тим, що до монголо-татарської навали тут існувала чернеча обитель) і поховано у її підніжжі на П'ятницькому цвинтарі. Тут до нині збереглося більше ста кам'яних надгробків з хрестами XVI ст., на окремих з них ще проглядаються написи.

У наш час Кременецький замок представляє з себе туристично атракційні руїни фортечних мурів з зубцями і вузькими

бійницями, непогано збереглися прямокутна В'їзна двохла русна башта висотою 12 м. із в'їзною арковою брамою у готичному стилі та “Башта над домом” XV ст., а також залишки замкового колодязя і кілька підземних приміщень, де тримали порох, зброю й інше військове спорядження. Про славетні сторінки історії замку розповідає багата експозиція місцевого краєзнавчого музею.

Неподалік Почаєва й Кременця лежить древнє містечко **Вишнівець**, відоме тим, що тут у родовому князівському замку народився й змужнів Дмитро-Байда Вишневецький – славнозвісний засновник козацької січі на острові Мала Хортиця у 1556 р., згодом жорстоко закатований турецьким султаном на фортечних гаках Стамбула (у 1563 р.).

У квітні 1542 р. полк князя Дмитра Вишневецького у складі війська Речі Посполитої перестрів під Вишнівцем 25-тисячну татарську орду на чолі з ханом Меглі Гіреєм. Буля с.Лопушне відбулася запекла битва, в якій князь відзначився лицарською вдачею і мало не полонив самого хана. Залишена ордою пустка на місці квітучих подільських сіл глибоко вразила князя. Тож вже в 1550 р. він на чолі загону добровольців вирушив на Малу Хортицю й заснував там дерев'яне укріплення для здійснення каральних контрударів по татарам. Рішучі дії Вишневецького серйозно занепокоїли Оттоманську Порту. Під час походу на Хотин для ужгодження з молдавським господарем дій спільної воєнної кампанії проти турків молдавські бояри на вимогу султана підступно схопили Д.Вишневецького й видали туркам.

Перша документальна згадка про Вишнівець датована 1395 р., коли Великий литовський князь Вітовт передав це поселення у володіння сіверському князеві Дмитру Корибуту. Невдовзі Д.Корибут будує тут дерев'яно-земляний замок для захисту від татарських набігів.

У середині XV ст. Вишнівцем володіли Несвіцькі, один з яких – Солтан Васильович Несвіцький – у 1463 р. отримав від короля титул князя Вишневецького.

У 1594 р. князь Михайло Вишневецький кинув спалену татарами стару фортецю й збудував новий замок на стрімкому

лівому березі р.Горинь. За останнім словом інженерної думки його розбудував у 1640 р. його син коронний гетьман Ярема Вишневецький. Після смерті православних батька й матері малолітнього сироту – Ярему Вишневецького – було віддано дядьком на виховання у єзуїтський колегіум. Польські єзуїти виховали хлопчика католицьким фанатиком, лютим ворогом українського народу і його дідівської православної віри, що “прославився” масовими кривавими розправами над повсталим у 1648 р. українським народом. Тож твердиню ненависного польського гетьмана неодноразово штурмували козацькі й татарські загони під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богана Хмельницького. І самому Б.Хмельницькому долею судилося стати полонеником Вишнівецького замку – після викрадення татарами у розпал битви пуд Берестечком хан утримував його тут, допоки не отримав від козаків величезний викуп. А в 1706 р. тут зупинявся й вів переговори з метою створення антиросійської коаліції гетьман Іван Мазепа.

До нашого часу на правому березі широкоплесої р.Горині збереглися малопримітні рештки оборонних валів старокняжого родового гнізда Вишневецьких.

Натомість, у Вишнівці увагу туристів привертає до себе чудовий **палац Вишневецьких** у стилі класцизму з ландшафтним парком в англійському стилі. Він збудований у 1720 р. останнім з роду Вишневецьких – Міхалом Сервацієм. Підпірними стінами палацу послужили старі замкові бастіони.

З 1744 р. палац перейшов до графів Мнішеків і став найрозкішнішою резиденцією Волині. Графи Мнішеки прикрасили палац розкішними меблями, дорогоцінним посудом, скульптурами, картинами. Бенкетний зал було оздоблено 45 тисячами голландських кахлів із різним малюнком. Бібліотека мала 15 тисяч книг й величезний архів приватної переписки Вишневецьких і Мнішеків з королівським двором Речі Посполитої та правителями інших держав. Колекція портретного живопису налічувала понад 600 полотен, серед яких виділялися портрети династії Вишневецьких (у т.ч. й славнозвісний

портрет Дмитра Байди-Вишневецького, що експонується нині в Київському історичному музеї). Більшість з цих картин нині перебувають у музейних збірках Відня, Москви, Кракова, Парижа та в приватних колекціях. Значних плондрувань палацу завдали баталії Першої світової війни та розбій російських большевиків Першої кінної армії Будьоного.

Тим не менше, сьогодні Вишнівецький палац є однією з перлин українського зодчества. Він вимагає пріоритетних цільових державних капіталовкладень з метою перетворення на один з найпопулярніших музейно-туристичних центрів регіону.

Варта уваги й розташована неподалік колишнього замку Вознесенська церква, збудована в 1530 р. як родова усипальниця династії Вишневецьких. На церковному подвір'ї біліють, наче разки намиста, древні кам'яні хрести – німотні пам'ятки славного минулого Вишнівчицького краю.

Палац Вишневецьких на підвалинах замкових бастионів
з підземними казнатами

Ще один **замок** існував колись на півночі області неподалік Підкаменя й Почаєва – **Залізицький**. Нині у с.Залізці понад р.Серет від нього залишилися лише руїни, що не володіють атракційними рисами для масового туризму. Твердиня в Залізцях у XVI – XVIII ст. належала могутнім магнатським родам Вишнівецьких та Потоцьких, “пам’ятає” приступи козацьких, польських, татарських й турецьких військ. У 1603 р. він був одним з чільних пунктів збору раті Лжедмитрія для походу на Москву. Значних руйнувань замку завдали російські артилеристи під час Першої світової війни, але до остаточного нищення найбільше долучилися місцеві селяни, які буквально по каменю розтягнули колись грізний замок на свої господарські потреби. Тож нині пустирище замкового двору оточують лише фрагменти товстих оборонних стін висотою 2,0 – 1,5 м.

Ожиговецький замок, вірніше, ті скупі руїни, які від нього залишилися після “хазайнування” тутешніх селян, також розташований у північній частині області – у с.Токи, яке є правобережним (тернопільським) присілком розташованого на лівому березі р.Збруча с.Ожигівці Волочиського району Хмельницької області.

Замок височить на північній окраїну села посеред видовженого півострова, з трьох боків оточеного водами штучного озера підковоподібної форми. У минулі століття це озеро виконувало важливу оборонну функцію, ускладнюючи доступ до твердині. А якщо додати до цього ту обставину, що Ожиговецький замок постав посеред низинної болотисто-замочареної місцини, звідки беруть витоки такі великі українські річки як Збруч (притока Дністра), Случ (притока Прип’яті), Жердь (притока Горині) та Південний Буг і його притока р.Бужок, край цей – Болохівщина – у старокняжі часи був важкодоступний для ворога. Лише татарські орди згодом протоптали тут свої путівці: Чорний та Кучманський шляхи. Власне, на їх сплетінні й постала Ожиговецька твердиня.

Збудував замок у кінці XVI ст. воєвода Брацлавський Януш Збаразький. Твердиня була трикутною у плані, з усіх боків її оточувала вода, через що здавалося, наче замок височіє

Ожиговецький замок

на острові. Єдиний в'їзд до замку вів через підвісний дерев'яний міст, перекинутий через широкий рів, заповнений водою з р.Збруча.

У 1631 р. Ожиговецький замок перейшов у власність коронного гетьмана Я.Вишневецького, який продовжив роботи зі зміцнення його обороноздатності. Адже “у повітрі вже пахло хлопським бунтом”.

У 1648 р. козацькі полки Максима Кривоноса вибили польський гарнізон із замку. І в подальші роки Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького селянсько-козацькі загони ще кілька раз брали його штурмом.

Вишневецькі повсякчас відбудовували твердиню у верхів'ях Збруча. Адже вона замикала дороги до волинських маєтностей цього багатого магнатського роду. Її мурі “пам'ятають” десятки облог розбійних татарських орд та нищівні артобстріли й переможні штурми турецьких військ

султана Магомета IV у 1672 р. та полководця Ібрагім-паші у 1675 р. Лише після того, як грізні турецькі залоги, згідно з умовами мирного пакту 1699 р., залишили фортеці Меджибожа й Кам'янця-Подільського, Ожигівський замок втратив своє прикордонно-стратегічне значення. Однак Потоцькі продовжували опікувати ним аж до середини XVIII ст.

З 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Ожигівський замок опинився на самому державному кордоні між двома найбільшими європейськими імперіями: Російською царів Романових та Австро-Угорською цісарів Габсбургів. Тодішні власники Чарнецькі, а згодом Матковські не надто переймалися долею старого замку. З кінця XIX ст. його починають потрохи розбирати. Особливого розмаху цей процес набув за радянських часів, коли державний кордон вздовж р.Збруча перестав існувати й прикордонні війська були передислоковані.

Через недотримання пам'яткоохоронного законодавства до нашого часу від могутнього донедавна Ожигівського замку залишилася лише масивна Південна башта. Це прямокутна наружна споруда заввишки 16 м. з двома ярусами гарматних амбразур та горішнім (надбудованим пізніше) ярусом з вікнами казематів. До кутової башти прилягають фрагменти напіврозібраних масивних кам'яних стін товщиною 2 – 3 м із казематами та засипаними підземеллями.

Сусідство Ожигівського замку із значними транзитно-транспортними залізничними вузлами Підволочиськом й Волочиськом (а отже зручність подорожей сюди потягами з Тернополя й Хмельницького) та близькість до Сатанівського курорту й НПП "Подільські Товтри" виступають сприятливими запоруками значного поживлення туристичного інтересу до цієї атракційної пам'ятки за умови її хоча б часткової відбудови й туристичного облаштування.

На наше переконання, цю атракційну пам'ятку слід негайно передати під опіку одного з подільських клубів української Федерації історичного фехтування та реконструкції. Цей крок, принаймні, врятує замок від подальшого нищення.

Теребовлянський замок – осердя літописного Теребовлянського князівства. Об'єднання Теребовлянського та Звенигородського князівств у XII ст. привело до утворення Галицького князівства із столицею у Галичі. Звідтоді Теребовлянська земля почала відігравати функцію охорони східного кордону Галичини давньоруського, литовського й польського періодів.

Перша документальна згадка про град Теребовлю на р.Гнізна міститься в Іпатіївському літописі під 1097 р. У 1211 р. теребовлянський князь Ізяслав Володимирович у запеклій битві з угорськими завойовниками під стінами Теребовлі був розбитий, взятий у полон і невдовзі страчений разом з батьком і братами. А тридцять років по тому, у 1241 р., Теребовля була вщент зруйнована ордою хана Батия. Нині від давньоруського граду збереглася лише ділянка земляного валу довжиною 280 м, що дугою оточує територію сучасного міського парку.

У 1341 р. Теребовлю захоплює армія польського короля Казимира III. В 1349 р. місто остаточно входить до складу Польського королівства. З 1366 р. починається перебудова теребовлянського дерев'яного укріплення XI – XII ст. на кам'яний замок. В 1389 р. містові дарується магдебурське право.

З утворенням в 1434 р. Руського воєводства Теребовля стала центром повіту, тут влаштовувались великі ярмарки. Крім пожвавлення економічного життя це привело до систематичних набігів татарської кінноти. В 1453 р. поблизу Теребовлі відбулась велика битва, в якій зінківський староста Ян Лащ спільно із старостами Меджибожа та Летичова Матеушом і Яном Німцем розбив великий татарський загін. Проте невдовзі Ян Лащ загинув у бою, а набіги не припинялись. Найбільш спустошливі напади зафіксовані у 1498, 1508, 1515, 1516 рр. Це привело до тимчасового занепаду Теребовлі.

У 1534 р. краківський каштелян А.Тенчинський за власні кошти відбудував геть занепалий замок. У 1594 р. його плюндрують козацько-селянські загони Северина Наливайка. А за 20 років, починаючи з 1605 р. татари 15 разів нападали на Теребовлю й спричинилися до її другої цілковитої руйнації.

Нове піднесення почалось на початку XVII ст. Відроджувалась економіка, у 1631 р. був перебудований і реконструйований теребовлянський замок. Жителі Теребовлі взяли активну участь у подіях Національно-визвольної війни і навіть створили окремий полк, який взяв активну участь у бойових діях. У березні 1649 р. теребовлянське ополчення було розбите коронною армією, і замок поповнився численним польським гарнізоном. Цей гарнізон зумів відстояти твердиню під час козацьких штурмів у 1650 та 1651 рр..

Однак, найважчі часи для Теребовлі припали на кінець XVII ст. У 1672 р. під час походу султана Магомета IV на Європу Теребовлянський замок здобули козаки гетьмана П.Дорошенка й союзні їм татари. У 1675 р. турецька армія Ібрагімпаші зруйнувала місто і протягом двох тижнів тримала в облозі замок (взяти його турки не зуміли через наближення польської армії Яна Собеського). У 1688 р. місто зазнало нового руйнівного нападу турків. Цього разу замок був зруйнований і більше вже не відбудовувався. З приходом австрійської влади старі укріплення дозволили розбирати на камінь для будівництва й мощення доріг.

Зараз на високій горі над містом залишилися лише атракційні руїни Теребовлянського замку, збудованого на місці давньоруського городища. З трьох боків круті схили гори роблять його неприступним. Збереглися масивні (товщиною до 4 – 5 м) фрагменти фортечних мурів та три кутові башти. Північна і західна башти збереглися на висоту двох ярусів, східна – на три яруси висотою 13 м. Башти і стіни мають внутрішні дерев'яні бойові галереї та ряди бійниць. Дворище замку доволі велике за розміром – 120 на 60 м.

Пожавлення туристичного інтересу до замку можливе за умови здійснення часткових реставрацій архітектурних елементів давньоруської фортеці та середньовічного замку й організації у столиці Теребовлянського князівства історичного музею з окремими відкритими павільйонами та можливістю екскурсійного огляду підземель й підйому на оглядові манданчики башт.

Під Замковою горою у XVI ст. стояв Підгорянський монастир оо.Василіян. Однак числені татарсько-турецькі навали залишили від нього одні руїни – збереглися лише дві наріжні башти з бійницями та фундаменти стін і внутрішніх споруд. Нині ченці поступово відбудовують обитель.

Ще однією цікавою фортифікаційною пам'яткою Теревовлі є споруда колишнього монастиря оо.Кармелітів, в якій зараз знаходиться духовна семінарія Української православної церкви. Монастир, збудований упродовж 1617 – 1639 рр., захищають високі оборонні стіни з чотирма кутовими п'ятикутними баштами, дві з яких знаходяться над р.Гнізною, із рядами бійниць для гармат і мушкетів. Ця міні-фортеця в умовах безперервних татарських навал і підпалів міста виконувала роль сховища для покатоличеної частини населення прилеглих кварталів і, за переказами, сполучалася підземними ходами із замком та непролазними заплавними мочарями поза містом (на випадок евакуації). Монастирський костюл відзначається пишнотою архітектурного оздоблення у стилях ренесансу й барокко.

Оборонний характер у Теревовлі має також церква Св.Миколая (XVI ст.), укріплена товстими стінами з рядом бійниць попід дахом.

За 13 км. від князівської столиці Теревовлі у с.Микулинці над р.Серет височіє ще одна пам'ятка оборонного зодчества – **Микулинецький замок** XVI – XVII ст. (вірніше, його руїни).

Багате ремісниче поселення Микулинці вперше згадується в 1096 р. на сторінках “Поучення дітям” Володимира Мономаха. В XI ст. містечко входило в Теревовлянське князівство, у XII ст. – в Галицьке, з 1199 р. – у склад Галицько-Волинської держави. Після монголо-татарської навали хана Батия й численних (мало не щорічних) набігів татарських людоловів у XIV – XVI ст. поселення виродилося у невелике село.

Однаке, в 1550 р. його власниця рішуче взялася за будівництво тут мурованого замку для захисту підданих від татарського розбою. Під захистом твердині життя пожвавішало, і вже в 1595 р. для Микулинець вдалося виклопотати ста-

тус міста з магдебурьським правом і дозволом тричі на рік організовувати ярмарки.

Микулинецький замок належав князям Конєцпольським і Зборовським. Він витримав десятки облог, кілька раз руйнувався. Зокрема, після запеклої півмісячної облоги невеличка Микулинецька твердиня у 1672 р. впала під натиском багатотисячної турецької армії султана-завойовника Магомета IV. Озвірілий від такого впертого опору султан повелів вбити всіх чоловіків міста, а жінок та дітей забрати в ясир. На початку XVIII ст. Микулинецький замок відбудовують його нові господарі – Сєнявські, Любомирські, а з 2-ї половини XVIII ст. – вельможний магнатський рід Потоцьких. У 1815 р. його купує австрійський барон Кнопка й організовує в ньому суконну фабрику.

До нашого часу збереглося близько половини замкових фортифікацій: дві наріжні башти з ярусами бійниць і ділянки стін між ними. Сучасна дослідниця пам'ятки І.Пустиннікова з тривогою зазначає, що нині територію Микулинецького замку перетворено на сміттєзвалище і він “помирає на очах”.

Микулинецький замок

І це при тому, що замку якнайкраще пасує стати торговим брендом популярного на Тернопільщині пива “Микулинецьке”. Місцева пивоварня цілком могла б спрямувати частину своїх обігових коштів, спеціально звільнених державою від оподаткування, на архітектурно-естетичне впорядкування замкової території й виступати спонсором організації у стінах замку фестивалів акцій під гаслом “Микулинецьке – запрошує!”.

Поряд із замком у старому парку XIX ст. знаходиться палац Людвіги Потоцької, збудований у 1760-х рр. у стилі класицизму. Дослідження місцевих сірчаних джерел спонукало австрійського барона Кнопку відкрити тут у 1815 р. аристократичну бальнеооздоровницю. Звідтоді курортний статус палацу не змінювався, і нині в його головному корпусі й бічних флігелях діє Тернопільська обласна бальнеологічна лікарня (профіль – шлунково-кишкові захворювання, порушення обміну речовин).

Є в Тербовлянському районі ще один **замок** – **Буданівський**. Перша згадка про с.Буданів датована 1549 р., у зв'язку з переходом тутешніх маєностей до галицького воєводи Якуба Будзанова. Новий господар для захисту села зводить дерев'яний форт. І лише на початку XVII ст. на місці сплюндрованих татарами старих укріплень будується кам'яний замок.

Під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького селянсько-козацькі полки кілька раз брали приступом це укріплення. Замок відбудували, але турецька армія Ібрагім-паші в 1765 р. потужними артобстрілами вщент його сплюндрувала. Звитяжних оборонців твердині місцеве населення поховало на сусідній горі Погибниця.

Після турецького плундрування військова комісія визнала недоцільним відновлювати весь фортифікаційний ансамбль. К.Потоцький на догоду своїй дружині Марії подарував Буданівський замок черницям й виділив кошти на його переобладнання під духовну обитель. У 1846 р. монастирські приміщення було реконструйовано, добудовано шпитальний

Буданівський замок

корпус. З приходом радянської влади черниць порозганяли, а в замку організували психіатричну лікарню. Вона функціонує тут досі.

Замок височить на Замковій горі, підступи до якої утруднюють природні перешкоди. Його основною атракцією є дві наріжні конусоподібні башти з двома ярусами гарматних амбразур, що зводяться на висоту п'ятиповерхового будинку. Поряд з баштами збереглися фрагменти замкових мурів та старі келійні корпуси, переобладнані із замкових казарм, що тягнуться до костьолу. Загалом архітектурний ансамбль справляє доволі атракційне враження. За умови перегляду суспільної доцільності функціонування тут психіатричної клініки Буданівський замок-монастир зможе ефективно виконувати роль сакрального й музейно-туристичного об'єкту.

Червоноградський замок вважається одним з найзагадковіших і найромантичніших замків Тернопільщини. Туристи, зазвичай, асоціюють його із казковими "Двома вежами" з саги Толкієна "Володар перстня".

Замок розташований посеред лісистої Червоної долини неподалік с.Нагоряни Заліщицького району. Перші дерев'яні укріплення виникли тут у 1380-і рр. завдяки енергійній будівничій діяльності князів-братів Коріатовичів. Їх неодноразово штурмували литовські й польські війська, і лише після поділу Поділля між Литвою і Польщею (1431 р.), цей край остаточно відходить до Речі Посполитої. У 1448 р. місто отримало магдебурзьке право.

Червоноградський замок

Кам'яний замок на місці старої дерев'яно-земляної фортеці збудовано в XVII ст. Руським воєводою І.Даниловичем. Поряд для отців домініканців зводиться велична споруда ренесансного костюлу.

Кілька разів замок руйнувався, зокрема в ході буремних подій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Найбільше ж – під час турецької навали військ султана Магомета IV в 1672 р. За період турецького панування в краї (1672 – 1683 рр.) у квітучій Червоній долині не залишилося жодного мешканця.

У 1820 р. руїни Червоноградського замку А.Понінським було перебудовано на розкішний палац з двома баштами в еkleктичному стилі. Тут були зібрані багаті колекції мебелі, порцеляни, творів живопису тощо. Однак, події Першої світової війни й розбійні рейди російської більшовицької кінної армії Будьоного залишили від палацу обдерту пустку.

Червоноградський замок гостро потребує інвестора, який зумів би відновити його колишню велич. Розміщення в його стінах туристичного готелю, організація кінних маршрутів до Джуринського водоспаду висотою 16 м. та в каньйон Дністра одразу перетворило б цю мальовничу місцину на найпопулярніший рекреаційний центр Тернопільщини.

Бережанський замок – осердя Державного історико-архітектурного заповідника. Він на всю Європу прославився завдяки тому, що упродовж двох століть цю твердиню не могла взяти жодна армія.

Бережанський замок

Перша письмова згадка про село Бережани датується 1375 р. Розквіт поселення припав на буремне XVI ст., коли польський король Сігізмунд I подарував у 1530 р. це жваве поселення князеві М.Сенявському й надав йому статус міста з магдебурзьким правом.

Воєвода Руський Микола Сенявський, найнявши італійських інженерів, упродовж 1534 – 1554 рр. зводить у Бережанах на острові посеред р.Золота Липа справжній замок за канонами передової європейської воєнної інженерії (за ново-голландською системою, розробленою Г.-Л. де-Бопланом), а в його дворі – розкішний бароковий князівський палац та не менш розкішний фортечний костюл-усипальницю Святої Трійці у стилі готики й ренесансу (у ньому було поховано майже всіх представників княжої династії, у т.ч. княгиню Анну Сенявську, надгробок якої зберігся і нині є окрасою музейної експозиції в Олеському замку на Львівщині).

У палаці Сенявськими було зібрано багату колекцію творів європейського мистецтва, яку перед Першою світовою війною вивезли до Кракова. У 2-ій половині XVI – XVII ст. замок декілька разів добудовувався і модернізувався, змінюючись від суто оборонної споруди до оборонно-житлового (палацового) комплексу.

У 1630 р. Микола Сенявський обводить Бережани додатковим фортифікаційним поясом, зміцнює bastіони, закладає нові порохові склади й арсенал, загалом перетворює своє місто на справжню фортецю.

У 1648 р. звияжні полки Максима Кривоноса після тривалих кровопролитних штурмів прорвали оборону кількох поясів міських укріплень і захопили замок. Одначе втримати не змогли, поляки після повернення зміцнили його оборону, і вже наступного 1649 р. козацькі приступи твердині не мали успіху. Як не мали успіху запеклі приступи полків яничар Ібрагім-паші у 1675 р. Того року турки вирізали все чоловіче та полонили все жіноче й дитяче населення міста. Але замок вистояв.

Родовий костьол-усипальниця у дворі замку князів Сенявських

Під час Північної війни у 1707 р. у Бережанському замку зупинялися російський цар Петро I та гетьман Іван Мазепа. А з 1726 р. після смерті останнього представника роду Сенявських – Адама Миколая Сенявського (1666 – 1726 рр.), Бережанський замок переходить у власність князів Чарторийських, згодом Любомирських і поступово починає занепадати. Тут знаходилися комори, склади, броварня тощо.

Бережанський замок і палац були сильно пошкодженими під час артобстрілів Першої світової війни і з тієї пори не відновлювалися. Після повернення поляків, у 1920 р. з руїни Бережанського замку його спадковим власником Якубом Потоцьким до королівського Вавельського замку Кракова були вивезені останні історичні цінності, у т.ч. й високохудожні надгробки Адама Героніма Сенявського та трьох його синів. (Вони експонуються там й понині). У міжвоєнний період фортифікаціями Бережан опікувалося командування 51-го піхотного полку прикордонних стрільців. За консерваційні роботи вдячна громада міста у 1933 р. присвоїла командиру цієї частини полковнику Станіславу Бідацькому звання почесного

громадянина Бережан. Але з приходом радянської влади нищення замку продовжилось.

Та незважаючи на свій сучасний стан Бережанський замок і досі вражає своєю величчю. Товщина фрагментів південно-західної стіни сягає 6 м, такі ж величезні розміри мають кутові башти п'ятикутної у плані твердині. Башти мають складну систему бійниць з двома-трьома схрещеними ходами, що давало змогу вести прицільний обстріл під різними кутами.

В наші дні (з 2001 р.) історичний центр Бережан оголошено Державним історико-архітектурним заповідником. Це один з найпопулярніших центрів туризму Тернопільської області. Адже, для прикладу, в одній лише ратуші Бережан для туристичних відвідин відкриті аж чотири музеї: краєзнавчий музей, музей книги, музей письменника Богдана Лепкого та музей переслідування церкви.

Нині доцільно (і комерційно доволі перспективно) інвестувати кошти у повну відбудову ренесансного палацово-замкового комплексу Бережан як еталонного середньовічного князівського замку-резиденції. Відроджений комплекс зможе надавати нічліжні, гастрономічні, експозиційно-екскурсійні й анімаційно-туристичні послуги, а головне – стане справжньою туристичною окрасою Поділля.

Збаразький замок (вул. Морозенка, 28) – це могутня прикордонна фортифікаційна споруда, яка згадується у польських хроніках з середини XV ст. Перша літописна згадка про Збараж на р.Гнізна міститься в Повісті врем'яних літ під 1211 р. У давньоруські часи це була одна з найнепрístupніших твердинь Галицько-Волинського князівства. Лише орда хана Батия змогла захопити й спопелити твердиню над р.Гнізною.

У 1474 р. Поділлям й Галичиною прокотилася понад сто тисячна татарська орда. Захисники Збаража після запеклої облоги згоріли разом з фортецею – але не підкорилися. Згодом татари ще неодноразово штурмували відбудовані мури Збаразької фортеці і в 1598 р. вдруге поруйнували її.

Будівництво кам'яного замку на горі серед непрохідних боліт в 1626-1631 рр. здійснили князі брати Христофор та Юрій

Збараські. Проект розробив італійський архітектор В.Скамоцці, керував будівництвом палацу в ренесансному стилі та бастіонів за новогolandською системою укріплень архітектор Ван Пеен. Після смерті Юрія Збараського замок перейшов у володіння князів Вишневецьких, які продовжили роботи з укріплення оборонних споруд та упорядкування палацу.

Палац-музей та його лицарська експозиція на території Збараського замку

У 1649 р. під стінами Збаразького замку вирувало чи не найзапекліше збройне козацько-польське протистояння, мистецьки змальоване в історичному романі Г.Сенкевича “Вогнем і мечем” (і в однойменній кіноепопеї Є.Гоффмана).

Облога козацькими військами Богдана Хмельницького Збаражського замку, за стінами якого з численним польським військом засів лютий українофоб коронний гетьман Речі Посполитої Вишневецький, стала кульмінаційним моментом першого етапу Національно-визвольної війни українського народу. Під час тієї завзятої облоги під Збаразьким замком загинув козацький полковник Нестор Морозенко, про якого складено багато легенд і пісень. Важке поранення отримав і народний улюбленець Іван Богун.

Захопленню замку завадило наближення польської армії, очоленої самим королем Яном II Казимиром. Війська Б.Хмельницького зустріли їх під Зборовом. Битва мало не завершилася повним розгромом польської армії й захопленням короля у полон. Однак, фатальним для гетьмана і України під час визвольної війни став союз з Кримським ханством. Як і згодом під Берестечком, так і в 1649 р. під Зборовом кримський хан Іслам-Гірей зрадив гетьмана і пригрозив йому, що перейде на бік Яна Казимира, якщо погром поляків не припиниться. Шантажем хан домігся від Б.Хмельницького припинити бойові дії й укласти з польським королем не особливо вигідний для України Зборівський мир. І Галичина, і Західне й Центральне Поділля за умовами цього миру залишилися за поляками, і їхнє українське населення невдовзі важко застогнало від кривавих польських репресій Вишневецького та його спідручників.

З татар завше були непевні союзники. Б.Хмельницький вимушено шукав союзу з ними, аби ханів не перекупляли королівські послы й у розпал козацьких походів на Галичину татарська орда не завдавала удару в спину, плондруючи в тилу беззахисні Запоріжжя, Брацлавщину й Київщину. І брав орду з собою у всі походи наш гетьман радше не заради її збройної потуги, а щоб завше “тримати на оці” татар і бути спокійним за козацькі тили.

Зі свого боку, хани Гіреї під час Національно-визвольної війни українського народу проводили доволі мудру (вірніше хитру) й далекоглядну політику, спрямовану на зміцнення Кримського ханства. Адже молода козацька держава здатна була самотужки або об'єднавши сили з поляками за одну військову кампанію знекровити й сплюндрувати все ханство та розквартирувати гарнізони Речі Посполитої в усіх основних фортецях Криму. Тож хани на вигідних для себе умовах маневрували між двома супротивниками й відкрито тішилися з того, як козаки й поляки взаємно знекровлюють й гублять у запеклих баталіях свої кращі сили. А вони – татари – тим часом, мають з цього ще й численний ясир.

Те, що волею обставин не вдалося козакам, звершили турки. У 1675 р. яничари Ібрагім-паші за підтримки потужної артилерії вдерлися у Збаразьську твердиню й завдали їй значних руйнувань. Та Д.Вишневецький одразу відбудував свою штаб-квартиру, і до відвоювання у турків Центрального Поділля прикордонний Збаразький замок відігравав стратегічне значення як укріплена база польської армії.

У 1707 р. в Збаразькому замку побували український гетьман Іван Мазепа та російський цар Петро І. Вони оглянувши укріплення замку, дали високу оцінку його оборонним спорудам.

Ренесансний двоповерховий палац у дворі замку зберігся у відносно непоганому стані. Більш занедбаними є бастионні укріплення з казематами та кутовими вежами периметру замкових мурів. Вони потребують цільових державних капіталовкладень для цілковитої реставрації архітектурного ансамблю чи не найвідомішого для пересічних українських і польських туристів замку, героїчна облога якого лягла в основу сюжету популярного роману і сучасної кіноопові 2Вогнем і мечем”.

Урядовою постановою територію Збаразького замку оголошено Державним історико-архітектурним заповідником. Відновлений князівський палац відкрив свої двері перед туристами. Дещо мляво (через брак коштів) ведуться реставраційні роботи з відродження замку. Досі “не дійшли руки” до

обстеження й туристичного упорядкування розгалуженої системи замкових підземель. А із славетними сторінками історії замку знайомить експозиція місцевого історико-краєзнавчого музею. У ньому, між іншим, зібрана багата колекція старожитніх подільських ікон.

Ще однією пам'яткою фортифікаційного зодчества міста є середньовічний монастир оо.Бернардинів, зведений у стилі барокко в 1627 р., збереглися його в'їзна башта з брамою, чернечий костюл та келії.

Скала-Подільська – середньовічна прикордонна твердиня Речі Посполитої, закладена над р.Збручем усього за 40 км. від Кам'янця-Подільського – центру Подільської округи Османської імперії.

Давня назва замку й поселення при ньому – Скала над Збручем. Відоме з часів Київської Русі. Вже тоді тут був оборонний давньоруський дерев'яно-земляний замок, дуже понищений татарами. Князі Коріатовичі, які з 1331 р. осіли на Поділлі після приєднання його до Великого князівства литовського, відбудували замок у Скалі в 1360-1370-х рр. У 1395 р. литовський князь Вітовт Великий відібрав у володаря Подільської України Федора Коріатовича ряд міст, в тому

Замок у Скалі-Подільській

числі і Скалу. Відповідно, подоляни масово потягнулися за своїм православним князем аж у Закарпаття, де й осіли в Мукачівському замку й підзамчі. А замок у Скалі невдові відійшов до польської корони.

На початку XVI ст. внаслідок майже щорічних татарських навал (1502, 1503, 1507, 1511, 1513 рр.) замок у Скалі вкрай занепадав. У 1515 р. польський король Сигізмунд передав його у підпорядкування Кам'янецькому старості Станіславу Лянцкоронському. Воєначальник посилив його гарнізон та арсенал гарматного озброєння. Але вже в 1516 р. під час наймасовішої з початку XVI ст. татарської навали місто і замок були спалені дощенту. Замок відбудовували, але татари ще кілька раз плондрували твердиню, а напад волохів у 1538 р. остаточно її понищив.

Якісно нова перебудова фортеці у Скалі розпочалася в середині XVI ст. і здійснювалася за модерною новоголандською системою замку бастионного типу з потужним артилерійським озброєнням. Замок був захищений скелями та річкою з трьох

Оборонні башти замку Скали-Подільської

боків і лише з півдня був доступним. З цього боку викопали глибокий рів, запустили в нього води Збруча, звели кам'яні стіни, В'їзну башту з підйомним мостом та монолітну Порохову башту.

У 1620 р. Скалі довелось витримати облогу турецької армії, яка розгромила перед тим польське військо на Цецорі. І хоча фортеця була сильно пошкоджена попередньою облогою волохів, захопити її туркам не вдалося. А от в 1648 р. козацькі війська Богдана Хмельницького таки здобули твердиню і вигнали звідти польський гарнізон. Значних руйнувань замок зазнав у 1657 р., коли ним володів трансільванський князь Д'єрдь II Ракоці. А після захоплення у 1672 р. турками Поділля замок у Скалі остаточно занепав і вже не відбудовувався.

В середині 18 ст. староста Скали Адам Тарло здійснив ремонт оборонних мурів та башти замку, реставрував палац. Але після нищівної пожежі 1765 р. замок остаточно покинули.

Зараз над кручею Збруча відносно непогано збереглися оборонні стіни, що сходяться на краю виступу під гострим кутом, В'їзна башта та монументальна чотирьохярусна Порохова башта. В середині замкового дворища є “кістяк” первісно розкішного палацу з гарним кам'яним орнаментом навколо вікон та дверей.

Замок Скали-Подільської необхідно повністю відбудувати, розмістивши в одній частині палацу музейну експозицію, а в іншій – туристичний готель. Слід відновити периметр внутрішніх дерев'яних бойових галерей, замкові підземелля, розставити на баштах гармати й обладнати оглядові майданчики для туристів. Реалізація даного проекту дасть змогу одразу залучити замок у Скалі в комерційний масовий туристичний маршрут на рівні із сусідніми фортецями у Кам'янці-Подільському й Хотині.

Наявність туристичного готелю дасть змогу для організації з замку кінних турів понад кручами Збруча у заповідні Медобори до карстових озер, рифових скель, товтрової печери “Перлина”, джерела медобірської “Нафтусі”, до місця знаходження Збруцького ідола та в культовий язичницький

центр подільських племен IX – X ст., що складається з трьох городищ-святилищ на трьох горах-товтрах Богит, Говда і Звенигород, а також – тури у Дністровський каньйон, у Кам'янець-Подільський, до королівських укріплень Окопи Святої Трійці, до лабіринтової печери “Атлантида” та низки інших гіпсових печер Борщівського району (Кришталева, Млинки, Озерна...).

Скалатський замок – ще одна прикордонна твердиня “скала” Речі Посполитої на підступах до р.Збруч. Невдовзі після того як у 1600 р. містечко отримало магдебурзьке право, для його захисту в 1630 р. польський мечник Кшиштоф Віхровський побудував невеликий замок. Численні татарсько-турецькі облоги завдали фортеці сильних руйнувань. Відбудо-

Скалатський замок

ували замок у кінці XVII ст. Ян Фірлей та в кінці XIX ст. архітектор Т.Талевський, після чого його башти під гострими черепичними дахами набули неоготичного вигляду.

Зараз чотири наріжні башти Скалатського замку збереглися в доволі непоганому стані (завдяки консерваційним роботам 1960-х рр.). Башти п'ятикутні, чотирирярусні з рядами гарматних і мушкетних бійниць, мають вельми атракційний масивний готичний вигляд. Між собою башти з'єднані підземними переходами, нині запущеними.

Доцільно акумулювати кошти для продовження відбудови цієї атракційної пам'ятки, розташованої в самому центрі міста біля автовокзалу. Для цього необхідно поглибити існуючий рів, який по периметру оточував міські стіни, повищити ці стіни, відновити в'їзду браму та розчистити територію прямокутного двору для організації в ньому невеликого польсько-козацького скансену із демонстрацією зразків середньовічної артилерії, осадних механізмів, похідної козацької кузні тощо. Музейну експозицію дуже доречно розгорнути в усіх чотирьох готичних баштах замку. Вхідна плата за екскурсійне відвідування замку самодіяльними автотуристами й організованими тургрупами з Тернополя, Львова, Сатанівського курорту і Кам'янця-Подільського цілком здатна перекривати видатки на підтримання його обслуговуючої інфраструктури.

Бучацький замок – родове гніздо українських феодалів Бучацьких (згодом полонізувалися), розбудоване на високому скелястому мисі над р.Стрипою на місці укріплень дерев'яного давньоруського граду (вул.Замкова). Перша згадка про замок відноситься ще до 1379 р. За твердженнями археологів, північна стіна замку, вимурована з блоків червоного пісковика, датована саме XIV ст.

В 1515 р. місту надано магдебурзьке право. Поступово воно перетворилося у значний ремісничо-торговий центр Західного Поділля.

Бучацька твердиня витримала десятки татарських і турецьких облог, неодноразово руйнувався, але завжди потім відбудовувався, служачи резиденцією воєвод руських, у т.ч.

останнього з роду – Якова Бучацького, згодом – польських магнатів Творковських-Бучацьких, які успадкували не лише твердиню, а й славне прізвище. Після шлюбу кам'янецького каштеляна Анджея Потоцького з Катериною Бучацькою замок на початку буремого XVII ст. перейшов до роду Потоцьких. Дружина С.Потоцького Марія Могилянська в 1630-і рр. суттєво укріпила замок, перебудувавши його за новоголандською системою на бастионну артилерійську твердиню.

У 1648 р. козацькі полки Максима Кривоноса за підтримки повсталих міщан здобули штурмом цю твердиню. Але Потоцькі одразу її відновили. Тож у 1655 і 1667 рр. її намарне намагалися захопити кримські татари, але відступали ні з чим.

Руїни Бучацького замку

У 1672 р. Бучацька твердиня впала під натиском багатотисячної турецької армії султана-завойовника Магомета IV, татарської орди й союзних козацьких полків гетьмана П.Дорошенка. Україна тоді саме вступила в період Руїни, розкололася на Лівобережну й Правобережну, головні фортеці її лівобе-

режної частини посіли залоги російських стрільців, і царські бояри дедалі грубше втручалися у її внутрішні справи. В умовах такого посилення російської експансії правобережний гетьман П.Дорошенко гарячково шукав можливість зберегти справжню незалежність Держави Війська Запорізького згідно із заповітом Б.Хмельницького. Однак поляки висунули на козацького гетьмана свою маріонетку, і П.Дорошенко змушений був шукати союзу з Туреччиною – третім могутнім “гравцем” російсько-польсько-турецької “гризні” за український “пиріг”.

Після захоплення у 1672 р. твердинь Західного Поділля мобільні кінні полки П.Дорошенка й татарська орда швидким маршем подолали шлях до Львова й взяли його в кільце облоги. Лише своєчасно прибулі королівські послы врятували Львів від сплюндрування. Місто відкупилося нечувано щедрою контрибуцією, і гетьман Петро Дорошенко супроводив королівських послів до Бучача, де розмістилася султанська ставка.

18 жовтня 1672 р. у військовому стані турецького султана на узліссі липового гаю біля стін Бучацького замку був підписаний доленосний для України Бучацький мир між Польщею та Туреччиною. За умовами цього миру Польща зрікалася своїх прав на Поділля (яке стало турецькою провінцією) й на козацьку Правобережну Україну, яка ставала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов’язувалася вивести свої гарнізони з фортець Брацлавщини і передати їх козакам П.Дорошенка. Також поляки зобов’язалися щорічно сплачувати Туреччині контрибуцію в сумі 22 000 золотих.

Певна річ, поляки просто прагнули виграти час і не збиралися виконувати настільки ганебні й неприпустимі для шляхетського гонору статті Бучацького пакту. Зібравши сили, коронний гетьман Ян Собеський вже з наступного року розпочав нові рішучі бойові дії, спрямовані на відвоювання квітучих подільських володінь Речі Посполитої.

У 1676 р. турки Ібрагім-паші вдруге зруйнували Бучацьку фортецю. Однак Ян Потоцький до 1684 р. вкотре повністю її відновив. Під час походів короля Яна III Собеського на турків Бучацький замок відіграв роль стратегічної військової резиденції і штабу коронних військ.

І лише з XVIII ст. напівзруйнований замок втрачає своє оборонне значення й кидається власниками, приходячи в запустіння. Його потужні оборонні мури у XIX ст. розбирають і продають як будівельний матеріал.

До нашого часу відносно непогано збереглися башти та замкові стіни XVI ст. товщиною до 3,5 м. з трьома ярусами бійниць для ведення перехрестного обстрілу з усіх видів вогнепальної зброї. А також – фундаменти воєводського ренесансного палацу Бучацьких, який прикрашали галереї з аркадами.

Стан збереженості пам'ятки дає підстави для започаткування проекту його повної відбудови й надання йому статусу державного історико-культурного заповідника. Слід відбудувати ренесансний палац воєводи руського Яна Бучацького, розмістивши в його одній частині туристичний готель і ресторан, а в іншій – історико-краєзнавчий музей, експозиція якого знайомитиме з історією славних українських родів Бучацьких і Потоцьких, незліченими облогами й польсько-українсько-волошсько-татарсько-турецькими війнами XIV – XVIII ст.

Периметр стін варто замкнути, на їхніх верхніх ярусах відновити консольні дерев'яні бойові галереї та відбудувати куту в'їзду браму у твердиню. В овалному дворі замку доцільно організувати історичний скансен середньовічної артилерії і механізмів для ведення облог замків (тим паче, що з внутрішнього боку замкових мурів зберелися спеціальні кам'яні опори для таких дерев'яних механізмів для ведення обстрілу лав нападників).

У передмісті Бучачу (за 1 км.) – с.Підзамочок – на мисі над р.Стрипою розташований ще один замок.

Підзамоцький замок побудований з місцевого червоного пісковика близько 1600 р. Яном Бучацьким як форtpост Бучацького замку. Твердиня неодноразово плюндрувалася татарами й турками, однак щоразу відбудовувалася й до середини XVIII ст. використовувалася місцевими магнатами в якості родового помешкання. Найбільшого руйнування замку завдає сучасна безгосподарність й нехлюйство місцевої влади.

Підзамоцький замок: брама головного в'їзду з геральдичним гербом Бучацьких

Тим не менше, Підзамоцький замок відносно непогано зберігся. У плані це неправильний чотирикутник, що різко звужується на півночі. Фрагменти стін із рядами бійниць прилягають до масивних п'ятикутних башт. У південно-західній частині замку між двома п'ятикутними баштами збереглася брама з родовим гербом Бучацьких та датою побудови (відбудови) твердині. Між баштами, над проїздом брами зберігся мурований прохід для захистників твердині. За мурами, у західній частині замку збереглися руїни додаткових укріплень.

Цілковите відновлення пам'ятки зусиллями приватного інвестора проблематичне через низьку інвестиційну окупність проекту. Але, з огляду на потребу відродження сусідньої Бучацької твердині як пам'ятки міжнародної (української і

польської) історико-культурної спадщини, Підзамоцький замок вимагає принаймні часткової реконструкції й археологічної консервації, а його територія – естетичного упорядкування. В ім'я збереження даної пам'ятки оборонного зодчества, важаю за доцільне негайно передати її національній Федерації історичного фехтування і реконструкції.

Є в Буцацькому районі ще один широко відомий в історичних джерелах **замок – Язловецький**. Постав він для оборони містечка Язловець (Яблунівка) – найбільшого у середньовіччі міжнародного ярмаркового центру Східної Галичини. Язловецькі ярмарки щорічно проводилися, починаючи з 1519 р. На них з'їжджалися купці з Німеччини, Австрії, Трансільванії, Молдови, Туреччини тощо, здійснювалися гуртові оборутки, укладалися торгові контракти, відбувався обмін економічними й політичними новинами. Вірменська община Язловця поступалася чисельністю лише Кам'янецькій та Львівській, численною також була єврейська община.

Язловецький замок височіє на крутосхилому пагорбі, який з трьох боків підточує русло р.Вільховець. Заклали його

Язловецький замок: оборонні стіни та башта

в середині XV ст. князі Бучацькі. З огляду на стратегічно-прибуткове значення замку у Язлівцю Бучацькі-Язловецькі його постійно реставрували після погромів, добудовували та зміцнювали. Зокрема, у 1550-і рр. коронний гетьман І.Язловецький здійснив масштабні будівельні роботи – зводить палац й масивну чотириповерхову башту-донжон з товщиною стін 4 м., яка стала служити головним в'їздом у замок і його арсеналом. Периметр стін оточував широкий рів, до половини якого з башти опускався підвісний міст, що зникався з висунутим до половини рову дерев'яним помостом на палях. В'їзд у замок знаходиться на висоті третього ярусу башти. Тож коли похилий дерев'яний поміст спалювали, до входу в твердиню неможливо було дотягнутися рукою навіть якщо підвестися у повний зріст на сідлі коня.

Значних руйнувань замок завдали турецькі штурми 1672 й 1675 рр., після яких твердиня так і не оправилася. А після по-

Язловецький замок: в'їзна брама на висоті третього ярусу

вернення полякам Кам'янця-Подільського у 1699 р. Язловецький замок втрачає своє стратегічне значення й поступово занедається.

У підніжжі Язловецького замку його новий господар – коронний гетьман С.Конєцпольський – у 1644 – 1659 рр. будує Нижній замок бастионного типу з просторими казематами для гарнізону й арсеналу. Цю будову вдалося завершити лише після придушення Національно-визвольного руху українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Нижній замок витримав кілька татарських облог. Однак у 1672 р. турецькі яничари зайняли обидва замки Язлівця.

У 1746 р. господарем Язлівця став С.Понятовський (батько польського короля Станіслава Августа). Він перебудував Нижній замок на триповерховий палац та розбив довкола нього ландшафтний парк. З 1863 р. власники подарували цей палац під гімназію для шляхетних дівчат (розігнана у 1946 р.). За радянської влади тут діяв санаторій. Зараз це Реколекційний дім сестер-черниць закону Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії.

Язловецький замок навіть у напівзруйнованому стані вражає своїми розмірами, масивністю та домінуючим положенням над містечком. Це один з найатракційніших замків краю. В'їзний портал замку прикрашений геральдичним гербом Бучацьких-Язловецьких. Муровані з тесаних блоків пісковика стіни товщиною 4 м. височіють до висоти 12 м. Над усім ансамблем домінує В'їзна чотиригранна у плані чотириповерхова башта розмірами 20 х 25 м. І загалом твердиня справляє на відвідувача неабияке враження.

Повна відбудова цієї пам'ятки має стати нашим громадянським обов'язком перед прадідами й прийдешніми поколіннями вдячних нащадків. Адже тоді Язловецький замок зможе посісти належне йому місце у когорті кращих й туристично найвідвідуваніших Кам'янець-Подільського, Хотинського, Мукачівського, Меджибізького, Аккерманського й Судацького замків України.

Чортківський замок – резиденція відомих українських магнатських родів Гольських та Потоцьких. Дерев'яні укріплення міста й замку були зведені в кінці XIV ст. першим власником міста Єжи Чартковським. (Король Сигізмунд III надав цьому дрібному шляхтичеві привілей титулюватися князем Чартковським). Після переходу міста до С.Гольського на пагорбі над р.Серет розпочинається перебудова давніших укріплень на замок, мурований з масивних блоків пісковика. У 1522 р. Гольський виклопотав для міста магдебурське право. Нова відбудова замку відбулася в 1610 р. Всередині замкового двору постав розкішний ренесансний палац з аркадними галереями та нові господарські прибудови. Татари неодноразово штурмували цю твердиню, тож ремонтні роботи майже ніколи не припинялися.

У 1648 р. Чортків став одним з епіцентрів Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Сюди прибули три козацькі полки Максима Кривоноса. Міське ополчення очолив кушнір Северин Настільний. Розпочалася облога твердині. Замок було взято штурмом і захоплено в полон багато польських шляхтичів на

Чортківський замок XIV – XV ст.

чолі з графом Павлом Потоцьким. Наступного 1649 р. козаки знову брали замок штурмом.

Упродовж XVII – середини XVIII ст. замок зазнавав неодноразових татарсько-турецьких руйнувань, зокрема у період турецького панування в краї (1672 – 1683 рр.). У Чортківському замку на той час знаходилася резиденція субпаші Подільського пашалику. Але з 1699 р., коли поляки відбили Бучач у турків, Потоцькі поступово відбудували свій замок. У XIX – першій половині XX ст. замок використовувався, переважно, під склади.

Чортківський замок практично повністю зберігся. Посприяла цьому наукова консервація замку, проведена на початку XX ст. Подільським туристично-краєзнавчим товариством.

У плані це неправильний чотирикутник площею 70 на 100 м. Наріжні башти, стіни з рядами бійниць для перехрестного обстрілу з усіх видів вогнепальної зброї та система запущених кількакілометрових підземних ходів утворюють мальовничий архітектурний ансамбль. Однак, через цілковите невігластво місцевої влади зараз на його території діє заправочна станція і триває процес “тихого” фізичного нищення середньовічної пам’ятки.

Реставація замку, перенесення сюди фондів місцевого краєзнавчого музею й організація в замку музейно-анімаційного туристичного комплексу зі статусом Державного історико-культурного заповідника не вимагає аж надто значних інвестиційних затрат. Та ці затрати дадуть змогу перетворити Чортківський замок на справжню “перлину” комерційного маршруту масового туризму “Золоте кільце Західного Поділля” і привабить сюди потоки поціновувачів замкового туризму з Польщі й країн Західної Європи.

Кривчецький замок XVII ст. (башти) знаходиться на півдні області в Борщівському районі у центрі с.Кривче, широко відомого туристам своєю Кришталевою печерою – єдиною природною печерою України (не рахуючи спелеокомплексів АР Крим), обладнаною для екскурсійного відвідування.

Башта Кривчецького замку

Кривчецький замок був прямокутний у плані з чотирма кутовими баштами і палацом у дворі. Його неодноразово руйнували селянсько-козацькі загони у період Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, набіги татар та вторгнення турків.

Найбільших руйнувань замок зазнав під час Польсько-турецьких воєн (1672 – 1676 рр.). У 1672 р. його взяла приступом армія турецького султана Магомета IV. Турки залишили в твердині численний гарнізон, який у 1675 р. запекло оборонявся від польських військ короля Яна II Собеського. У тому ж році замок захопили татари. І знову полякам довелося брати напівзруйноване Кривчецьке укріплення штурмом. Згодом, щойновідбудований замок у 1687 р. витримав запеклу довготривалу облогу татарської орди. І загалом до останнього дня ос-

таточного витіснення турків з Поділля (1699 р.) Кривчецький замок переходив з рук у руки й відігравав стратегічну роль на підступах до османських володінь.

У XVIII ст. замок відремонтували, до середини XIX ст. у ньому мешкали шляхтичі Гойовські. Відтак, замок з молотка продали єврею Зейдману, а він хуленько розібрав його на будівельні матеріали й вигідно продав їх.

Зараз від замку залишилися дві оборонні башти з бійницями для перехрестного обстрілу та мур між ними. Оборонний мур між баштами товщиною 1,3 м. вимурований подільськими реставраторами на висоту 4 м. (первісна його висота становила 7 м.).

Південно-східна башта не має даху, у плані шестигранна й нараховує чотири яруси. (Перший ярус розташований нижче сучасного рівня поверхні, вхід до підземелля засипаний землею). Ширина сторони башти – 6 м., товщина муру – 2,3 м. Між другим і третім ярусами збереглося кам'яне перекриття.

Північно-західна башта завдяки реставраціям активістів Подільського туристично-краєзнавчого товариства збереглася в набагато кращому стані. Вона має дах, кам'яні перекриття між ярусами, всередині оштукатурена. Висота башти – 16,7 м., ширина однієї сторони – 6,8 м. У 1930-і рр. у башті діяв притулок для туристів, які приїжджали відвідувати Кришталеву печеру.

Нині цей туристичний притулок доцільно відновити. А в сусідній башті по завершенні реставрації розмістити експозицію меморіально-краєзнавчого музею, що розповідатиме про подвижницьку працю Подільського туристично-краєзнавчого товариства, історію відкриття й дослідження Кришталевої та інших гігантських лабіринтових гіпсових печер Поділля.

Лише одна башта залишилася від колись величезного замку у с.**Висічка**, що за три кілометри від райцентру м.Борщова.

Руйнували його і татари, і турки, і поляки та росіяни, а передостанню башту розвалили тракторами у 1991 р. Замок існував на стрімкому місі при впадінні р.Драпака в р.Нічлаву. Під час одного з походів на Туреччину тут деякий час з військом перебував польський король Ян Собеський. І в XIX ст. у замково-

му дворі височів двоповерховий палац у неоготичному стилі. Нищення замку тривало упродовж всього XX ст. Тож сьогодні маємо лише фундаменти, одну дивом вцілілу (двохярусна високою 10 м) та одну напіврозвалену оборонні башти з тесаного каміння, що витримали облоги турецьких яничар, проте гинуть від бездушності й байдужості сучасних “яничарів”.

Башта й городище замку у с.Висічка

Замок у с.Золотий Потік на півдні Тернопільської області збудований на початку XVII ст. Стефаном Потоцьким, воєводою Брацлавським (бл. 1568 – 1631 рр.). І.Пустиннікова наводить твердження польських істориків про те, що С.Потоцький навколо замку заснував і саме місто Золотий Потік, а палац посеред замкового двору перетворив на одну зі своїх улюблених резиденцій, в якій полюбляв подовгу мешкати з дружиною Марією Могилянкою. Турки кілька раз плондрували твердиню (найбільше – під час облоги 1676 р.), однак По-

тоцькі її відбудовували. З середини XVIII ст. замок переходить із рук у руки, останніми з 1875 по 1939 рр. (до приходу радянської влади) замком володіла родина Гневоцїв.

Кам'яний замок з тесаних блоків темно-червоного пісковика відносно добре зберігся (немає лише західної башти та в XIX ст. розібрані кілька ділянок замкових стїн). У плані це майже ідеальний квадрат, забудований по периметру фортечними мурами товщиною близько 2 м. та трьома наріжними триярусними баштами з рядами бійниць для перехрестного обстрілу. У північно-східній куртині розміщена в'їзна брама зі збереженими елементами ренесансного декору. З внутрішнього боку брама прикрашена родовим гербом Потоцьких. Посередині замкового двору височить ренесансний двоповерховий палац Потоцьких. Довкола замку помітні сліди колишнього рову та земляних валів передової лінії оборони твердині.

Територія замку зараз використовується у господарсько-складських цілях. І замок, і палац вимагають проведення ґрунтовних консерваційних робіт. Пожвавлення туристичного інтересу до Золотопотоцького замку стане можливим за умови організації в палаці молодіжної турбази і сільського краєзнавчого музею та об'єднанні зусиль щодо охорони й популяризації пам'ятки з боку місцевої влади і представників одного з клубів національній Федерації історичного фехтування і реконструкції.

Збруцька оборонна лінія Речі Посполитої нараховує декілька замків, вкритих бойовою славою, на крутих берегах р.Збруч у таких поселеннях: Сатанів і Гусятин (на лівому – хмельницькому боці), Сидорів, Скала-Подільська, Кудринці й Окопи (на правому – тернопільському березі).

Сидорівський замок XVII ст. височіє на стрімкому мисі, що з трьох боків омивається притокою р.Збруч у Гусятинському районі. Історичні відомості про нього доволі скупі. Укріплення лежало обіч сумнозвісного Волоського шляху татарських орд, тож неодноразово витримувало їх облоги (1502, 1503, 1507, 1511, 1513, 1516 рр. і ин.). Найбільших же руйнувань твердиня зазнала у 1672 та 1694 рр. від артилерії турецьких армій.

Сидорівський замок

Стан збереженості Сидорівського замку оцінюємо як відносно добрий. Вціліло оборонне “ядро” твердині – її північно-західна частина з двома високими стінами, з’єднаними під гострим кутом (особливості рельєфу мису) та опуклими баштами. Стіни мають три яруси складних 2-3-канальних бійниць для ведення перехресного обстрілу. У дворі замку до оборонних стін прилягають каземати, житлові та господарські будівлі.

Варто відбудувати найдовшу південно-східну стіну і три її башти та провести реставрацію існуючих укріплень – і в с.Сидорові постане цілісний замковий ансамбль, унікальний серед фортифікацій Поділля з огляду на свій архітектурно-планувальний характер (гострокутна крейсеровподібна споруда).

Сидорівський замок стоїть біля НПП “Подільські Товтри” на півдорозі між Сатанівським замком і заповідними урочищами Медоборів та замком у Скалі-Подільській. Найдоречнішим видається передати цю атракційну твердину для упорядкування й охорони національній Федерації історичного фехтування і реконструкції.

Кудринецький замок стоїть на високій кручі (гора Стрілка) над р.Збручем всього за 22 км. від Кам'янця. Поблизу села збереглися залишки Троянового валу Антської держави (III – V ст.) й давньоруського городища X – XIII ст.

Кудринецький замок

Кам'яний замок у Кудринцях побудовано з тесаних блоків пісковика у 1615 р. Належав він роду Гербуртів. Твердиня контролювала ділянку сумнозвісного татарського Волоського шляху, яким професійні загони людоловів шастали рейдами у Галичину мало не щороку. У 1648 р. замок здобули місцеві селяни й козаки Максима Кривоноса. Турки плюндрували укріплення у 1672 та 1694 рр. На початку XVIII ст. нові господарі Гуменецькі відбудували замок й оселилися в ньому. І лише з середини XIX ст. твердиня залишилася без власника, й беручкі місцеві селяни почали хуленько розбирати її на будівельні матеріали.

Кудринецький замок зберігся порівняно добре й має доволі атракційний вигляд. У плані це неправильний чотирикутник розмірами 25 на 70 м. Височіють три монументального ти-

пу наріжні башти з трьома ярусами бійниць, пристосованих для ведення перехресного й флангового вогню, та три з чотирьох замкових стін (південна, західна і північна товщиною 1,5 м.). Найбільш неприступною є східна стіна, захищена обривистим схилом гори та Збручем у її підніжжі. З Південної п'ятигранної башти у долину Збруча прокладено склепінчатий підземний хід, пізніше закладений камінням. Неглибока западина біля іншої шестигранної башти вказує на місце, де колись була криниця. Гірше за інші збереглася В'їзна або надбрамна башта, однак і її реконструкція не складає труднощів.

З замкових башт відкривається мальовничий краєвид розлогих пшеничних ланів горбистого Поділля і каньйоноподібної долини р.Збруча з урвищами й лісистими кручами, розчленованими глибокими яругами.

Стан збереженості архітектурного ансамблю пам'ятки та її сусідство з НПП “Подільські Товтри” і Кам'янцем-Подільським (22 км.) дає підстави для високої експертної оцінки комерційної перспективності проекту повної відбудови замку й організації на його території ресторанно-готельного й туристично-анімаційного комплексу. Кудриницький замок має всі передумови, щоб увійти в якості атракції й нічліжної бази у комерційний кількадечний кінно-туристичний маршрут замками Призбруччя від Сатанова, лісистих урочищ і слов'янських святилищ Медоборів до Окопів Святої Трійці, Кам'янця-Подільського й Хотина. Для прикладу, до легендарної подільської триярусної лабіринтової печери “Атлантида” із Кудриницького замку 40 хв. ходи понад р.Збручем.

Легендарний об'єкт масового польського культурно-туристичного паломництва лежить у крайньому південно-східному закутку Тернопільської області. Це – бастионний форт Окопи Святої Трійці поряд з с.Окопи (навпроти задністровського с.Атаки).

Окопи Святої Трійці (повна польська назва “Окопи Гори Святої Трійці, блокада Кам'янця”) закладені у стратегічно ключовій точці південно-східної оборонної лінії Речі Посполитої на вузькому крутосхилому місі, утвореному в місці

впадіння р.Збруч в Дністер. Твердиня знаходиться за 3 км. від Жванецького замку, за 5 км. від Хотинської й 20 км. від Кам'янець-Подільської фортець. (Звідси також 12 км. до легендарної печери “Атлантида” НПП “Подільські Товтри” та “рукою подати” до заповідних урочищ-стінок 70-110-метрового каньйону Дністра).

Середньовічні Окопи постали не на пустому місці. Унікальність цієї місцини у воєнно-стратегічному плані зумовила її ратне освоєння з дописемних часів. Археологами виявлено тут залишки антського (III – V ст.), тиверського (VI – IX ст.) й давньоруського (X – XIII ст.) дерев'яних укріплень.

Творцями твердині Окопи Святої Трійці є видатні полководці Речі Посполитої – коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (він будував форт своїм коштом, не сподіваючись на допомогу польського сейму) та воєвода київський Марцін Контський. Його день-у-день з березня по жовтень 1692 р. зводила вся польська армія.

Форт одразу став прикордонним опорним вузлом польської оборони від турецької агресії, він контролював прилеглий брід через Дністер та дороги, що вели до Кам'янця-Подільського – центру османських володінь (пашалика) на Поділлі. У ньому базуватися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в обложеному Кам'янці і винищували турецькі загони, що вирушали з фортець Кам'янця і Хотина.

З бастіонів Окопів по праву руч було видно стіни і мінарети Хотинської фортеці, ліворуч – Жванецький замок. Через Жванець лежав шлях із османської Бессарабії в Кам'янець. Отож воїнові з висоти башти відкривався краєвид з двома фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, яким вряди-годи рухалися турецькі транспорти.

Ян Яблоновський (1634 – 1702 рр.) вважався найславетнішим лицарем Речі Посполитої у другій половині XVII ст., досвідченим воєначальником, командиром загонів, полків а згодом і цілих армій у переможних війнах з козацькими військами Богдана Хмельницького та його наступників, з ту-

рецькою армадою султана Сулеймана II Пишного у битві під Хотиним у 1673 р., а також у битві 1683 р. під Віднем, війнах з Московією (1655 р.), зі Швецією (1656 р.) та Трансильванією (1685, 1686 рр.). З 1684 р. війська коронного гетьмана вели перманентні бойові дії проти турків на території Західного Поділля.

Розпочата у 1692 р. польська блокада турків у Кам'янецькій твердині тривала аж до 1699 р. Всі ці роки не припинялися бойові зіткнення, безстрашні вилазки на протилежний берег Дністра й захоплення багатих турецьких транспортів на півдорозі між Хотиним і Кам'янцем. Це страшенно гнівило подільських намісників султана Галіль-пашу, а по його смерті – Кахріман-пашу, однак османські чільники нічого не могли вдіяти – Окопи були блискуче захищені самою природою, численною артилерією й армією коронного гетьмана. І розтрощити їх вдалося хіба б потугою цілої султанської армії.

Згідно з Карловицьким мирним трактатом 1699 р. турецький гарнізон залишив Кам'янець і повернув полякам Поділля. Відтак, Окопи втратили своє оборонне значення. Й лише в 1711 р., коли турецька та шведська армії на чолі з Карлом XII загрожували напасти на Польщу з боку Волощини (сучасної Молдови), Кам'янець і Окопи почали спішно готуватись до оборони й зміцнили мури. У 1769 в Окопах засіли польські конфедерати. На допомогу королю прийшли російські війська, які взяли форт штурмом. Внаслідок цих воєнних дій мури були дуже пошкоджені. Після переходу під юрисдикцію Австро-Угорщини частину валів Окопів у 1772 р. було розібрано.

Форт Окопи досі справляє атракційне враження. Збереглися дві прямокутні двохярусні надбрамні башти (Кам'янецька та Львівська) з гарматними бійницями на другому ярусі, напівзруйнована дозорна вежа над Збручем та система земляних бастіонів поблизу брам. Відстань між брамами складає 480 м. Довжина Кам'янецької брами становить 12,3 м., ширина – 8,0 м., довжина Львівської – 10,4 м., ширина 8,5 м. Висота обох брам сягає 7,5 м.

Збереженістю надбрамні укріплення форту завдячують реставраційним роботам 1905 р., проведеним Польським товариством шанувальників старожитностей. Неабиякий інтерес сучасних польських туристів до форту спонукає до пошуків поважного польського інвестора, зацікавленого в цілковитому музейно-анімаційному відродженні даного фортифікаційного комплексу – місця слави легендарного польського лицарства.

Даний проект 100-відсотково комерційно вигідний. Відбудувати казарми, переобладнавши їх під туристичний готель, та польовий армійський табір для дитячо-юнацьких скаутських тургруп не вимагає особливих коштів. Зате переваги очевидні, адже Окопи – це ідеальний відправний пункт для організації пішохідних і кінних екскурсій у Кам'янецьку й Хотинську твердині, до руїн замку Лянцкорунських у Жванці, до 70 – 100-метрових стінок каньйону Дністра, у печеру “Атлантида” та вгору вздовж р.Збруча до легендарних прикордонних польських замків у Кудринцях і Скалі-Подільській.

Поряд з Тернопільщиною сусідня **Хмельниччина** також відзначається багатством пам'яток оборонного зодчества у населених пунктах Ізяслав, Полонне, Ямпіль, Староконстантинів, Сатанів, Сутківці, Зіньків, Чорнокозинці, Рихта, Панівці, Жванець... І серед них – двома визнаними “перлинами” замкового туризму, які входять у десятку кращих і найвідвідуваніших замків України, а саме Кам'янецькою і Меджибіжською фортецями.

Кам'янець-Подільська фортеця – найбільш неприступна середньовічна оборонна споруда не лише України, а цілої Європи.

Кам'янець-Подільський, завдяки його унікальному “острівному” положенню в луці каньйону р.Смотрича, був заселений ще в прадавні часи. Інтенсивне середньовічне будівництво практично знищило античний і ранньослов'янський культурні шари Старого міста. Однак, численні мікротопоніми (напр., Гунські криниці міста), фрагменти Траянового валу, знайдені в околицях багаті скарби давньоримських монет й насамкінець класична давньоримська аркова архітектура

кам'яного мосту через Смотрич (народна назва мосту “Турецький” пов'язана з тим, що вибухом під час здачі міста туркам його було дещо пошкоджено, і турки проводили тут складні ремонтні роботи) дають науковцям підстави припускати, що поселення Кам'янець існувало ще до н.е. і, за окремими версіями, згадується римлянами як дакійська твердиня Клепідава (“кам'яне місто”). З історичних джерел відомо також, що анти з походів на Східноримську імперію приводили десятки тисяч полонених легіонерів, яких, власне, й використовували для будови таких складних інженерних споруд як арковий міст чи багатокілометрова лінія Троянових валів).

Новітні археологічні дослідження виявили під середньовічними фортифікаціями Кам'янця культурний шар тиверського й давньоруського укріпленого городища X – XIII ст. Однак, після того, як Пониззя увійшо до складу Галицького князівства, центр торгової активності змістився від “захованого” серед пралісів Кам'янецького граду на берег р.Дністра – стратегічної міжнародої торгової артерії Галицько-Волинського князівства. (Для галичан шлях Дністром був тим, чим дніпровський торговий шлях “із варяг у реки” був для Чернігівського, Київського й Переяславського князівств). Тому столицею давньоруського Пониззя-Поділля став портово-перевалочний град Бакота на р.Дністрі (нині, на жаль, затоплений водами Дністровського водосховища, зберігся лише великий давньоруський Бакотський печерний монастир).

Давньоруські гради Поділля не минули руйнації внаслідок монголо-татарської навали 1241 р. Очевидно, дерев'яні укріплення Кам'янця були розібрані воєводами Данила Галицького у 1259 р. на вимогу золотоординського полководця Бурундая.

Відтак, Поділлям майже 100 років володіли татарські баскаки Золотої Орди. Після того, у 1362 р. в битві під Синіми Водами Великий князь литовський Ольгерд здобув перемогу над доти непереможними монголо-татарами, Поділля відходить під захист Литовської держави.

Літопис приписує будівництво кам'яної фортеці у Кам'янці литовським князям-братам Коріатовичам (небожам Великого князя Ольгерда), які після перемоги 1362 р. в битві під Синіми Водами успадкували Поділля, прибули сюди й “увійшли у приязнь” з місцевими отаманами-чільниками українських общин. Легенда розповідає, начебто литовський князь на ловах погнався за оленем, загнав його на острів, зусебіч оточений проваллям і тут вирішив закласти фортецю. Однак, давньоруська фортеця і багатолюдний посад при ній на час приходу Коріатовичів мусили вже існувати, бо буквально за декілька років після документальної згадки про будову князем Коріатовичем нової фортеці Кам'янцеві було дароване магдебурське право.

Очевидно, упродовж 1360-1370-х рр. Коріатовичі лише позміцнювали низку давньоруських фортець Поділля, і серед них твердині Кам'янця і Скали-Подільської. Спочатку їхні стіни та башти були в основному дерев'яними на кам'яних фундаментах. Перша документальна згадка про Кам'янецьку фортецю міститься в грамоті князя Юрія Коріатовича, датованій 1374 р.

У 1395 р. литовський князь Вітовт Великий відібрав у володаря Подільської України Федора Коріатовича ряд міст, в тому числі і Кам'янець. Відповідно, подоляни масово потягнулися за своїм православним князем аж у Закарпаття, де й осіли в Мукачівському замку й підзамчі. А в 1434 р. Поділля було загарбане Польським королівством, і Кам'янець до 1793 р. став центром воєводства і ключовим пунктом оборони Речі Посполитої на її неспокійних південно-східних обводах.

Усвідомлюючи значення Кам'янецької твердині на східних обводах західноєвропейської цивілізації, сам папа римський Юлій II називав це місто-фортецю “*antemurale hris-tianum*” (оплот християнства).

Історики підрахували, що Поділля і Кам'янець у XV ст. 28 разів піддавалися нападу татарських орд, у XVI ст. – 18 разів, у першій половині XVII ст. – 5 разів. Найбільш руйнівними для міста і фортеці були вторгнення татар у 1448, 1451, 1509, 1528 і турецьких військ в 1733 роках.

Кам'янець-Подільська фортеця

У середні віки місто Кам'янець було справжньою фортецею і мало дві однаково потужні групи фортифікацій: міські укріплення та Стару фортецю. Стара фортеця займає острів (1200х600 м) і сполучається з плато дуже вузьким (до 10 м) скелястим перешийком завдовжки 105 м. Висота прямовисних стінок каньйону (бл. 30 – 40 м.) й вузький перешийок, який на випадок облоги перекривався річковими шлюзами, робили острів-фортецю взагалі неприступною.

Монумент козакам під міськими мурами Кам'янця

У середині XVII ст. Кам'янецька твердиня опинилася в епіцентрі Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. З 12 серпня до засніженого кінця листопада 1648 р. Кам'янець перебував в облозі і відбивав запеклі штурми загонів місцевих повстанців і козаків полковника Максима Кривоноса. Кривоніс був не з тих, хто відступає (варто згадати запеклу облогу й погром неприступної Кременецької фортеці), однак облога надто затягнулася, і

воєнні перипетії вимагали згорнути облогу й перекинути війська на іншу ділянку театру збройного козацько-польського протистояння. З 27 квітня по 2 травня 1651 р. запеклий штурм Кам'янця вели козаки під керівництвом полковника Івана Богуна, однак і Богуну не вдалося увірватися в головну польську твердиню. У серпні 1651 р. зненацька напали і мало не захопили місто подільські повстанці під проводом І. Олександренка і Чуйка.

А на початку червня 1652 р. місто і фортеця були узяті в кільце облоги 60-тисячним козацьким військом на чолі з самим гетьманом Богданом Хмельницьким. Відчайдушні штурми тривали ціле літо, однак епідемія, що спалахнула в стані козаків, і поява нових тактичних завдань змусили козаків відступитися від неприступного Кам'янця. Восени наступного 1653 р. під стінами Кам'янця намарне стояла 40-тисячна орда татар.

На початку серпня 1672 р. до Кам'янця підступили 300-тисячна турецька армія на чолі із султаном-завойовником Магометом IV і 40-тисячне військо татар і козаків гетьмана П.Дорошенка. Після запеклого двотижневого збройного протистояння туркам вдалося підкупити-застрашити міських чільників і домовитися з ними про здачу міста. Таким чином турки 18 серпня 1672 р. вступили у місто й загрюкали у ворота цитаделі. Її останні оборонці – комендант Міхал Володиєвський, майор Геклінг і 800 жовнірів гарнізону – вирішили за краще підірвати фортецю, аби не здавати ні її, ні себе у руки мусульманських загарбників. Вони підірвали порохові льохи фортеці, проте турки за декілька років не лише відбудували, а й суттєво зміцнили укріплення Кам'янецької фортеці. Довгих 27 років (з 1672 по 1699 рр.) Кам'янець був плацдармом й адміністративним центром подільських володінь Османської імперії. Турки повернули його полякам без бою згідно з умовами Карловицького мирного пакту 1699 р.

Упродовж всього XVIII ст. у Кам'янці проводилися значні реконструкційні роботи під керівництвом видатних військових інженерів англійського, німецького, голландського, французького, шведського походження (Максиміліан Крузер, Ар-

чибальд Анжей Гловер де Глейден, Тільман ван Гамелелен, Ян Раш, Ян Якуб ван Дер Мільве, Ян де Вітте).

Після Другого поділу Речі Посполитої 21 квітня 1793 р. Кам'янець відійшов до Російської імперії. З 1816 до 1914 р. фортецю стали використовувати як в'язницю. Найлегендарнішим її в'язнем став народний герой Устим Кармелюк (1787 – 1835 рр.). За волелюбну вдачу поміщик спровадив кріпацького сина в солдати, у 1812 – 1813 рр. Кармелюк служив у Кам'янецькій фортеці, де квартирувався численний гарнізон імператорської армії на випадок руху частини французької армії Наполеона Бонапарта на південь.

Не витримавши бруталного армійського солдафонства, У.Кармалюк дезертирував й розпочав активну боротьбу з подільськими поміщиками. У 1814 р. бунтівника було схоплено, доставлено в Кам'янець і піддано п'ятистам ударам шпіцрутенами. Вдруге Кармелюка ув'язнили у Папській башті фортеці в 1817-1818 р., покарали 25 ударами батога на міській площі в Ратуші, таврували залізом і вислали в Сибір.

Але Кармалюк втік із заслання, пішки подолав шлях з далекої В'ятки назад до неньки-України, знову об'явився на Поділлі й із ще більшим запалом взявся боротися з панським поневоленням рідного народу. Оскільки російські жандарми вже не могли впоратися з селянським рухом, польська шляхта Поділля організовується в збройні загони самооборони, розбиває селян і в 1822 р. втретє кидає Кармелюка в тюремну камеру Папської башти. Та це не зламало його волелюбного духу.

Устим Кармелюк став єдиним із в'язнів, кому вдалося організувати втечу з Кам'янецької твердині. Ця подія сталася в ніч з 12 на 13 березня 1823 р., однак Кармелюка й кількох його побратимів було поранено, через два тижні спіймано і вчетверте посаджено в Папську башту. В квітні 1823 р. на площі в Ратуші Кармелюк покараний 101 ударом батога і вдруге засланий на сибірську каторгу.

Гончарна башта та єврейська синагога – нині один з кращих туристичних ресторанів Старого міста

Прирічкові башти системи міських укріплень Старого міста

Аж із самого каторжного форту Тобольська через тисячі кілометрів тайгового бездоріжжя незламний духом У.Кармелюк втікає і, переховуючись від жандармів, знову долає далеку дорогу на Україну. Друге повернення народного месника стало своєрідною сенсацією й за кілька тижнів рознеслося з вуст в уста майже по всіх українських селах. На заклик Кармеля та його вірних побратимів повстанський селянський рух у 1824 р. охопив усі повіти Подільської губернії (суч. Хмельницька й Вінницька обл.), а в наступному році перекинувся на сусідні Київську й Волинську губернії, тобто охопив майже всю територію Правобережжя України.

Ситуація стала настільки загрозливою, що на придушення селянських бунтів Російська імперія змушена була кинути піхотні й кавалерійські полки регулярної армії й артилерію, а всім польським магнатам було офіційно дозволено проводити самостійні й спільні каральні операції проти українського селянства. Терор став нещадним, найменші прояви непокори та доноси про підтримку селами загонів повстанців оберталися для громад цих сіл кривавими розправами.

Та затята месницька боротьба українського селянства – а загалом участь в антикріпацькому повстанні взяло близько 20 тис. селян – тривала аж до дня загибелі Устима Кармелюка в жовтні 1835 р. (У Летичеві його загін потрапив у засідку і був знищений без суда й слідства). І до зими російська армія та загони польської шляхти зламали бойовий дух українського селянства масовим кривавим терором.

З тих часів Папську башту фортеці подоляни називають Кармалюковою. В середині ХХ ст. в ній розмістилася музейна експозиція, що знайомить з умовами ув'язнення Устима Кармелюка.

На хвилі українізації, постановою Раднаркому УРСР від 23 березня 1923 р. Кам'янець-Подільську фортецю оголошено історико-культурним заповідником. Щорічно її відвідує близько 300 тисяч туристів.

У плані фортеця Кам'янця – багатокутник видовженої форми, по периметру обнесений стінами з баштами на кожно-

му розі. Праворуч від східних воріт (головного в'їзду з боку міста) знаходиться однарусна п'ятигранна Чорна башта з колодязем діаметром 6 м., пробитим через 40,7-метрову скельну породу. Далі, якщо рухатися за годинниковою стрілкою, можна нарахувати ще десять башт: Лянцкоронська, Комендантська, Рожанка, Водна, Нова, Денна, Ляцька, Тенченська, Ковпак і Папська, або Кармелюкова (найвища, ліворуч від східних воріт, збудована на кошти папи Юлія II у 1503-1517 рр.). Частково відкритий підземний хід, що виводив кудись у долину Смотрича.

Каньйон р.Смотрича петлею, яка нагадує грецьку літеру “омегу”, охоплює фортецю і розходитьсЯ по обидва боки від Замкового мосту. Цей міст, а також укріплення (XVI – XVII ст.) Польських і Руських воріт зі шлюзами, які регулювали рівень води у Смотричі, є монументальними залишками унікальної у європейському воєнному зодчестві середньовічної оборонно-гідротехнічної системи Кам'янця.

Оборонний ансамбль Міських воріт – це цілком автономна фортеця, розбудована у XV – XVII ст. на протилежному від замку боці каньйону перед мостом. Форт складається з двох оборонних вузлів – Польських і Руських воріт (їхні назви вказують на те, які общини середньовічного міста мали їх утримувати, ремонтувати й обороняти). Вузли подібні за будовою, оборонно і гідротехнічно вони були нерозривно пов'язані.

Укріплення Руських воріт склалися з двох оборонних ліній – Нижні і Верхні ворота – барбакану та міжстінного вузького проходу між ними протяжністю 230 м, що перетинав каньйон шириною 90 м. Русло річки Смотрич було пропущено через спеціальні шлюзи в товщі цих стін. Нижні й Верхні ворота фланкували по чотири башти. До нашого часу від цього форту збереглися Прибережна, Дозорна і Приворітня башти, масивна Надворітня башта з підземною галереєю, барбакан та Казематна куртина з двома ділянками оборонних стін.

Фортифікаційний ансамбль міста формувався протягом сторіч і гармонійно поєднує в собі елементи оборонної

архітектури різних епох і різних фортифікаційних шкіл. Основу його оборонної архітектури закладено в період Київської Русі і Великого князівства литовського у X – XIV ст. З XVI ст. над розбудовою фортифікаційного ансамблю працюють провідні італійські військові інженери Каміліус, Камеріно, Рудольфіно, придворний королівський архітектор німець Йокуб Бреторус.

Нова фортеця: бастион та підземні каземати

На початку XVII ст., з появою далекобійної артилерії, військовий інженер Теофіл Шомберг збудував перед західним фасадом замку кам'яно-земляну бастионну фортецю новоголандської системи – горнверк – що отримала назву Нова фортеця. Від неї залишилися лабіринти кам'яних казематів й грандіозні земляні вали.

Крім фортеці Старого міста й Нової фортеці, у місті-заповіднику туристам рекомендуємо оглянути: Міські укріплення XIV – XVIII ст. (вул. Скалиста), укріплення Міських воріт (XIV ст. – 1746 р.), Вірменські склади XVI – XVII ст.,

Вірменський бастион XVI – XVIII ст. (цитадель і Казематна башта), Турецький бастион (XVII ст.), семиповерхову Кушнірську башту XVI – XVII ст., гарнізонні казарми (1780 – 1788 рр.), порохові склади (1778 – 1779 рр.) та чимало інших пам'яток.

Вітряні ворота і Кушнірська башта 1565 р. – головний в'їзд на територію середньовічного міста

Кушнірська башта – це приворітне укріплення найдавніших міських воріт Кам'янця – Вітряних. Має форму витягнутого прямокутника (периметр 27,5 x 17,8 м) з заокругле-

ною з боку міста стіною. Первісно мала п'ять ярусів із п'ятьма рядами гарматних амбразур. В 1785 р. архітектором Я. де Вітте цю башту було надбудовано на висоту ще двох ярусів й вивершено гострим двосхилим дахом. Амбразури цих горішніх ярусів перероблено на вікна та вентиляційні витяжки.

Праворуч до башти прилягає портал Вітряних воріт із одностіпним дахом, ліворуч – симетрична за об'ємом фортифікаційна прибудова.

У місті привертає увагу ще одна велична башта – готична оборонна вежа-дзвіниця зруйнованого Вірменського костюлу кінця XV – початку XVI ст. Вежа прямокутна у плані (довжина кожної зі стін 11 м), має п'ять ярусів заввишки 22,7 м. та високий шатровий дах. Загальна висота споруди сягає 38 м. На третьому і п'ятому ярусі є ряди складних двохканальних бійниць для ведення перехрестного обстрілу нападників. Горішній ярус вежі декоровано чотирма кутовими вежицями під високими дашками.

З 1633 р. перший ярус вежі обладнано під храм Св.Степана, його вхід підкреслює білокам'яний ренесансний портал, на її стінах і склепінні збереглися фрагменти фрескового стінопису.

Серед пам'яток сакрального і цивільного будівництва у Кам'янці, зокрема, привертають увагу кам'яниці Вірменського кварталу (XIV – XVII ст.), будівлі Польського й Руського магістратів (XIV – XVIII ст.), будинок графа Потоцького (1755 р.), вірменська церква Св.Миколая (XIII – XVIII ст.), кам'яна церква Св. Апостолів Петра й Павла (1580 р.), ансамбль Донініканського монастиря у складі костюлу Св. Миколая та корпусів чернечих келій (XV – XVI ст.), ансамбль Донініканського монастиря у складі костюлу Св. Архістратиґа Михаїла та корпусів чернечих келій (1750-і рр.), ансамбль Тринітарського монастиря у складі костюлу Святої Трійці та корпусів чернечих келій (1750 – 1765 рр.), Францисканський костюл (1617 – 1672 рр.), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1845 – 1861 рр.), п'ятикупольна церква Св.Георгія (1851 – 1861 рр.) у стилі псевдодавньоруської архітектури.

Величною пам'яткою міста є архітектурний ансамбль кафедрального костюлу Св. Апостолів Петра й Павла XVI – XVIII ст. з елементами ренесансу, бароко й неоготики, що включає в себе також дзвіницю, тріумфальні ворота з пілястрами іонічного стилю й бароковою скульптурою та турецький мінарет.

Турецький мінарет Кам'янця – найвеличніший монумент міста, збережений у пам'ять про період турецького володарювання (1672 – 1699 р.) в цьому адміністративному центрі Подільського пашалику Османської імперії. Після захоплення міста турки переобладнали кафедральний костюл на головну мечеть міста, поряд з нею на фундаментах старої каплиці “виросла” велична округла в плані струнка кам'яна вежа мінарету заввишки 36,5 м. До його горішнього балкону всередині мінарету ведуть круті гвинтові кам'яні сходи, що налічують 136 сходиночок. Для освітлення підйому у товстих стінах мінарету на кожному ярусі прорізані вузькі світлові щілини. Мінарет вінчає кам'яна чаша та позолочена триметрова статуя Діви Марії, встановлення поляками після повернення Кам'янця як символ перемоги християнського воїнства над мусульманським.

А найбільш мальовничою атракцією Старого міста є старожитня тризрубна одноверха дерев'яна Хрестовоздвиженська церква, збудована на місці давнішого храму у 1799 – 1801 рр. у заплаві каньйону р.Смотрича попід самою Кам'янецькою фортецею. Тут найкраще місце для її панорамного огляду. За церковою вивищується 40-метрова скельна стінка каньйону, уздовж гребеня якої тягнуться високі стіни й могутні башти Кам'янецької твердині. Церква є унікальною пам'яткою народної подільської архітектури. Обіч храму стоїть дерев'яна дзвіниця 1863 р.

Жванецький замок XV – XVII ст. розташований на березі широкоплесого Дністра якраз напівдорозі між Кам'янцем і Хотиним й контролював стратегічний брід через річку. Перша документальна згадка про містечко датована 1431 р.

Археологічні дослідження Є.Пламеницької дали підстави датувати появу першого укріплення над Жванецьким бродом

добою Київської Русі (XI ст.). У другій половині XIV ст. подільські князі Федір і Олександр Коріатовичі звели на місці цього укріплення кам'яний п'ятикутний у плані замок з п'ятьма кутовими і шостою в'їздною баштами. У XVI ст. власники Жванця Срочинські розбудували замкові укріплення Коріатовичів. До 1621 р. новий господар – О.Калиновський – повністю модернізував старі укріплення на артилерійську твердиню бастионного типу.

Прикордонна Жванецька твердиня, здебільшого, належала кам'янецьким старостам. Замок неодноразово спустошували татари та турки. У 1621 р., готуючись до Хотинської війни з турками, під стінами Жванецького замку стояли обози, штаб й військо запорожців на чолі з легендарним П.Конашевичем-Сагайдачним. Того ж року містечко знічев'я розграбували поляки.

Восени 1653 р. на полі під стінами Жванецького замку відбулася переможна битва козацького війська Богдана Хмельницького з польською армією. Два довгих місяці тривала татарсько-козацька блокада Жванецької твердині, за стінами якої замкнулися штабні генерали польського коронного

Одна з башт Жванецького замку над Дністром

війська на чолі із самим королем Яном Казимиром. Одначе вкотре (як і в битвах під Зборовом та Берестечком) Богдана Хмельницького під Жванцем зрадив кримський хан. Після двомісячної облоги, коли польський гарнізон вже готувався до капітуляції, а гоноровий король – до ганебного “хлопського” полону, його таємним послам таки вдалося підкупити хана Гірея й схилити його до чергової зради.

У 1672 р., коли трьохсоттисячна турецька армада султана Магомета IV посунула з Хотина вбрід та вплав через Дністер, нажаханий польський гарнізон Жванецького замку здав його туркам без бою й поспіхом евакуювався за стіни Кам'янця-Подільського.

Нищівних руйнувань замку у 1673 і 1684 рр. завдали артобстріли й штурми польських військ короля Яна Собеського під час його турецьких кампаній. Але після повернення Поділля полякам на початку XVIII ст. його новий власник кам'янецький староста Лянцкоронський відбудував бастіони й палац. Нових руйнацій Жванецький замок зазнав у 1768 та 1769 рр. від нападів татар і барських конфедератів. Проте, найбільше до його нищення долучилося місцеве населення упродовж XX ст.

Зараз від замку збереглися атракційні руїни трьох масивних башт з 1,3 – 2,1-метровою товщиною стін, двома ярусами складних бійниць для ведення перехрестного обстрілу та прорубаними пізніше білокам'яними порталами. Надбрамна башта декорована вмурованими в стіни кам'яними ядрами. Північний бік замку прилягає до стрімкого скелястого берега р.Жванчика і його притоки Вільшанки. Звідси відкривається широка панорама околиць з фортецями у Хотині, Кам'янці й Окопах. Окремі історичні свідoctва вказують на існування під фундаментами башт і казематів Жванецького замку розлогого лабіринту підземних ходів та мідного тунелю-водогону.

За 7 км. на схід від Кам'янця є руїни ще одного **замку** – **Панівецького**. В історії він прославився успішними оборонами від турків. Першу турецьку облогу, коли на чолі військ імперії стояв сам султан Осман, замок витримав у 1621 р., дру-

гу – у 1633 р., коли замок намагався захопити Абазай-паша. Зате під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького козаки кілька раз брали приступом чи хитрістю цю твердиню. Зокрема, в травні 1651 р. один з загонів козацького війська Б.Хмельницького під проводом Дженджалія ухитрився підмовити шляхтича Тржилатковського відкрити їм ворота Панівецького замку і таким чином змиг опанувати ним без істотних втрат.

За доби турецького панування на Поділлі замок стояв сплюндрованим. Відбудова розпочалася лише з 1699 р. У 1768 – 1769 рр. Панівецький замок зруйнували російські війська, “викурюючи” звідти польських конфедератів.

Нині від замку у с.Панівці залишилися одні руїни, позбавлені рис туристичної атракції. Упізнаються кутові башти, стіна замкового палацу та кілька казематів, пристосованих тутешніми селянами під льохи. Твердиня має вигідне розташування на скелястому мисі над лукою каньйону р.Смотрича з висотою силурійських “стінок” 40 – 45 м.

Чорнокозинський замок Кам’янецьчини розташований на крутосхилому скелястому мисі каньйоноподібної долини р.Збруча у центрі с.Чорнокозинці. Відстань від цієї твердині до фортець Кам’янця, Жванця та Окопів Святої Трійці не перевищує 20 км, до Кривчецького замку – 12 км., а башти сусіднього Кудринецького замку видніються за 5 км на протилежному (тернопільському) березі р.Збруча.

Кам’яний замок у с.Чорнокозинці у 1360 – 1370-х рр. вимурували подільські князі Коріатовичі на місці більш давніх руських укріплень Замкової гори. Після захоплення Поділля Польщею тутешні землі перейшли у власність католицької Церкви, а замок перетворився на заміську літню резиденцію кам’янецьких біскупів (подільських єпископів). На початку XVI ст. у містечку майже не залишилося жителів через сустошливі навали татар у 1502, 1503, 1507, 1511, 1513, 1516 рр. Адже поселення лежало обіч сумнозвісного Волоського шляху, яким щороку шастали зграї професійних людоловів-работоргівців. А в 1538 р. Чорнокозинський замок витримав запек-

лу облогу молдавських військ, після якої по той бік його напівзруйнованих стін залишилася безлюдна випалена пустка зі звалищами обвуглених трупів.

Тим не менше, польські королі завжди дослухалися до прохань авторитетних кам'янецьких біскупів щодо поновлення для Чорнокозинців магдебурського права та приваблення сюди нових осельців шляхом звільнення їх від усіх податків та надання різних господарських привілеїв.

Під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького Чорнокозинський замок кілька раз поспіль здобували козацькі війська. Нищівних руйнацій завдали йому турецькі штурми 1672 й 1674 рр. та неодноразові прикордонні наскоки польських військ з-за Збруча впродовж турецького панування у краї (від походу королівського війська Яна Собеського у 1673 р. аж до 1699 р.).

Після того як Османська імперія уступила Поділля полякам у Чорнокозинці повернулися кам'янецькі біскупси, які заходилися відновлювати свій замок-резиденцію. В 1795 р. за-

Чорнокозинський замок

мок відійшов до Російської імперії й використовувався як пункт дислокації прикордонних частин. У 1815 р. замок викупили Сарнецькі, родина яких мешкала в ньому до 1917 р. Спецпідрозділи НКВД та російські прикордонники використовували його як свою базу до 1939 р. – на них тоді була покладена “державна” місія виловлювати й без суда і слідства розстрілювати тисячі подолян з навколишніх сіл, які під час примусової колективізації та двох жажливих голодоморів намагалися масово втікати до своїх земляків по той бік залитого кров’ю Збруча.

Чорнокозинський замок має неправильну чотирикутну будову з довжиною стін над каньйоном близько 80 м, з північного боку – 50 м, а з півдня – 65 м. До нашого часу збереглися Південно-західна кругла башта та “скелет” двоповерхового біскупського палацу XVIII ст. з глибокими підземними казематами. На південному схилі замкового пагорба розташовані атракційні руїни (фасад) колись величного біскупського костюлу Св.Йосипа Обручника, вимурованого у 1608 р. З 1896 р. його переосвячено на православну церкву. З 1920-х рр. храм стояв пустою, яку впродовж XX ст. довели до цілкової руїни.

Кам’янецьчина і сусідня Борщівщина – терен найвищої концентрації середньовічних замків на території України. Це передумова для організації комерційно прибуткових автобусних, велосипедних, кінних і піших туристичних маршрутів фортифікаційними і природними атракціями цього благодатного краю. Перетворення Подільського Подністров’я на осередок розвою замкового, спортивного, рекреаційного й агроєкологічного туризму спонукає всерйоз замислитися над подальшою долею напівзруйнованих замків цього краю.

Інвестиції у принаймні часткову реконструкцію й інфраструктурно-туристичне впорядкування цих монументальних споруд вже в найближчі роки здатні на порядок збільшити туристичне зацікавлення регіоном. Причому, незмінно високий інтерес до фортифікацій Подільського Подністров’я серед польських туристів з року в рік навіть перевищує потоки ук-

раїнських туристів. Отож, саме туризм здатен відродити економіку, а відтак покращити демографічну ситуацію й спонукати до туристичного відродження історичних замків краю.

Щодо Чорнокозиського замку, доцільним видається проведення його ґрунтового археологічного дообстеження, консерваційних та реставраційних робіт з метою відбудови двох оборонних башт та біскупського палацу з відкриттям у ньому недорогого туристичного мотелю з конюшнею, прокатом велосипедів тощо.

Виходи цілющих сірчаних джерел на околицях села та мальовничі ландшафти горбогірно-лісистого Надзбруччя лише додадуть Чорнокозинцям агрорекреаційного шарму. Нам залишається також щиро сподіватися, що невдовзі Чорнокозинці стануть одним з ключових пунктів розкрученого багатоденного кінного туру Надзбруччям від Сатанова до Окопів Святої Трійці.

Цікавим пам'ятками оборонної архітектури є старожитнє подільське с.Сутківці на р.Ушиця, розташоване за 2 км від райцентру – смт.Ярмолинці. У селі є свій замок (руїни) та діюча ранньосередньовічна Покровська церква-фортеця.

Сутківський дерев'яний **замок** у 1360-і рр. розбудований князями Коріатовичами на місці давньоруського укріплення. Археолог Ю.Сіцинський на підставі аналізу способу кладки замкових стін з'ясував, що на початку XV ст. власник села лицар Федір Олехнович Сутківський на місці спаленого татарамі дерев'яного заклав кам'яний замок. Ця твердиня мала обороняти мешканців села, попри яке татарські людолови протоптали горезвісний Кучманський шлях. Татари неодноразово штурмували її під час набігів 1502, 1503, 1507, 1511, 1513, 1516 рр. А після масштабної ординської навали 1567 р., за свідченням документів, Сутківський замок лежав у цілковитій руїні.

У 1623 р. О.Балабан перебудував замок на твердиню бастионного типу. Їй судилося кілька разів капітулювати перед праведним гнівом народним під час Національно-визвольної війни українців під проводом Богдана Хмельницького. А турецька навала армії султана-завойовника Магомета IV у 1672

р. залишила від цього невеличкого подільського замку розтрощені артилерією руїни. З XVIII ст. замок залишається останніми власниками і приходить у запустіння.

Сутківський замок лежить на припіднятому місці, що з двох боків крутими схилами обривається до р.Ушиці. Його квадратний периметр від поля відмежовують 15-метрові завширшки рови. Після руйнацій XX ст. ніні від замку залишився моноліт однієї з наріжних башт. П'ятигранна у плані з довжиною грані 15 м та товщиною тесаних з каменю мурів до 3,5 м, башта має два яруси гарматних амбразур (третій ярус не зберігся) і справляє доволі атракційне враження. Її реконструкція й відновлення двох крил прилягаючих мурів з фрагментами дерев'яних галерей перетворить занедбану руїну на цікаву туристичну атракцію. А з огляду на розташований неподалік унікальний на терені України Покровський храм-фортецю (а також – на зручність прямого залізничного й автобусного сполучення райцентру з Хмельницьким і Кам'янцем-Подільським) с.Сутківці має всі передумови для того, щоб перетворитися на доволі відвідуваний центр замкового туризму у Центральному Поділлі.

Сутківський замок

Церква-фортеця Покрови Пресвятої Богородиці у с.Сутківцях

І зовсім унікальною пам'яткою оборонного зодчества Поділля є невелика церква Покрови Пресвятої Богородиці у с.Сутківцях XIV – XV ст., перший кам'яний ярус із рядом бійниць якої вимуровано подоянами за доби обживання краю при православних князях-братах Коріатовичах. Близького до сучасного вигляду церква набула в 1476 р. Фактично, це невеликий замок-донжон, за товстими кам'яними мурами якого громада села могла з тиждень успішно відбивати приступи удвадцятєро численніших ординців.

У плані споруда має вигляд рівнораменного хреста з заокругленнями на чотирьох кінцях. На трьох кінцях хрестово-

го плану є три муровані апсиди, схожі на замкові башти з амбразурами і стрільницями, а на четвертому кінці стоїть вежа-дзвіниця, знизу мурована, зверху – дерев'яна. У кожній апсиді на першому ярусі раніше було по три гарматні амбразури (згодом їх замурували), два верхні яруси налічували по п'ять рушничних стрільниць. Храм Покрови Пресвятої Богородиці двоповерховий: на першому поверсі міститься власне церква, а верхній поверх мав саме оборонне значення.

Другим за красою й популярністю серед туристів фортифікаційним ансамблем Хмельниччини є фортеця смт.Меджибожа.

Меджибізька фортеця – це могутнє кам'яне укріплення XIV – XVIII ст., зведене на місці дерев'яного давньоруського князівського дитинця XI ст.

Назва містечка походить від того, що воно розташоване “межи Бугами (до радянської влади – Богами)”: у цьому місці Південний Буг з'єднується зі своєю лівою притокою Бужком.

Перша літописна згадка про Меджибіж міститься в “Повісті врем'яних літ” під 1146 р. і сповіщає, що Великий князь київський Ізяслав Мстиславович передав удільному князеві Святославу Всеволодовичу у володіння п'ять міст, у т.ч. “Межибоже”. На той час це було жваве ремісничо-торгове місто напівавтономної Болохівської землі зі своєю пристанню на р.Бозі, князівським замком-дитинцем та могутніми міськими укріпленнями. У 1235 р. в літописі є згадка про межибожського князя Бориса, який підтримував галицьких бояр і суперничав з Данилом Галицьким. Потужні укріплення давньоруського Меджибожа були зруйновані монголо-татарською навалою хана Батия у 1241 р. й остаточні зрівняні з землею військами Данила Галицького у 1254 р. відповідно до веління золотоординського воєначальника Бурундая. Меджибожці й мешканці інших градів Болохівської землі запекло оборонялися, оскільки не бажали йти в підданство до крутого норовом галицького князя і цим підставляти себе під новий удар Золотої Орди. Однак військо воєводи Діонісія захопило град, зрівняло його укріплення з землею, а землі повернуло у підданство галицького князя.

Після смерті Данила Галицького Болохівщина й Поділля знову відкололися й майже на 100 років відійшли у володіння татарських баскаків Золотої Орди. Після того, у 1362 р. в битві під Синіми Водами Великий князь литовський Ольгерд здобув перемогу над доти непереможними монголо-татарами, Поділля відходить під захист Литовської держави. Меджибіж укріплюють кам'яними мурами. Тривала боротьба за володіння українськими землями закінчилася Кревською унією між Литвою й Польщею.

Після приєднання королем Казимиром у 1434 р. Волинської землі до польської корони Меджибізька фортеця на деякий час переходить у власність князя Любарта Гедиміновича і зміцнюється ним за взірцем Луцького замку. У 1444 р. поляки остаточно включили Меджибіж і Хмільник до Польського королівства, створивши Меджибозьку округу. До 1539 р. королівське місто Меджибіж управлялося старостами. Воно часто згадується в хроніках у зв'язку з постійними нападами татарських орд, адже лежало на з'єднанні двох сумнозвісних татарських шляхів: Чорного і Кучманського.

У 1539 р. Микола Сенявський – коронний гетьман Речі Посполитої й воєвода руський – отримав від короля Сігізмун-

да привілей на володіння частиною Меджибожа. Рід Сенявських, яким місто належало цілих 190 років, запросив з Кам'янця архітектора Йова Претвича й майже повністю перебудував й суттєво розширив фортецю. До того ж фортифікаціями обвели й саме місто.

У грамоті на право самоврядування за Магдебурським статусом, наданій Меджибожу в 1593 р. Адамом-Ієронімом Сенявським, записано у повинність міщан: “Перепони, кобилиці, башти, вежі, паркани, брами повинні завжди справляти і мати свою варту... на воротах... Кожний міщанин, який має дім, повинен мати рушницю довгу, фунт пороху і копу підібраних куль... а я гарматами й гаківницями буду забезпечувати, а в кожному десятку треба мати двох озброєних або двоє в лахах...” Там таки вказується, що “до оборонного будівництва навколо міста підлягають всі міщани, як християни, так і євреї, без жодного винятку...”.

Кілька поколінь Сенявських неодноразово громили під стінами Меджибожа татарські орди. Скажімо, в 1616 р. під стінами міста стояла стотисячна ханська орда, але з огляду на

міцність укріплень кидати її на штурм твердині хан не відважився.

На початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. козацьке військо захопило Меджибізьку фортецю, та вже наступного року її відбили польські війська. У 1650 р., коли військо Б.Хмельницького йшло через Меджибіж на Кам'янець, польський гарнізон вдруге уступив її козакам, та знову ненадовго. Коли Б.Хмельницькому вдалося втягнути у війну трансільванського князя Ракоці, частина його армії в 1657 р. намарне намагалася взяти Меджибізьку твердиню приступом.

У XVI – XVIII ст. Меджибіж славився торгівлею та ремеслами. В місті діяли ремісничі цехи ткачів, гончарів, ковалів, шевців та кравців. Меджибізькі міщани підтримували жваві торгові зв'язки з Львовом та його братством, Києвом, Польщею. В місті було кілька церков з братствами при них, у т.ч. Успенська – зразок оборонної сакральної архітектури XVII ст.

Фортифікації Меджибізької фортеці утворюють: зі сходу – бастион з бійницями секторного обстрілу й двома півкруглими баштами, зв'язаними з барбаканом, а через нього – з донжонном; з півдня – стіна з чотирма ярусами бійниць, ззовні підсилена контрфорсами. З західного боку був в'їзд через рів та навісний міст. За ровом на пагорбі знаходилася батарея, завданням якої було прикривати доступ до південної стіни. На північно-західному рові стоїть дуже могутня п'ятигранна Лицарська башта, фланкуючий вогонь якої прикривав доступ до західного і північного крил. У XVIII ст. на підмурках північної і теж напільної бастеї зведено восьмигранну башту.

Барбакан, що виступав перед надбрамною баштою, захищав підступи до брами. Він мав свою браму і являв собою прямокутний проліт розміром 10х8 м, накритий коробовим склепінням заввишки 10 м. Над склепінням, очевидно, розміщувався бойовий майданчик, оточений зубчастим парапетом. Тож у разі, якби ворог прорвався через першу перешкоду – браму барбакану (герсу), він опинявся у вузькому напівтемному проході перед замкнутою в'їздною

(внутрішньою) брамою під зливою нищівного перехрестного обстрілу з навколишніх дерев'яних галерей. Аналогічну будову в'їздних воріт мають Золоті ворота в Києві та Володимирі – видатні пам'ятки оборонного зодчества Київської Русі (перша половина XI ст.). Тож Литовсько-руська держава успадкувала й продовжувала розвивати передові здобутки давньоруського оборонного зодчества.

Пізніше, коли султан-завойовник Магомет IV включив Поділля до складу Османської імперії, турки за час свого перебування в Меджибожі (1672 – 1699 рр.) здійснили ряд реконструкцій новозахопленої твердині. Зокрема, до барбакану було добудовано східний бастіон, а на зовнішніх батареях амбразури замінено турами. Це ще більше посилило її обороноздатність.

З 1731 по 1831 рр. фортецею володіли князі Чарторийські (після шлюбу у 1731 р. останньої представниці роду Сенявських Марії-Софії з Августом Чарторийським – найбагатшим магнатом Речі Посполитої). Вони перетворили його на розкішну замково-палацову князівську резиденцію у псевдоготично-романтичному стилі, у стінах якої зібрали безліч високохудожніх творів мистецтва. Але за участь у польському повстанні все майно Чарторийських російським урядом було конфісковане, і в фортеці розмістили російський гарнізон. На польові оглядини військ (драгунські й гусарські паради) сюди неодноразово приїжджали російські імператори, для яких у палаці обладнали спеціальні покої.

Військові формування перебували у фортеці до 1920-х рр. Відтак, влада райцентру розмістила тут пожежну частину, склади, молочний завод. У 1959 р. комуністи дійшли навіть до того, що розібрали на будматеріали православну Успенську церкву XV ст. для мурування ферми й мощення дороги, а в 1962 р. – підірвали моноліт Домініканського костюлу 1600 р. Очевидно, ті прадавні беззахисні храми заважали їм будувати в Україні комунізм.

Лише після смерті комуністичного вождя Сталіна українські історики домоглися у 1965 р. припинити наругу над

фортецею і розпочати в ній консерваційні роботи. Та лише з пом'якшенням тоталітарного режиму ("перебудовою") з 1985 р. на території Меджибізької фортеці розпочалися регулярні археологічні дослідження, а після падіння СРСР – дослідження й упорядкування єврейського некрополя міста.

До наших днів від первісної литовської фортеці XIV ст. після всіх пізніших перебудов збереглися лише дві башти (у т.ч. донжон) та найдовша західна оборонна стіна.

Фортеця Меджибожа навіть у напівзруйнованому стані досі вражає своїми могутніми неприступними кам'яними стінами. Товщина стін сягає 3,5 м., а висота 17 м. Вони мають три яруси складних бійниць для ведення гарматного й рушничного обстрілу, на другий і третій ярус вели дерев'яні бойові галереї. Зсередини до стін прилягають різноманітні господарські та житлові будівлі.

У плані фортеця має форму видовженого трикутника, що на сході впирається гострим кінцем у мис. Довжина фортеці –

Фортечний донжон – резиденція князів Сениавських

130 м., ширина західної стіни – 85 м. З західного боку знаходиться в'їзд. Двір фортеці оточений кам'яними зубчастими стінами з трьома кутовими баштами.

Три башти фортеці розташовані відповідно до потреб оборони: північно-західна п'ятикутна Лицарська з рядами амбразур видається за лінію стіни біля в'їздної брами, восьмикутна триповерхова башта височить на північному розі укріплення, південний бік, захищений Бугом, має монолітну чотириповерхову кутову башту – Східний бастион – величезних розмірів, своєрідної і складної конфігурації.

Східна башта-тура на горішньому ярусі завершується чотирма напівкруглими вежами, що з'єднуються попарно з кожного боку. Вона стоїть на місці давньоруського замку-дитинця. З-під башти-донжону розходиться лабіринт склепінчатих підземних ходів (нині запущених), які сполучали її з передовим фортом Синявських на острові Раковець та іншими стратегічними об'єктами.

Лицарська башта Меджибізького замку

А далеко винесена за лінію стін Лицарська башта мала призначення ще й спостережного пункту. З її високого оглядового майданчика було видно довколишні степи, варта на ній першою сповіщала про небезпеку. Мури усіх трьох башт майже чотириметрової товщини і мають артилерійські бійниці на всіх ярусах.

Посеред двору Меджибізької фортеці Рафаїлом Сенявським у 1586 р. було збудовано кам'яний однефний гарнізонний костюл (згодом турецьким гарнізоном він використовувався як мечеть, російським – як православна полкова церква). Після усіх переобладнань містить елементи готичної, барокової й псевдоготиної архітектури, хоча в основі архітектури храму лежить ще романський стиль. Храм має бароковий фронтон і високий дах, що завершується вежею зі шпилем.

У східному куті фортеці до донжона Сенявських у середині XIV ст. прибудовували палац у стилі ренесансу, підмурками якому служили глибокі просторі склепінчаті підземелля, що теж мали бойове призначення. Палац прилягає до найне-

Учасники Рицарського фестивалю у Меджибожі

приступнішого осердя замку – Східного бастіону – чотириповерхової башти з рядами багатоканальних (скерованих у різних напрямках) бійниць для ведення перехрестного обстрілу, розчленованих кам'яними фризамі. Ззовні ренесансний князівський палац декоровано білокам'яною різьбою й високим аттіком.

Біля самого входу в фортецю впритул до західної стіни прибудований ще один палац кінця XVIII – початку XIX ст. з великими віконними прогалинами в стилі псевдоготики. Фасад палацу прикрашений бароковим фронтом. Імовірно, тут мешкали офіцери російського гарнізону.

Щороку у Меджибізькій фортеці у серпні проходить Міжнародний фестиваль “Стародавній Меджибіж”. У програмі фестивалю входять: лицарські турніри і двобої, стрільби з луків та арбалетів, показові виступи творчих колективів, конкурс історичного костюму, конкурси для глядачів та фейерверк.

Рицарський фестиваль у Меджибожі – це масштабна туристична фестивально-анімаційна атракція, що за популярністю змагається з міжнародним фестивалем “Рицарський замок” у м.Судаку. Традиційними учасниками цього дійства є члени Хмельницького військово-історичного клубу “Воїн”, рицарі з Кам'янця-Подільського та з київських клубів “Білий єдинорог”, “Білий загін”, “Орден рицарів Сантьяго” та “Арагон”. Програма фестивалю передбачає як показові театралізовані так і справжні спортивно-конкурсні герці й баталії (бугурд – командний бій 40 – 50 рицарів). Загалом, журі присуджує призові місця у таких номінаціях: “меч-меч”, “щит-меч”, “вільний вибір зброї”, “бугурд” та “турнір лучників”.

На території фортеці працює історико-краєзнавчий музей, завдяки подвижницькій праці М.Ягодзинського відкритий у 1971 р., незважаючи на цькування комуністичної влади. Однак, нині велична Меджибізька твердиня гостро потребує інвестора, який здійснив би повну її відбудову. Поява принадного комплексу історичної анімації, реставрація респектабельних палаців та організація в одному з них готельно-ресторан-

ного комплексу дасть змогу Меджибожу стати справжньою туристичною “меккою” не лише для заможних хасидських паломників, а й для широкого сегменту європейських і українських туристів у рамках багатоденного “Замкового туру Україною”.

Крім фортеці, у місті-заповіднику туристам рекомендуємо оглянути: архітектурний ансамбль ринкової площі з ратушею із годинником (2-а половина XVI ст.), оборонний Святотроїцький домініканський костюл (1600 р.), православну Успенську церкву оборонного типу (1-а половина XVII ст.), оборонну синагогу (2-а половина XVII ст.).

За два км. на схід від Меджибожа на лівому березі Південного Бугу Сенявськими було збудовано ще одну фортецю, яка виконувала роль передового фортпосту міських укріплень на стратегічних підступах з боку Дикого Поля. Її рови та високі земляні вали збереглися донині. Фортеця також виконувала митну функцію, збираючи податки з тих хитрих купців, які намагалися по р.Бозі обминути з крамом м.Меджибіж. Неподалік від фортеці є також руїни костюлу і келій домініканського монастиря оборонного типу, збудованого в 1600 р. (зруйновано споруду у 1962 р. за наказом голови місцевого колгоспу, якому раптом вкрай забракло будівельного каміння).

Меджибіж – це батьківщина релігійної течії хасидизму, тут з 1740 по 1760 рр. мешкав, проповідував і похований засновник хасидизму – Ізраель Бен Еліезер (1698 – 1760 рр.), який взяв собі духовне ім'я Баал Шем Тов (скорочено – Бешт). Роки духовного становлення пророка, цілителя й каббаліста пройшли в Покутських Карпатах у печері пустельника поблизу смт.Старого Косова. А в 1740-і рр. учитель пішки обійшов усю Буковину, Галичину й Подільську Україну, де на той час мешкала найбільша кількість єврейських общин Європи. Баал Шем Тов проповідував ідеї гуманізму, вчив євреїв, творив чудеса та скрізь знаходив численних учнів та послідовників. Не написавши жодної книги, він став людиною-легендою.

Надгробок засновника світової релігійної течії хасидизму – Баал Шем Това – та цадиків-законоучителів з числа його меджибзьких учнів і послідовників

Відтак, цадик осів у Меджибожі, де мешкала числена єврейська громада. Тут він і похований. Могила Баал Шем Това вже більш ніж два століття є місцем масового паломництва не тільки хасидів, але й інших ортодоксів і навіть світських євреїв з усього світу.

У Меджибожі також поховано ще одного цадика хасидів – Оптер Рав (ребе Авраам Йегошуа Гешель, 1745 – 1825 рр.) та внука Баал Шем Това – ребе Борух Тульчинер (1750 – 1810 рр.).

Сатанівський замок – середньовічна твердиня на р.Збруч за 80 км. на північ від Кам'янця-Подільського, прославлена в історії героїчним опором трьохстотисячній непереможній армادі османського султана Магомета IV.

Сатанів заснований ще в ранньослов'янську добу. На околиці містечка збереглася 30-кілометрова ділянка Троянового валу, яким слов'яни відгороджувалися від алано-яських й аварських кочових орд, що накочувалися сумнозвісно відомим

Волоським шляхом понад Дністром. Назва “Сатанів”, згідно з нашими краєзнавчими розвідками, “приліпилася” до містечка після насильницького запровадження князівською владою християнства у цих “глухих”, віддалених від великих міст землях. Відомо, що саме біля Сатанова на трьох горах-товтрах століттями існував найбільший культовий центр слов’ян Поділля (уличів і тиверців), у центральному святилищі якого (як у поморській Арконі) височів ідол бога Світовида (Збруцький ідол). За даними археологів (знайденими на капищі хрестиками), це святилище проіснувало ще понад сотню років після офіційного прийняття Руссю християнства, і лише в кінці XI ст. його прибічники схоронили (до кращих часів) ідол Світовида у водах Збруча, однак навіть після руйнування культового центру князівськими дружинниками продовжували потай притримуватися дідівських вірувань.

Через це, імовіро, перші ченці-місіонери, прислані у Надзбруччя, охрестили найбільше й найупертіше містечко се-

Кутова башта Сатанівського замку

ред непролазних товтрових нетрів понад Збручем назвиським “Сатанів”. (Пережитки народних вірувань і культової практики цілительства, порчі й “боротьби” з силами зла досі широко побутують у колоритних селах лісистого товтровоного Надзбруччя). Інша версія походження назви містечка – від латинського “Sat an pop?”, виголошеного римським сотником Тонилієм, є нічим іншим як гарною вигадкою освічених книжників початку XIX ст.

Вперше Сатанів згадується в 1385 р. Міські укріплення розбудували воєводи князів Коріатовичів, які після литовської перемоги над Золотою Ордою в битві під Синіми Водами у 1362 р. успадкували Поділля. У 1404 р. польський король Ягайло після вторгнення на Поділля дарував Сатанів, Зіньків і їхні околиці лицареві Петрові Шафранцю. З 1431 по 1523 рр. ці маєтки належали лицарському роду Одровонжів, а відтак перейшли до Сенявських.

У зв'язку з постійною татарською загрозою Одровонжі в 1430 – 1440-х рр. на високій кручі над р.Збруч будують родовий замок. У 1561 р. новий власник Сатанова Ян Кристоф Тарнавський після чергового татарського спустошення, що лишило по собі безлюдну пустку, щоб наново залюднити містечко мусив оголосити про звільнення від усіх податків і повинностей на вісім років усіх, хто забажає оселитися в Сатанові. Завдяки цьому Сатанів швидко розбудовується, і в 1590 р. його міщани просили Львівське братство дати їм “порядки братські”, позаяк вони постановили створити в місті українське братство. Найлегендарнішим вихідцем з тих сатанівських міщан став Северин Наливайко – натхненник одного з найбільших в історії України антипольських селянських повстань.

У 1617 й 1618 рр. місто вкотре спустошили набіги татар. Щоб поліпшити його занепалий економічний стан власниця Сатанова Катерина Сенявська надає поселенню магдебурське право. Міщани Сатанова активно включилися у Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у 1648 р. здобули й відчинили козакам ворота міста й замку. У 1651 р. козаки й татари взяли замок штурмом.

Трагічна сторінка історії Сатанова пов'язана з вторгненням багатотисячної армії османського султана Магомета IV на Поділля. Під навалюю найбоєздатнішої у світі турецької армії не встояли в 1672 р. неприступні Кам'янецька й Меджибізька фортеці та десятки інших подільських замків. Коли ж полки яничарів приступили під стіни невеличкого Сатанова, міщани вчинили їм несподівано запеклий опір. Шалені приступи двадцяттеро переважаючих турків не припинялися кілька тижнів. Запекла оборона велася до останнього подиху і на міських мурах, і в замку, і за стінами оборонного Троїцького монастиря, синагоги й міських церков.

Врешті-решт увірвавшись у місто й замок, знавіснілі турки вирізали усе населення містечка (близько чотирьох тисяч осіб). Дивом до нашого часу збереглася пам'ятка тогочасної драми – пошрамована ікона Христа в сатанівській Юр'ївській церкві з написом про те, що її порубали турки. Ікону серед попелища знайшли вояки Речі Посполитої, які в наступному 1673 р. відбили у турків поселення й заходилися відновлювати його укріплення. Вдруге турки здобули й сплюндрували Сатанівський замок у 1676 р., і під їхньою владою ці землі перебували до 1699 р. У 1722 р. коронним гетьманом Сенявським було відбудовано замкові й міські укріплення (на що вказує таблиця, вмурована у міські ворота Сатанова). Місто перетворилося на значний торговий центр, тут мешкали багаті єврейські, грецькі й вірменські купці. З 1772 по 1939 р. Сатанів – прикордонне місто (по р.Збруч проходили кодони меж Австро-Угорською і Російською імперіями, згодом – між Польщею й СРСР).

Сатанівський замок, вірніше його руїни, з вини місцевої влади, перебуває у вкрай занедбаному стані, у його стінах з 1895 р. міститься цукровий завод, який нині більше простоює, ніж працює.

Замок в плані п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три сторони завдовжки 105 м., четверта – 85 м., п'ята – 65 м. Висота стін досягала 11 м., товщина – 1,5 м., загальна площа замку не перевищує 1,5 га. На всіх рогах були башти. До нашого часів

дожили лише ті три, що виходять на р.Збруч. Вони триповерхові, пірамідальної форми (з шириною при основі 8,5 м.), повністю виступають за лінію мурів і мають ряди багатоканальних бійниць для ведення перехрестного обстрілу. Мури, що з'єднували башти, були подвійними: внутрішні мури (не збереглися) стояли на валу і через те були вищими за зовнішні, між паралельними лініями мурів пролягав глибокий рів.

З давньоруських пам'яток у Сатанові збереглися залишки круглої башти XII – XIII ст., тобто збудованої ще задовго до перших писемних згадок про містечко. Експедиція О.Мацюка з'ясувала, що це дуже рідкісний в Україні зразок мурованого будівництва часів Галицько-Волинської Русі. Її бійниці мають форму, яка пізніше ніде не повторюється: ззовні вони дуже вузькі, а з внутрішнього боку розширюються (щоб було зручніше стріляти з лука).

З середньовічних міських укріплень Сатанова збереглася монолітна квадратна надбрамна башта міських воріт (ширина граней – 11 м.). Має три яруси амбразур і горішній ярус стрільниць. Над аркою воріт збереглися дві кам'яні таблиці, вмуровані у фронтон башти. На верхній зображено родовий герб володарів Сатанова. А на нижній є такий фундаційний напис латинкою:

“D. S. M.

Adamus Nicolaus a Granow Sieniawski, Comes in Szkiow et Mist, castelknus Cracoviensis, suprraus exercituum Rejrni dux, securitati publicae propugnaculum hoc erexit anno Christi MDC-CXXII. defensurus etiam muro pttnam quam toties pctorc tutcbalur, provida scilicet mens fundatons, ut Pertae OthomMicae via in Poloniam praecluderetur, portam hanc extrui curavit et ut pan praesidio uleretur contra barbarorum incursiones, furenti tartaro Satanovunf opposuit, contra quod nee portae inferi praevalerent, maxime cum clausa hostibus; sob tantum Dec, Regi et Patriae claves suas sit redditea

Anno Domini 1724.”

У перекладі він звучить так: “Адам Микола з Гранова Сєнявський... каштелян краківський, найвищий поводитир держав-

ного війська, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її стільки раз захищав грудьми. Отож віща думка фундатора подбала побудувати оцю браму, щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Речі Посполитої, щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютому татарові протиставив Сатанів, проти чого навіть і ворота адові не здолають, надто коли закрити перед ворогами. Одному тільки Богові, Королеві і Батьківщині віддаватиме свої ключі. Року божого 1724”.

Ззовні надбрамну башту прикрашають фрагменти колись пишного ренесансного й барокового декору.

Середньовічна оборонна синагога Сатанова

Збереглася до наших днів й оборонна кам'яна синагога єврейської общини Сатанова, збудована в 1514 – 1532 рр. у стилі Соломонового храму древнього Єрусалима. Вона розташована неподалік міської надбрамної башти. Храм має довжи-

ну 18 м., ширину – 16 м., висоту – 12 м., укріплений рядом бійниць уздовж верхнього ярусу споруди. В середині є елементи декору у стилі ренесансу.

Поселення, яке розрослося в Товтрах над Збручем поза міськими стінами Сатанова, носить назву Сатанівська Слобідка. Тут на кручі серед густого лісу височіє ще одна перлина фортифікаційного зодчества – *укріплений Свято-Троїцький монастир* XVI – XVIII ст. (відроджений на початку 1990-х рр.).

Перші монахи-відлюдники оселилися в печерах, викутих у кручах Збруча серед пралісів-медоборів, ще в давньоруську добу. Серед старих мешканців села побутував переказ, що першу обитель заклали вихідці з Бакотського печерного скиту. А мурований православний монастир постав на товтровій кручі при князях Коріатовичах у середині XIV ст.

У період розквіту (XV – XVII ст.) на території монастиря стояло три церкви, у т.ч. собор Святої Трійці (зберігся). Існують записи, що на розібраній дерев'яній церкві Св.Миколая містився фундаційний карб “1600 рокъ”. Монастир підтримував тісні зв'язки з Києво-Печерською Лаврою й Києво-Могилянською академією. З нього вийшов відомий просвітитель Московії Арсеній Сатановський (Корецький), який перебував при дворі російського царя Михайла Федоровича й видав у Москві “Словник руської словесності”.

З 1707 р. православна Свято-Троїцька обитель переходить у руки ченців-уніатів. Монастир отримує значні земельні володіння, зокрема, за документами 1786 р. йому належало 99 душ кріпаків, канівський граф Потоцький пожертвував на розбудову обителі 30 тисяч злотих, а граф Сенявський – значні ролейні і сінокісні наділи і право на користування лісовими угіддями Товтр. У 1711 р., повертаючись з Прутського походу, монастир відвідав Петро І. Ці відвідини запам'яталися блюзнірською виходкою царського блазня, який під час розмови Петра І з ієромонахом І.Чижевським підкрався й ножницями обтяв довгу бороду шанованого в краї проповідника.

Після приєднання до Російської імперії, з початком зворотнього процесу переслідування владою уніатської церкви у 1793 р. монастир вдруге перейшов у підпорядкування православних. У XIX ст. монастир стояв закритим, однак у 1899 р. в його стінах осіли православні черниці. Початок сталінського терору у 1929 р. привів до нового закриття монастиря. У 1942 р., незважаючи на війну, сюди наважилися повернутися черниці під настоятельством ігумені Рафаїли. Вони відреставрували церкву та келії, заходилися обробляти землю, тримати худобу, шити ковдри та подушки на продаж, допомагати бідним сім'ям. Німці їх не зачіпали, однак атеїстична радянська влада в 1962 р. вдруге розігнала монашок, сплюндрувала й закрила обитель, а все її цінне майно розікрала. І щойно на хвилі національного й духовного відродження у 1989 р. Свято-Троїцький монастир повернули православним монахам.

З трьох боків Свято-Троїцький монастир оточують двометрової товщини кам'яні мури заввишки до шести метрів. З четвертого, північного боку – скельне урвище до урізу Збруча з викутими у ньому печерами. Келії мають готичні склепіння й вузькі вікна-бійниці. Біля в'їзних воріт височіє триповерхова дзвіниця. Під житловими й господарськими будовами існують просторі підземні каземати, в яких, бувало, і катували, і в довічному ув'язненні утримували, і живцем замурували тих, хто сповідував віру Христову не так, як би цього хотілося католицьким владарям Подільського краю. Збереглися народні перекази про те, що раніше підземелля й печери були набагато більшими, але під час селянського повстання 1703 р. поляки перетворили монастир на катівню. Багато козаків і селянських ватажків тоді були живцем замурувані в його підземеллях, а входи в ці підземелля зрівняні з землею.

Також під монастирем існують закладені підземні ходи у навколишні ліси, якими в часи найважчих татарських і турецьких облог ченці евакуювали себе й майно обителі.

Під стінами монастиря у скельному урвищі є рукотворна чернеча печера, яка складається з кількох тісних келій з кам'яними ложами і нішами під ікони й свічки та вузького де-

сятиметрового коридору між ними з одним-єдиним віконцем, продовбаним назовні.

А на протилежному боці Монастирської гори знаходиться кращий бальнеологічний курорт заповідних Товтр-Медоборів з цілющими мінеральними водами, серед яких особливо виділяється “Подільська Нафтуса” – малорозрекламований аналог трускавецької “Нафтусі”, зате, за висновками науковців Одеського інституту курортології НАН України, більш багатий за набором і вмістом цілющих органічних і мінеральних компонентів.

Летичівський замок закладено на високому мисі, утвореному злиттям Південного Бугу та його притоки р.Вовк, поблизу на півдорозі з Кам’янця у Меджибіж.

Поселення над Богом існувало з давньоруських часів. Періодом XI – XIII ст. датуються археологами залишки його дерев'яно-земляних укріплень. У середині XIV ст. їх зміцнили воєводи князів Коріатовичів, які впадкували Поділля після включення його до складу Великого князівства литовського. Ця дерев'яно-земляна фортеця проіснувала до кінця XVI ст., зазнавши неодноразових татарських плундрвань.

Магдебурське право Летичів отримав у 1429 р., з 1601 р. місто стало центром повіту. За наказом сейму Речі Посполитої у 1598 р. кам'янецьким старостою на місці старої й дуже понищеної дерев'яно-земляної фортеці Коріатовичів зводиться кам'яний замок.

Замок був прямокутним у плані, з чотирма круглими кутовими та чотирикутною в'їздною баштами. До нашого часу залишилася лише одна округлої форми триярусна башта із амбразурами й бійницями, глибокими підвалами і горішнім зубчатим заборолом та фрагменти східної і південної кам'яних стін замку. Оборонний характер у місті має також домініканський Успенський костюл 1606 – 1638 рр. у стилі бароко із рядом бійниць попід карнизом споруди.

Перед замковою баштою Летичева встановлено пам'ятник Устиму Кармелюку – народному герою, якого нащадки нарекли “подільським Робін Гудом”. У Летичеві повстанський загін Кармалюка потрапив у панську пастку і був цілковито винищений розлюченою шляхтою. Тоді ж, у 1832 р. після двадцяти років непримиренної боротьби з панським гнітом на теренах Подільської, а згодом і Волинської й Київської губерній, в Летичеві наклав головою й легендарний селянський герой Кармель, за яким довгих десять років безрезультатно полювати піхотні та кавалерійські частини регулярної російської армії та загони самооборони подільської шляхти.

Північ Хмельницької області – літописна Болохівська земля історичного Волинського краю – репрезентована замками в давньоруських містах Ізяславі й Староконстантинові.

Ізяслав – багатий літописний град Болохівської землі – лежить у луці широкоплесої поліської красуні Горині на

південній окраїні кількасоткілометрового пралісового поясу Малого Полісся. Легенда приписує заснування граду князеві Володимирі Великому у 987 р., яке він нарік на честь свого си-на (від полоцької княгині Рогніди) Ізяслава і передав йому у вотчину. Давньоруський град спопелила у 1241 р. орда хана Батия. Але місто відродилося й невдовзі примусово було включене воєводою князя Данила Галицького до складу Галицько-Волинської держави.

Однак після смерті Данила Галицького багаті торгові гра-ди Болохівської землі знову відкололися від Галичини з її чис-ленними боярськими утисками й податками та майже на 100 років піддалися у безпосереднє підпорядкування баскаків Зо-лотої Орди, оскільки від татар відкуповувалися набагато помірнішою даниною збіжжям, залізом та хутрами.

Після приєднання Болохівської землі до складу Великого князівства литовського Ізяслав переходить у підпорядкування волинських князів. Його кам'яно-дерев'яні укріплення відбу-довують воєводи князя Любарта Гедиміновича (за взірцем Луцького замку). А з другої половини XIV ст. Ізяслав-град пе-реходить у володіння князів Острозьких.

Князі роду Острозьких (та їх генеалогічної гілки За-славських) надавали виключно важливого значення розбудові кам'яного Ізяславського замку. Адже місто лежить на стра-тегічних підступах до Острога з боку Дикого Поля. (З Ізясла-ва в Острог битого шляху не існувало (лише потаємні стежки), оскільки їх досі розмежовує 30-кілометровий пояс непрохідних борів Малого Полісся. Жваві торгові взаємини між містами забезпечувалися завдяки водному шляху широкоплесою р.Го-ринню). Всі татарські орди й турецькі армії, які рухалися на Острог, спершу мусили надовго зупинятися під неприступни-ми стінами Ізяславського замку з князівськими палатами.

Упродовж XV – XVIII ст. Ізяславський замок витримав десятки татарських штурмів та кілька руйнівних турецьких облог. Однак міські стіни повсякчас відбудовувалися й зміцнювалися. Завдяки цьому Ізяслав залишався одним з найбільших міст Волині, що мало чим поступалося Острогу,

Києву, Кам'янцю-Подільському, Луцьку та Львову. Скажімо, за переписом 1629 р. в Ізяславі налічувалося 875 димів і близько 4,5 тис. жителів, а економічну активність поселення характеризує наявність привілею на провадження щотижневих базарів та щорічних ярмарків за участю купців з країн Західної Європи, Московії, Вірменії і Криму, Молдови та Трансільванського князівства.

Двічі Ізяславський замок під час Національно-визвольної війни брали приступом козацькі полки Богдана Хмельницького. Двічі його плюндрували турецькі армії (1672 та 1675 рр.). Після турецького панування замкові фортифікації почали приходити у занепад, оскільки населення містечка різко скоротилося внаслідок епідемії чуми, подій Північної війни та занепаду торгівлі й ремесел.

Нині від могутнього колись кам'яного Ізяславського замку залишилася лише двоповерхова споруда князівської скарбниці XVI ст. з розлогими підземними казематами та збудований на замкових підвалинах у XVIII ст. палац князів Сангушків. Це витончена барокова двоповерхова споруда з мансардами, просторими гарно освітленими кімнатами та центральною бальною залюю. Парадний вхід у палац оформлено у стилі античного портика з колонадою й аттиком.

У цьому розкішному донедавна палаці князі приймали двох королів Речі Посполитої (Станіслава Августа (у 1711 р.) та Станіслава Августа IV Понятовського (у 1781 і 1787 рр.), російського царя Петра I (у 1711 р.), австрійського імператора Йосифа II (у 1780 і 1787 рр.), десятки представників монарших, герцогських і князівських родів Центральної Європи й Російської імперії. Тож та обставина, що Ізяславський палац Сангушків досі не реставровано й не перетворено на музей художніх мистецтв, є просто таки ганебною для Української держави, яка задекларувала своє європейське культурне самовизначення. Якщо бракує власних коштів чи патріотизму – чому б не звернутися по допомогу до уряду Польщі, який не на словах, а на ділі дбає про збереження багатющого культурного надбання Речі Посполитої.

Від буремного періоду XVI – XVIII ст. в Ізяславі збереглося ще кілька атракційних пам'яток оборонно-сакральної архітектури, зокрема костюл Іоанна Хрестителя (1599 р., стиль готики й ренесансу, у його підземній крипті була родова усипальниця князів Заславських), Бернардинський монастир (початок XVII ст. – нині в'язниця) та костюл Св.Йосифа (1750 – 1760 рр.). Однак і ці пам'ятки гостро потребують уваги реставраторів.

Бернардинський монастир 1606 – 1610 рр. – не менш атракційна фортифікація міста, ніж власне замок. Побудований він у період однієї з найгрунтовніших реконструкцій замку і одразу був включений у якості одного з фортечних вузлів у загальний периметр оборонного комплексу середньовічного міста. Монастирський комплекс з костюлом і двоповерховими корпусами келій оточений 6-метровими стінами з кутовими вежами.

Старокостянтинів – одне з найбільших пізньо-середньовічних міст Поділля – лежить у луці широкоплесої поліської красуні р.Случ. Місто засноване у 1561 р. Тоді ж (1561 – 1571 рр.) на гострокутому мисі, утвореному впадінням р.Ікопоть у р.Случ, князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький вибудував кам'яний замок. Від міста його відокремлювали оборонний вал з частоколом і глибокий рів, заповнений річковою водою.

Старокостянтинівський замок неодноразово витримував штурми кримських татар. На початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького в місто переможно вступили полки Максима Кривоноса. 18 липня 1648 р. під Старокостянтиновом селянсько-козацькі загони, очолювані Максимом Кривоносом, розбили шляхетські полки коронного гетьмана Речі Посполитої Ієремії Вишневецького та Домініка Заславського. У вересні цього ж року тут було вщент розгромлено польську армію, яка відступала з-під Пиляви.

Найбільшого пляндрування місту й замку завдало османське вторгнення на Поділля у 1672 р., однак після повер-

Донжон Староконстянтинівського замку князя К.К.Острозького

нення поляків у край в 1699 р. замок і князівський палац були відбудовані.

Староконстянтинівський замок XVI – XVIII ст. – одна з найцікавіших туристичних атракцій на півночі Хмельниччини. Замковий ансамбль оперізаний кам'яною стіною з амбразурами і бійницями протяжністю близько 150 м. з в'їздною баштою XVI ст. У північній частині замку височіє двоповерховий князівський палац, діюча замкова церква-фортеця з баштою і її дзвіниця XVII ст. Палац прилягає, з одного боку, до церкви, з іншого – до масивної башти-донжона, що є осердям оборонного комплексу, має масивні стіни з гарматними амбразурами й декорований ренесансним завершенням у формі аттика. Під палацом є простори підземні каземати та підземні ходи, що виводять до річки.

Повна реконструкція історичного ансамблю дасть змогу тисячам туристів милуватися одним з найгарніших ренесансних замків Центральної Європи.

Оборонна башта міських укріплень Староконстантинова

Ще однією непересічною атракцією Староконстантинова є монументальна башта міських укріплень XVI ст., що височіє над р.Случ. У XVIII ст. поряд з баштою збудували пізньобароковий костьол Іоанна Хрестителя (1754 р.), оборонні мури та корпуси келій домініканського монастиря. Під час цієї перебудови башту переобладнали на дзвіницю костьолу, а під час наступої реконструкції у 1852 р. в її нижньому ярусі було відкрито церкву. (Нині райвідділ міліції перетворив цей храм на кімнату відпочинку з більярдом та ін. розвагами).

Оборонна башта міських укріплень Староконстантинова п'ятиярусна, прямокутна у плані, складена з тесаних блоків каменю-черепашника з нішами гарматних амбразур та

стрільниць. З північного боку до башти прилягає косяол оборонного типу з округлими, схожими на амбразури вікнами та двома рядами бійниць уздовж фасадних стін. Косяол та мурі домініканського монастиря були невід'ємною складовою цілісної системи оборонних укріплень міста.

Оригінальної архітектури млин-“палац” Староконстантинова

Цікавим об'єктом інженерної архітектури міста є також млин (1905 р.), більше схожий на розкішний магнатський триповерховий палац з високими дахами та центральною шестиповерховою надбудовою у стилі замкового донжону. Велич цієї споруди варта того, щоб її включили в усі туристичні маршрути краєм. У ній доцільно обладнати оригінальний Музей історії розвитку інженерної думки в Східній Європі, а один з бічних флігелів відвести під туристичний готель та класичний ресторан у стилі старомодних палацових інтер'єрів XVIII ст.

3.6. Залишки замкових фортифікацій історичної Брацлавщини й Київщини: Буша, Вінниця, Муровані Курилівці, Озаринці, Тальне, Седнів, Переяслав-Хмельницький

На відміну від Західного й Центрального Поділля, у східній частині регіону збережених замків практично не збереглося. Вінничина у середині XVII ст. стала епіцентром вибуху гніву народного проти ненависних польських поневолювачів. Буремні події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького буквально не залишили каменя на камені від могутніх магнатських замків у Буші, Барі й ін. помістях Середнього Подніпров'я й Східного Поділля.

До нашого часу на Вінничині збереглися лише руїни замку у Буші (башта XVII – XIX ст.), Озаринцях (1657 р.), Селищі (башта Черленківського замку XVI ст.), Шпикові (Надбрамна башта замку Свейковських, XVI ст.), палац Потоцького в м.Тульчині (XVIII ст.) та оборонні монастирські мури 1-ї половини XVII ст. у центрі Вінниці (в яких нині діє обласний краєзнавчий музей та архів).

Статус Державного історико-культурного заповідника у 2000 р. надано пам'яткам смт.**Буша** Ямпільського району, з яких наявні перебудована в XIX ст. башта та засипані землею льохи-підземелля колишнього замку. Заклав цей замок коронний гетьман Речі Посполитої Ян Замоїський (1541–1605 рр.).

18–20 листопада 1654 р. – час, коли поляки дедалі упертіше відвойовували назад землі незалежної Правобережної Гетьманщини – замок у Буші взяли в облогу війська С.Потоцького і С.Чарнецького. Після того, як козацька залога була майже винищена, і поляки вдерлися в замок, дружина вбитого козацького сотника Завісного Мар'яна, яка продовжувала керувати обороною, підпалила пороховий льох і висадила в повітря себе, рештки оборонців і чимало атакуючих поляків.

(Художньо ці події змальовані в повісті Михайла Старицького “Оборона Буші”). З часу тієї руїни Бушанський замок вже ніколи не відбудовувався. І ще майже ціле століття знадобилося для того, щоб відродити людське поселення на місці пустирища цього колись великого міста Брацлавщини. А відбудована в XVII ст. башта нині є, по суті, пам’ятником полеглим звичаям.

Однак, туристів нині вабить у Бушу, передусім, унікальне дохристиянське святилище ранніх слов’ян з барельєфним зображенням міфологічного сюжету. Відкрив його у 1883 р. видатний археолог В.Антонович.

Буша – унікальне дохристиянське святилище ранніх слов’ян з барельєфним зображенням міфологічного сюжету

Має свої фортифікації і обласний центр – **Вінниця**. Перші дерев’яні укріплення тут постали ще за Коріатовичів у кінці XIV ст.

Розквіт обласного центру розпочався щойно з 1598 р. коли сюди зі сплюндрованого й знелюднілого Брацлава поляки пере-

Вінниця – “Мури”, тобто укріплення колишнього оборонного єзуїтського монастиря 1610 – 1617 рр.

несли столицю Брацлавського воєводства. Тоді ж місто, врешті-решт, обнесли вже не дерев'яними, а кам'яними стінами. Одним з ключових вузлів оборони став укріплений єзуїтський монастир, закладений у 1610 р. брацлавським старостою В.Калиновським. Його товсті стіни з бійницями й потужними кутовими баштами народ прозвав просто й зрозуміло – “Мури”.

Нині вінницькі “Мури” з кутовою баштою (див. фото) утворюють перехрестя вулиць Володарського та Осипенко. В них знаходиться Обласний краєзнавчий музей з надзвичайно цікавою для туристів історичною й етнографічною експозицією, а також Обласний архів.

Однак, більш атракційні риси у Вінниці притаманні псевдооборонного типу Водонапірно-пожежній башті 1912 р., увінчаній діючим досі годинником. (Сквер Козицького).

Муровані Чурилівці – райцентр Вінничини, нині селище, а донедавна славне містечко Чурилів на р.Жван. Перша документальна згадка про це поселення датована 1493 р.

З давніх замкових споруд містечка нині повністю зберігся кам'яний ескарп XVI ст. бастионного замку. Він включає про-

сторі підземні склепінчасті каземати. Також простежуються фрагменти замкового муру. У 1805 р. на їх основі було надбудовано розкішний магнатський палац у стилі класицизму. Палац повністю зберігся і є принадною туристичною атракцією. З боку прилеглого парку найбільш чітко проявляються потужні кам'яні стіни замкового бастиону – підвалини двоповерхового палацового корпусу.

Єдиним “замковим” містом сусідньої Черкащини є м. **Тальне**. У ньому зберігся Мисливський замок, збудований у 1896 – 1903 рр. у романтичному стилі французьких приміських замків епохи Ренесансу. Однак, Тальне прославив на весь світ не він, а грандіозне трипільське протомісто IV тис. до н.е., нещодавно відкрите археологами. Вагомою туристичною атракцією є також експозиція міського Музею хліба, який знайомить з історією розвитку хліборобства на Україні з прототрипільської доби й досьогодні.

Мисливський замок у м.Тальне

Атракційні псевдофортифікаційні риси має споруда в'їзних воріт до палацу князів Лопухіних-Демидових у м.Корсунь-Шевченківському. Палац оточує ландшафтний парк площею 97 га., закладений ще в 1782 р.

В'їзні ворота князівської садиби збудовано в 1780-і рр. за проектом архітектора Ліндсей у стилі романтизму з використанням архітектурних мотивів середньовіччя. Саме завдяки цим мотивам ворота нагадують класичний італійський замок, фланкований двома чотириярусними кутовими баштами із зубчастими парапетами.

В'їзні ворота до князівської садиби Лопухіних – нині центральний вхід до Корсунь-Шевченківського заповідника

Схожі архітектурні прийоми використано в декорі кам'яниці козацьких старшин Лизогубів XVII ст., що знаходиться у м.**Седнів** за 25 кілометрів від Чернігова. Сучасне містечко Седнів – нащадок літописної чернігово-сіверської фортеці Сновськ (перша згадка – 1068 р.). З козацької доби у місті збереглися також церква Різдва Пресвятої Богородиці

Садиба Лизогубів. Кам'яниця Лизогубів XVII ст. з псевдооборонною баштою у м.Седнів

1690 р. (родинна усипальниця роду Лизогубів) й церква Св.Георгія (1747 р.). У кінці XIX ст. м.Седнів стараннями голови Полтавської губернської земської управи Федора Лизогуба перетворився на один з найбільших центрів українського відродження. У 1918 р. Федір Лизогуб став прем'єр-міністром Української Держави гетьмана П.Скоропадського.

Переяслав-Хмельницький (до 1943 р. – Переяслав) – одне з трьох найбільших міст Київської Русі на берегах річок Трубіж і Альта. Вперше воно згадується в угоді Київської Русі з Візантією ще в 907 р. У X – XIII ст. було квітучою удільною князівською столицею, яку в 1241 р. спустошила орда хана Батия. В 1654 р. місто прославила історична Переяславська рада.

Нині Переяслав-Хмельницький – один з найпопулярніших туристичних центрів України. По суті, це музейна “столиця” історико-етнографічного туризму Лівобережної України. Тут

Козацька фортеця XVII – XVIII ст. Музей народної архітектури та побуту у м.Переяслав-Хмельницькому

діють десятки музеїв (Архітектури Переяслава періоду Київської Русі, Українського народного одягу Середнього Придніпров'я, Історії української православної Церкви, Українського народного транспорту, Кобзарства, Хліба, Лікарських рослин, Українського народного рушника, Декоративно-ужиткового мистецтва Київщини, Г.С.Сковороди й ін.) на чолі із славнозвісним Музеєм народної архітектури та побуту. У ньому, зокрема, поряд зі зразками старожитніх житлових, сакральних і господарських споруд відтворено укріплення справжньої дерев'яно-земляної козацької фортеці-січі.

Над річищем Трубежу збереглися й історичні вали Переяслава давньоруської доби. Ще одією принадою міста є його храми (на чолі з величним Вознесенським собором у стилі козацького бароко, збудованого у 1700 р. на кошти гетьмана І.Мазепи).

3.7. Акерманська фортеця м.Білгород-Дністровський

Справжньою “перлиною” фортифікаційного зодчества Півдня України є Акерманська фортеця у м.Білгороді-Дністровському Одеської області.

Білгород-Дністровська (Акерманська) фортеця над Чорним морем має понад тисячолітню історію. У VI ст. до н.е. на ці береги прибули грецькі колоністи. Вони заснували білокам'яне античне місто-державу Тіра – багате торгове поселення на прадавньому торговому шляху вгору по р.Дністрі углиб лісостепових землеробських районів Великої Скіфії та підкарпатського царства Агатірсів. У 330-х рр. до н.е. Тіра увійшла до складу Скіфського царства і карбувала монету його володаря Атея, а після його смерті в битві з македонцями була включена до складу царства Олександра Македонського. З II ст. до н.е. до IV ст. н.е. Тіра відігравала роль стратегічного портового міста Римської й Східноримської імперій. Тут знаходилося командування Понтійського флоту Римської імперії, дислоку-

валися IV Скіфський, V Македонський, I Італійський та XI Клавдієвий легіони. У 240-і рр. місто сплюндрували готи, у 376 р. – кочівники гунни.

У VII ст. на білокам'яних руїнах давньогрецької колонії Тіри слов'яни (тиверці) побудували нове місто, назвавши його *Білим городом*, *Білгородом*. У X – середині XIII ст. Білгород входив у склад Київської Русі, Угорського королівства (кілька років), Галицько-Волинської держави. У 1241 р. місто сплюндрували монголо-татари, відтак воно увійшло до складу ногайського улусу Золотої Орди.

На межі XIII – XIV ст. у Білгороді закріпилися генуезькі мореплавці, заснувавши торгову факторію (у 1261 р. вони купили це місто у татарського хана й нарекли його Мон-Кастро). Для захисту від розбійних нападів татарів італійці перебудували сплюндровані давньоруські укріплення на кам'яний замок західноєвропейського типу. Його артилерія перекрила входи-виходи у Дністровський лиман (з якого генуезькі купці піднімалися вгору по Дністру у Кам'янець, Галич і Львів).

У 1362 р. генуезців було прогнано, а Білгород оголошено вільним містом. Імовірно, в цей час містом правив князь Юрій Коріатович, і формально воно підпорядковувалося Великому князівству литовському. У 1377 р. відвойований у литовців Білгород увійшов до складу Молдавської держави. Навколо старого замку волоськими воєводами споруджуються потужні кам'яні стіни з бійницями і баштами, насипається величезний земляний вал, територія укріплення обноситься глибоким ровом. З молдавським господарем Стефаном Великим (1457 – 1504 рр.) історики пов'язують найбільш капітальні розбудови фортець у Білгороді й Хотині, що контролювали торговий Молдавський шлях зі Сходу через Причорномор'я, Хотин і Львів у Велике литовське князівство, Річ Посполиту й країни Зх. Європи.

Цитадель фортеці у візантійському стилі

Турецькі завойовники чотири рази намагалися захопити неприступний Білгород (1420 р., 1454 р., 1475 р., 1487 р.). І лише під час четвертої спроби, коли до стін гордої фортеці підійшов сам “володар світу” – султан Баязет Другий – на чолі

300-тисячної армії яничарів і флоту чисельністю у 100 галер та союзна 70-тисячна татарська орда кримського хана Менглі-Гірея, Білгородська твердиня впала. Чимало історичних свідочств пов'язують її здачу із зрадою молдавських бояр, зокрема, згідно з описом Евлія Челебі, на дев'ятий день облоги “з фортеці вишли 12 попів і в коштовній скринці передали 10 ключів від фортеці”. Після здачі міста більшість його населення – а це 20 тис. мешканців – потрапила в рабство (200 хлопчиків віддано в яничари, 200 кращих дівчат відібрано в стамбульські гареми султана і його воєначальників і т.д.) й була розпродана на невільничому ринку Стамбула.

Турецька адміністрація на початку XVI ст. здійснила широкомасштабні реконструкції фортифікацій й оснастила твердиню потужним арсеналом далекобійної артилерії. Таким чином, Аккерманська фортеця стала центром провінції й перетворилася на опору османського панування в Північному Причорномор'ї.

Фрагмент подвійної лінії стін Аккерманської фортеці

Запорізькі козаки в 1517, 1541, 1547, 1575, 1595 рр., і пізніше в XVII – XVIII ст. здійснювали безстрашні рейдові удари по Аккерманській та інших морських турецьких фортецях, але закріпитися на звільненій землі вони не могли – бракувало сил. Звитяжну славу під час цих походів здобули гетьмани і кошові отамани І.Покотило, Язловецький (1675 р.), Кулага, Г.Лобода, С.Наливайко, Корецький (1615 р.), І.Сулима (походи 1601, 1602, 1609, 1621, 1632 рр.), І.Сірко (походи 1659, 1664, 1671, 1673 рр.) та полковники С.Палій (походи 1684, 1686, 1691, 1693 рр.) і Я.Лизогуб (1694 р.). Вперше до рук запорожських козаків Аккерманська фортеця перейшла влітку 1595 р. до рук запорожців завдяки раптовому нападу гетьмана Г.Лободи з загоном 1300 козаків на 45 чайках.

Надбрамне укріплення Кілійських воріт Аккерманської фортеці

У другій половині XVIII ст. почалися затяжні російсько-турецькі війни, ключову роль в переможному ході яких зіграло українське козацтво. В третій раз російські воїни заволоділи Аккерманською фортецею в період російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. і, згідно з Бухарестською мирною угодою 1812 р., Білгород і все Задністров'я були остаточно включені до складу Російської імперії. А в 1832 р. Білгород-Дністровська фортеця припинила своє існування як військово-оборонний об'єкт і з того часу почала розбиратися місцевими мешканцями на будівельний камінь. Відновлення фортеці триває з другої половини XX ст.

Загальна площа Аккерманської фортеці близько 8 га., довжина периметру зовнішніх мурів – 2 км., висота стін – до 7 м., а товщина – до 5 м. Вздовж стін розташовані 34 башти (збереглося 26), всередину фортеці ведуть п'ять брам. Головний в'їзд – Кілійські ворота з підйомним мостом та двома решітками-герсами. Зовні фортечних стін з трьох боків тягнеться рів глибиною 20 м і шириною 14 м. З четвертого боку – скелясте урвище.

Всередині фортеці височіє могутня цитадель у візантійському стилі. Внутрішніми оборонними стінами фортеця розділена на чотири двори. У Цивільному дворі під час облог переховувалося населення міста. У Гарнізонному дворі стояли казарми, конюшні та склади боєприпасів. Господарський двір використовувався під ремісничий посад (кузні-зброярні, пекарні, шевці, чоботарі і ін.).

Знайомство з Білгород-Дністровською фортецею туристи, як правило, починають від головного входу: звідси найкраще відкривається її панорама. До наших днів добре збереглися: Великі ворота, Перший (Громадянський) двір, мінарет, Башта Овідія або Дівоча башта, Башта-сховище, Гарнізонний двір, Цитадель або Генуезький замок.

Поряд з фортецею у місті вартими уваги туристів є поховальний склеп I ст. “Скіфська могила” (біля муру Дністровського порту), Грецька церква XIII – XIV ст. та Вірменська церква XIV – XV ст., синагога й православні собори XIX ст.

Щодо Скіфської могили, існує вагоме припущення, що в цьому збудованому римськими майстрами склепі було поховано зсильного й отруєного за наказом римського імператора поета Овідія та його останнє кохання – гетську принцесу Зою.

Білгород-Дністровська фортеця – один з найатракційніших туристичних об'єктів України. Поряд з Кам'янець-Подільською, Хотинською, Мукачівською і Меджибізькою фортецею вона входить у п'ятірку кращих фортифікацій України, які щорічно відвідують десятки тисяч туристів. Тож її повна відбудова, державна охорона й анімаційно-туристичне відродження – справа честі для нашої держави.

3.8. Антична й середньовічна фортифікаційна спадщина Криму: Неаполь Скіфський, Харакс, Херсонес, Алушта, Фуна, Судак, Феодосія, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Киз-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Куле, Мангуп, Чембало, Каламіта

Окреме місце у фортифікаційній спадщині України займає Крим. Цей древній край – осередок розвою багатьох античних і середньовічних культур, кожна з яких залишила свій слід на цій благодатній землі. На жаль, лише фундаменти археологічних розкопів залишилися до наших днів від фортець таврів і скіфів. Оборонна стіна – від військово-морського форту римлян у Хараксі. Залишки стін Херсонеса, башти Алустану та ще кілька поодиноких пам'яток – від епохи візантійського домінування на кримському узбережжі. Однак, чимало унікальних пам'яток оборонного зодчества Криму збереглися практично у всій своїй величі й нині притягують до себе багатотисячні туристичні потоки. Це – генуезькі фортеці у Судаку й Феодосії та печерні міста-фортеці Гірського Криму.

Маловідома пересічному туристові атракція очікує на нього в самому Сімферополі. Адже сучасне місто виросло на місці білокам'яного **Неаполя** – столиці Кримської Скіфії (III ст. до

н.е. – II ст. н.е.). Колись її оперізували потужні стіни з зубчастими баштами, вибудовані найманими грецькими зодчими, а в середині містилися просторі кам'яні резиденції скіфської знаті, царський палац, храми та мавзолей-усипальниця царів Скілура й Палака.

Реставрована цитадель Неаполя Скіфського

Царський мавзолей Неаполя було розкопано в 1930-і рр. Це була велична пірамідоподібна споруда, у пізніжжі складена блоками каміння, а зверху – цеглою. У поховальній крипті мавзолею виявлено ящик-саркофаг з кам'яних плит з рештками царя Скілура у парадному вбранні й озброєні (археологи вилучили з нього 825 золотих предметів). Поруч було не менш багате поховання цариці в різьбленому кипарисовому саркофазі. А обіч в мавзолеї виявлено ще близько 70 інших гробівців, очевидно, членів-нащадків царського роду. Людські поховання доповнювалися похованнями принесених у жертву коней скіфських витязів. А вхід у мавзолей “охороняла” собака, замурована з ритуальними цілями у стіні над дверима.

Царський курган – монументальна усипальниця одного зі скіфських царів поряд з античним містом Пантікапеєм (суч. Керч)

Значного руйнування місту-фортеці завдало військо полководця Діофанта, послане в кінці II ст. до н.е. володарем Понтійського царства Мітрідатом IV Євпатором проти скіфів. Саме тим часом археологи датували шар згарищ і руйнувань, виявлений при розкопках Неаполя. З II ст. до н.е. почастішали й напади на Неаполь войовничих сарматів.

Армії царів Боспорського царства під час широкомасштабних воєнних операцій-“зачисток” спільно з римськими гарнізонами Західної Таврики в II ст. остаточно розпорошили кримських скіфів та перетворили на руїни їхню степову столицю Неаполь. У 2-й половині XX ст. стараннями сімферопольських археологів одну з кам'яних башт скіфського Неапо-

ля було відбудовано, і нині вона є своєрідною туристичною візиткою центру кримської автономії.

Актуальним залишається розроблений ще в 1980-і рр. інвестиційний проект зі створення на городищі музейно-туристичного комплексу “Неаполь Скіфський” із перенесенням сюди основних експозиційних площ Сімферопольського краєзнавчого музею. Цей проект надзвичайно вигідний і високоприбутковий з комерційної точки зору, а з культурологічної – попросту безцінний. Адже про скіфів чули всі, хто бодай побічно вчив у школі історію, скіфською культурною спадщиною нині пишається Україна, експонуючи скіфське золото на різноманітних міжнародних виставках, отож сотні тисяч туристів, які щоліта прибувають на залізничний вокзал Сімферополя і по 2-4 год. нудьгують тут в очікуванні своїх потягів, з превеликим задоволенням пересідали б у спеціальні туристичні мікроавтобуси й відвідували цей музейно-анімаційний комплекс, розкуповували “скіфські” сувеніри й залишали б у бюджеті центру автономії чималі суми податкових нарахунків.

Наймогутніша циклопічна твердиня древніх таврів досі збереглася на мисі Ай-Тодор на схід від славнозвісного романтичного міні-замку XIX ст. Ластівчиного гнізда.

Таври називали цю фортецю Бріксаба, римляни – *Харакс*. Її дугою оперізує потужна стіна, насухо складена з велетенських кам'яних блоків, окремі з яких не під силу припідняти навіть десяткові чоловік. Висота збереженої частини стіни сягає 2,0 – 2,5 м., довжина – понад 100 м. Довгий час (з V ст. до н.е. до I ст. н.е) це таврське укріплення не могли розгромити ні грецькі десанти з Херсонесу і Феодосії, ні війська боспорських царів (бойові ескадри яких час від часу “чистили” від таврських піратів жвавий морський торговий шлях уздовж південно-бережжя). І лише з приходом римлян таври уступили їм цей чудовий фортпост зі зручною бухтою у підніжжі.

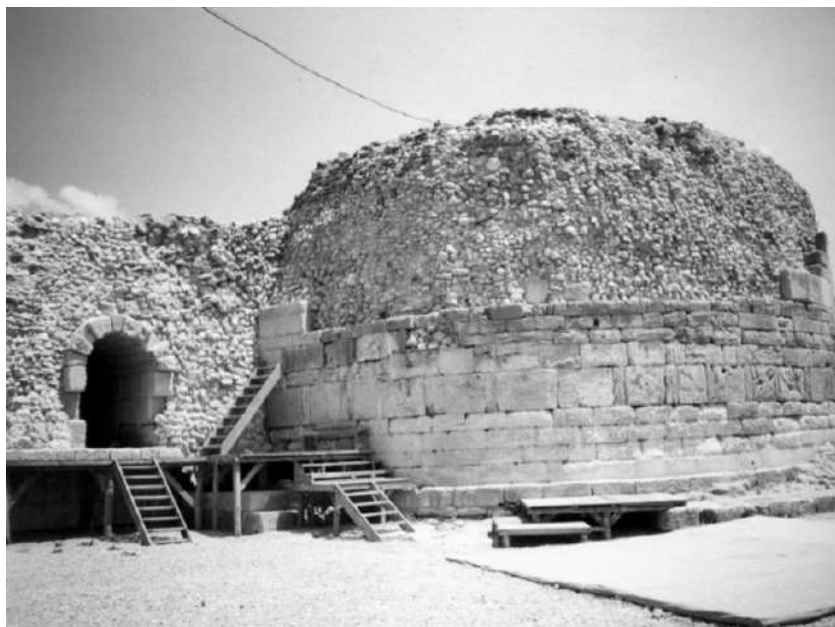
У 63 р. в ході стратегічного зміцнення центуріоном Т.Плавтієм Сільваном римської присутності у Північному Причорномор'ї (згідно з розпорядженням імператора Нерона)

морський десант з Равенської ескадри захопив таврське укріплення на м.Ай-Тодор й обладнав у ньому римську фортецю Харакс. Під час розкопок археологами тут було знайдено кераміку з клеймами із абвіатурою Равенського флота. Того ж року Понтійський корпус Равенської ескадри з трьома тисячами морських піхотинців здійснили ряд рейдових бойових операцій по очищенню Південного берега Криму від таврських піратів. Про це свідчить Іосіф Флавій (промова іудейського царя Агріппи на звеличення Рима). Але щойно в 69 р. римляни забралися з Хараксу (для участі в громадянській війні), сюди знову повернулися таври.

Лише після славетних перемог імператора Траяна у 119-122 рр. морські піхотинці Понтійської ескадри імперії відбудовують укріплений замок-кастел Харакс. Вони будують тут водогін, казарми і невеликі армійські терми, зводять постаменти й вівтарі богам. Гарнізон Хараксу підпорядковувався головнокомандувачу римських морських і сухопутних сил Таврики, штаб-квартира якого знаходилася в Херсонесі. Між 240 – 244 рр. римляни поспіхом евакуювалися з Хараксу після масштабного готського вторгнення в межі Римської імперії на Дунаї і в Криму та завоювання ними залежного від імперії Боспорського царства. Окремі історичні джерела вказують на те, що готитетраксити продовжували використовувати фортецю Харакс, і вона стала одним з форtpостів Кримської Готії.

Херсонес – антично-середньовічне городище, розташоване на морському узбережжі у межах міста Севастополя – це один з найбільш привабливих туристичних об'єктів нашої країни. На початку свого існування грецьке місто-держава Херсонес займало незначну частину півострова, яка межувала з західним узбережжям Карантинної бухти. В подальшому, внаслідок неодноразових розширень кордонів міста, його територія збільшилася майже вдвічі, і на початку першого століття нашої ери підійшла до східного узбережжя Піщаної бухти.

Античне місто Херсонес було могутньою фортецею з потужною лінією оборони, побудованої з урахуванням рельєфу

Міські стіни Херсонесу та оборонна башта Зенона

місцевості. У V – IV століттях до н.е., коли Херсонес займав ділянку поблизу Карантинної бухти, він був оточений невеликою за довжиною стіною, яку в кінці IV – на початку III століть до н.е. замінили на нову. Після цього довжина захисних стін Херсонеса складала приблизно 3,5 км при максимальній їх товщині 3,5 – 4,0 м. Висота стін досягала 8 – 10 м, а башт – 10 – 12 м. Загальна площа міста на той час, оточена захисними стінами з усіх боків, складала приблизно 30 га.

На протязі двох тисячоліть Херсонес неодноразово змінював свій архітектурний вигляд: війни, пожежі, зростання населення, зміна релігій накладали певний відбиток на краєвид міста. Старі та спалені будівлі зносили, а на їхньому місці будували нові, при цьому будівельним сміттям часто засипали залишки будівель, які стояли тут раніше, або пристосовували їх під фундаменти будівель, що споруджувалися заново. Постійні набіги татарів у XIII – XIV ст. підірвали економіку Херсонеса. Після чергової татарської навали в кінці XIV ст., що закінчилася захопленням та руйнуванням міста, Херсонес остаточно припинив своє існування.

У наш час фрагменти могутніх двоюрусних оборонних стін Херсонеса візантійського періоду збереглися поблизу входу у заповідник. Є тут і єдиний на території України давньогрецький театр, і величні біломармурові колони церкви-базиліки VI – X ст. над берегом моря, і хрещальня, в якій охрестили руського князя Володимира Великого, і меморіальний дзвін з написом “сей колокол вылит... Святого Николая Чудотворца в Таганроге из турецкой артиллерии весом 351 пуд 1776 года месяца августа... числа”, і чимало інших атракцій. Національний заповідник “Херсонес Таврійський” – чи не найпопулярніше місце масового туристичного паломництва на території нашої країни.

Ще однією твердинею візантійського панування у Південному Криму поряд з Херсонесом стало місто-фортеця **Алуштон** (суч. Алушта). Її підвалини лежать у центральній частині сучасного міста і перекриті пізнішими будівлями. До наших днів збереглася лише дві масивні огруглі наріжні башти дав-

ньої фортеці (Ашага-Куле і Орта-Куле). Стіни башт товщиною 2 – 3 м. складені з дикого каменю і, здається, просто невідвладні часу.

Башта Ашага-Куле фортеці Алустон

За свідченням візантійського історика Прокопія Кесарійського, в Алустоні в VI ст. було розміщено гарнізон готів-федератів (федерати – союзні племена, що перебували на військовій службі імперії і отримували за це від неї щорічні дотації). У кінці VII ст., коли імперія зав'язла в запеклих війнах з Іраном і арабами, візантійці виводять свій гарнізон з Алустону, і фортеця переходить під контроль Хозарського каганату. Алустон перетворюється на один з основних ремісничо-торго-

вих центрів, купці якого експортують алуштинське вино, візантійські тканини і вироби з коштовних металів в Поволжя до двору хазарського кагана та в Подніпров'я.

Після того, як в 965 р. київський князь Святослав за один похід розгромив Хозарський каганат, Візантія вигнала хазарські гарнізони з Алустону й інших міст Південного берега Криму й приєднала цю територію до складу імперії. А після поразки князя Святослава на Дунаї в 971 р. і смерті від підкуплених візантійцями печенігів, імперія розширила своє панування й на Керченський півострів. Однак, імперія невдовзі поплатилася. Орди печенігів, увірвавшись в Крим, в кінці X ст. спустошили всі візантійські поселення й, серед інших, сплюндрували Алустон.

В XII – XIII ст. Алушта відроджується (хоч і доводилося постійно відкупатися від половців). В кінці січня 1223 р. місто падає під навалюю татаро-монголів.

А в 1278 р. емір буджацьких татар Ногай вдруге сплюндрував Алушту й повелів зриту її оборонні стіни, аби тутешнє населення більше ніколи не наважувалося чинити опір татарським повелителям.

У кінці XIV ст. з розвалом Золотої Орди та початком великомасштабних міжусобних війн на просторі від Дунаю до Монголії, Алустон входить до складу князівства Феодоро. Тоді ж почалися його конкурентні зіткнення з генуезцями, які ще в 1260-і рр. викупили у татар кілька бухт і звели могутні фортеці у Судаку й Кеффе-Феодосії. У 1381 р. Генуя купує в татарського хана право на все узбережжя між Судаком і Балаклавою і вводить свій гарнізон в Алуштинську фортецю. На першу половину XV ст. припадає період найбільшого розквіту міста Алушти у складі Генуезької Республіки.

Саме генуезці обносять місто новими стінами й надбудовують старі візантійські башти (дві з яких досі збереглися). А в 1475 р. Алуштинський форт захопили турки. Після цього спустошення життя тут багато століть ледь жевріло.

Найкраще збережена башта середньовічної Алушти – Ашага-Куле височіє поряд із Набережною, однак від огляду

загороджена щільною кількопверховою забудовою. Тож роздивитися її можна лише зблизька. Округла в плані башта (діаметр 8 м) здіймається на висоту 16 м. За 75 м. від неї на вул. Володарського є напівзруйнована (до висоти 8 м.) друга башта міських укріплень – Орта-Куле. Вона прямокутна розміром 12 x 12,5 м. і товщиною стін до 2,85 м.

Фортеця **Фуна** знаходиться на скелястому уступі гірського масиву Демерджи неподалік с. Лучисте. Звідси “рукою подати” до легендарної “Долини Привидів”, Ангарського перевалу та Алуштинської долини чорноморського узбережжя.

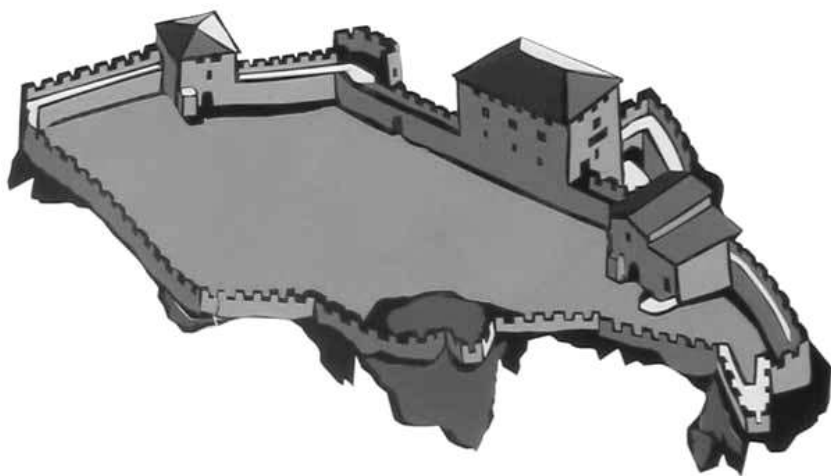

Руїни фортеці Фуна у підніжжі масиву Демерджи

Історичних свідчень про Фуна збереглося небагато. Спершу на її місці існував невеликий укріплений монастир, знищений татарами хана Ногая в 1278 р. У XIV ст. на його руїнах зводиться сторожовий форт Фуна і розміщується гарнізон князівства Феодоро. Колись башту-донжон фортеці прикрашала плита з геральдичним барельєфом – візантійським дво-

Фуна: внутрішній двір фортеці

План-реконструкція фортеці Фуна

головим орлом, який у XIV ст. став державним символом князівства Феодоро. Тут постійно перебував військовий гарнізон з 40 – 50 воїнів, озброєних латами, мечами, луками і важкими арбалетами з масивними бронебійними стрілами. На папаметях фортеці стояли балісти, що вели обстріл нападників кам'яними ядрами.

Перше руйнування замку пов'язане з військовою кампанією генуезького капітана Карло Ломелліно у 1434 р. проти князівства Феодоро.

В 1459 р. мангупський князь Олександр відбудував Фуру. Фортеця служила надійним східним форпостом гірського князівства аж до 1475 р., коли в кримських гаванях висадилися турецькі завоювальники. Після турецького плундрування життя в ній вже не відновлювалося.

Нині від цієї невеличкої (109 x 57 м) фортеці залишилися доволі атракційні руїни, які включено у популярний серед рекреантів Алушти кінний туристичний маршрут. Є фрагменти башти-донжона, мурів і храму Св.Феодора Стратилата всередині укріплення. Гордище туристично упорядковане і справляє на відвідувача доволі приємне враження. Загалом, фортеця Фуна – один з яскравих прикладів того, як фортифікації України навіть у напівзруйнованому стані, за умов упорядкування й “розкрутки” туристичних маршрутів, здатні залучати значні туристичні потоки і цим збагачувати бюджети місцевих громад та забезпечувати місцевих мешканців новими робочими місцями.

Однак, повернемося до майже цілковито збережених середньовічних фортець півострова.

Судацька фортеця – це символ замкового туризму в Криму. Вона входить у десятку найатракційніших фортифікацій України і охороняється державою як Державний архітектурно-історичний заповідник “Судацька фортеця”. Площа заповідної території складає 29 га. На території заповідника функціонує археологічний музей і виставковий зал зі змінною експозицією.

Судак – одне з найдавніших міст Криму з багатомісними історією. Візантійці називали його Сугдея, русичі – Сурож, ге-

нуезці – Солдайя, арабські географи – Судак. Початок міста датують 212 р. і пов'язують з племенами аланів, які осіли в Криму у III ст. і заснували свій торговий порт Сугдея (з іранської – “чиста”, “свята”). Під час розкопок 1928 р. під фундаментами візантійської Круглої башти (найдавніша, єдина, що має округлу форму) археологи знайшли залишки глиняного лощеного посуду й інші предмети таврського походження. Тож очевидно, що алани оселилися не на пустому місці, а осіли в прадавньому селищі таврських землеробів.

Невдовзі аланська Сугдея стала ключовим перевалочним пунктом на торговому Великому Шовковому шляху, значну частину якого контролювали аланські племена Північного Кавказу, Кубані й Криму. З VI ст. Сугдея попадає під владу Візантії. Разом з греками-візантійцями сюди приходять православ'я, виникають християнські храми і монастирі.

З 2-ї половини VII ст. Сугдея й більшість території Криму входить до складу Хазарського каганату, з початку VIII ст. у місті знаходилася ставка хазарського воєначальника, який командував туменом – 10-тисячним військом. Після розгрому Хазарського каганату київським князем Святославом Сугдея з переважаючим грецьким населенням радо повертається в лоно християнської Візантійської імперії. В цей час ведуться значні роботи з реконструкції міських укріплень, адміністративних і житлових споруд.

Період X – початку XIII ст. став часом розквіту міста й перетворення його в найбільший торговий центр усього Північного Причорномор'я. Тісні торгові стосунки пов'язували в IX – XII ст. Сурож з приморським давньоруським князівством Тмутараканню, а через нього – з Чернігівським і Київським князівствами та Новгородською землею. Тож про град Сурож залишилося чимало поетичних згадок у билинній фольклорній спадщині Давньої Русі. У VI – XIII ст. Сугдея неодноразово зазнає нищівних навал кочових тюркських племен. Хазари, печеніги, половці, турки-сельджуки захоплювали, плюндрували й обкладали даниною це багате місто.

З кінця XI ст. Сугдея потрапляє під протекторат половців, а в 1217 р. місто захоплюють турки-сельджуки. У 1223 р. під

час походу в Східну Європу, монгольські війська вперше з'явилися під стінами Судака. Перезимувавши в Криму, вони повернулися в Центральну Азію.

Наступний раз монголи підступили до стін міста в 1239 р. – нажахане небаченою ордою, що затопила собою весь виднокіл, населення на кораблях залишало місто. З утворенням Золотої Орди, Судак в середині XIII ст. входить до складу її

Судацька фортеця

Кримського улусу і вимушений щорічно відправляти караван данини в ханську ставку – м.Орду у гирлі Волги.

В 2-й пол. XIII ст. Монгольська імперія простягнулася від Карпат на заході до узбережжя Китайського моря на сході, від окраїни сибірських лісів на півночі до Перської затоки й середземноморської Сирії на півдні. Монгольська адміністрація навела лад на стародавніх торгових шляхах, що зв'язували християнську, мусульманську й далекосхідну цивілізації та всіляко сприяла розвитку торгівлі, яка стала основним джерелом її дармового збагачення. Вигідні умови трансконтинентальної торгівлі, що сулила європейським купцям нечувані раніше барви, стали причиною запеклої боротьби за володіння портами на березі Чорного моря між торговцями з італійських міст Венеції, Генуї і Пізи.

З поблажливої згоди золотоординських ханів у Сугдеї закріплюються італійці, і місто входить до складу Венеціанської республіки. (Татари ж стягували з міста данину і час від часу робили розбійницькі набіги на його сільське передмістя). Легедарний мандрівник (і таємний посол) Марко Поло відвідав Сугдею в 1274 р. і відпочивав тут у будинку свого дядька – венеціанського купця Маттео.

Правління венеціанців стало періодом розквіту Судака. Місто стало відоме далеко за межами Криму як найважливіший торговий центр північно-східної європейської ойкумени. Тут товпилися на торжищі й укладали взаємовигідні угоди купці з Західної Європи, Північної Африки, Близького Сходу, Передньої Азії, Закавказзя, Індії, звідси споряджалися каравани в Середню Азію, у Китай та Московію. І навіть Чорне море тогочасні арабські географи називали не інакше як Судацьким морем. Значення Солдайї як міжнародного торгового центру, багатих “воріт до Сходу” Венеціанської республіки було настільки великим, що з 1287 р. у місті постійно перебував уповноважений венеціанський консул.

Місто завжди знаходилося на положенні посиленої охорони. Консул не мав права проводити жодної ночі поза містом. З заходом сонця ворота фортеці замикалися, і звідний міст через

заповнений водою рів піднімався. На стінах уночі виставлялася варта з барабанщиком і сурмачем, а вулицями міста ходили патрулі.

Багатство Сугдайї не давало спокою основним європейським конкурентам венеціанців – Генуезській республіці – яка суперничала й десятками років воювала з Венецією за торгове домінування у Середземному й Чорному морях. Тривалий час вони вичікували слушної нагоди, щоб заволодіти чорноморськими портами. Й от така нагода трапилася. Після проголошення державною релігією Золотої Орди мусульманства, намісник її Кримського улусу Туглук-Тимур у 1350-х рр. проганяє із Сугдеї все християнське населення і руйнує міські стіни, щоб жителі міста не могли чинити опору ординській владі. А в 1359 р. помирає золотоординський хан Бердибек, і Золоту Орду лихоманить кривава міжусобна боротьба між претендентами на ханський трон. Кращої нагоди годі було

Укріплення в'їздних воріт Судацької фортеці

сподіватися, і 19 липня 1365 р. генуезьці висаджують десант у Солдайї, проганяють з міста татарський гарнізон і захоплюють ще 18 поселень південнокримського узбережжя. Щоб закріпитися, генуезці негайно беруться активно відбудовувати стару візантійсько-венеціанську фортецю, зміцнюють її новими баштами та мурами.

Результат тієї перебудови – Генуезська фортеця – малоушкодженою збереглася до наших днів. Генуезьку адміністрацію очолював консул, якого палата дожів призначувала на один рік. Однак, при генуезцях Солдайя помітно втрачає своє значення як центр чорноморської торгівлі – генуезці переміщують його в Кафу (Феодосію) – свій головний опорний пункт на узбережжі Чорного моря. А мешканці Солдайї вимушено переорієнтовуються на заняття землеобробітком.

У 1475 р. до Кримського узбережжя прибуває турецька ескадра, висаджує десанти яничарів і раптовими штурмам здобуває десятки приморських міст. Останніми мужньо захищалися генуезькі твердині Кафа й Солдайя, під стінами яких згуртувалася вся османська армія й союзна татарська орда. Сили були занадто нерівними, а далека Генуя нічим не могла допомогти своїм віддаленим факторіям. Тож після кількох тижнів облоги, коли в місті закінчилися запаси продовольства, турки увірвалися в Солдайю. Залишки італійського гарнізону на чолі з консулом Христофоро ді Негро забарикадувалися в головному міському храмі, сподіваючись, що турки помилують святиню. Та яничари спалили їх разом із храмом.

Турецьке володарювання в Судакі тривало 300 р. Це був період повного занепаду донедавна квітучого міста. Місто поступово руйнується, ліквідуються християнські храми, змінюється етнічний склад жителів. Налякані морськими походами запорізьких козаків жителі беззахисного Судакі в XVII ст. масово покидають селище й перебираються під захист мурів більших міст. До кінця турецького панування Судак мало чим відрізнявся від пересічного провінційного мусульманського села. У кінці XVII ст. турецький мандрівник Евлія Челебі нарахував тут тільки 50 турецьких солдатів.

Після перемоги в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р. Кримський півострів входить до складу Російської імперії. Після приєднання до Росії Судак розвивається як центр виноградарства і виноробства. Князь Г.А.Потьомкін створив у Судаку економію з виноградниками, винзаводом і підвалами. Запросив іноземних фахівців, виписав з Іспанії й Італії культурні сорти винограду. Зусиллями П.С.Палласа в Судаку було організоване перше в Російській імперії училище виноградарства і виноробства. У 1982 р. Судак одержав офіційний статус міста.

Судацька фортеця V – XV ст. розташована на вершині Фортечної гори висотою 150 м, що круто обривається з південного боку до моря. Вона має два пояси оборони (нижній і верхній), між якими розташовувалося середньовічне місто. Весь простір всередині фортеці, що нині пустує, був щільно забудований житловими кварталами з тісними західноєвропейськими вуличками і три- двоповерховими будинками, а також храмами, складами зброї і продовольства, тавернами тощо. Масивні кам'яні стіни фортеці мають висоту 6 – 8 м і товщину 2 м. Більшість башт названі іменами генуезьких консулів, при яких вони будувалися чи реконструювалися. Про це повідомляють вмонтовані в баштові стіни плити з написами на середньовічній латині і геральдичній символіці: герб Генуї, ліворуч – герб правлячого дожа, праворуч – герб консула Солдайї. Зокрема, це: Сторожева башта (XIV ст.), башта Якобо Торселло (1385 р.), башта Беріабо ді Франкі ді-Пагано (1414 р.), башта Пасквале Джудіче (1392 р.), Кругла башта (VI – XIV ст., закладена візантіяцями), башта Коррадо Чікало (1404 р. – рельєфна плита з башти із зображенням герба Генуї й орлів по бокам нині зберігається в Одеському археологічному музеї), башта Лукіні де Фліско Лавані (1409 р.), башта Джованні Маріоне (1388 р. – на її північній стіні є плита з трьома гербами, що зображують лева, хрест, зубцювате поле), башта Гварко Румбальдо (1394 р. – на її геральдичній плиті вирізані три щити з гербами, посередині хрест, з боків геральдичні леви і фігури двох жінок в італійському середньовічному

вбранні), Безіменна (XIV ст.), Консульська башта (XIV ст.) та Георгіївська башта (XIV ст.). Поза межами фортечних стін розташована ще одна башта – Фредеріко Астагвера або Портова (1386 р.), що захищала територію порту Солдайї. Вона квадратна у плані, триповерхова, з бійницями й амбразурами для гармат.

Поруч з баштою Астагвера знаходиться невеликий добре збережений середньовічний храм Дванадцяти Апостолів. Його спорудили візантійці в VI ст. Під час останньої відбудови храм набув рис вірменської церкви. В середині храму є унікальний фресковий живопис, який потребує серйозної праці художників-реставраторів.

Головні ворота фортеці захищені двома в'їздними баштами (Торселло і ді-Пагано). Перед воротами відновлений барбакан – напівциркулярна стіна передмостового укріплення. Над воротами є кам'яна плита з написом латиною: “1389 року, дев'ятого дня липня, під час правління вірцевого і могутнього чоловіка пана Батиста ді Зоалі, колись (?) Андола, високоповажного консула Солдайї. Богу віддяка”.

У верхньому оборонному поясі знаходиться цитадель, вона складається з Консульського замку і башт, з'єднаних стіною, що йде по самому гребені гори. Консульський замок над самим скельним урвищем утворюють головна башта-донжон (в якій, власне, були покої консулів Венеціанської, а пізніше Генуезької республік) і башти в північно-східному куті замку. Обидві башти з'єднані товстими стінами, між якими знаходиться внутрішній двір. В середину донжона ведуть кам'яні сходи. У його підвальному поверсі є два приміщення: склад пороху і зброї та цистерна для води. На першому поверсі обладнана простора світлиця з каміном, ліворуч від нього є амбразура, а праворуч прямокутна ніша.

В середині фортеці збереглися й інші споруди: прямокутна цистерна і круглий басейн-водосховище, підземні каземати, залишки двох казарм Кирилівського полку, побудовані у XVIII ст. за розпорядженням князя Потьомкіна. А також – храм, що увібрав у себе архітектурні стилі Заходу і Сходу,

Фестиваль історичного фехтування “Рицарський замок” у Судаку

оскільки в різні часи служив православною грецькою церквою, італійським костюлом, турецькою мечеттю та протестантською німецькою кірхою.

Вершину Фортечної гори увінчує двоповерхова чотирикутна Дозорна башта (або Дівоча – “Киз-куле”). Сюди можна пробратися вузькою стежиною над обривом уздовж стіни попри Георгіївську та Безіменну башти. З Дівочою баштою пов’язано ряд легенд. Ще наприкінці ХІХ в. на одній зі стін тут чітко просліджувалася фреска, що зображувала католицьку мадонну, серце якої простромене сімома мечами. Вочевидь, на першому поверсі башти знаходилася замкова капела, присвячена Святій Діві Марії. Звідси, либонь, походить друга назва цієї башти – Дівоча.

В наші дні за кількістю відвідувачів-туристів Судацька фортеця з великим відривом посідає перше місце серед усіх фортифікаційних пам’яток України. Упродовж літнього сезону крізь її ворота проходить понад сотня тисяч гостей Криму.

Щороку в серпні Судацька фортеця “оживає” і перетворюється на величезне середньовічне містечко зі своїми кварталами, ремісничими майстернями під відкритим небом, торговищем та стрільбищем. У рамках міжнародного фестивалю історичного фехтування “Рицарський замок”, який організовує національна Федерація історичного фехтування і реконструкції, тут відбуваються масштабні баталії за участю рицарської кінноти, піхотинців та артилерії, рицарські герці, змагання мечників, лучників, арбалетників тощо. (Детальніше про туристично-анімаційне відродження Судацької фортеці читай у наступному підрозділі посібника).

Феодосійська фортеця – менш znana й відвідувана туристами, однак не менш славна історичними подіями, ніж Судацька.

Місто Феодосія набагато давніше за Київ і чимало інших європейських столиць, адже було засноване давніми греками ще в 529 р. до н.е. (У 2006 р. місто відзначило своє 2535-річчя). Заснували місто іонійські мореплавці з Мілета, які втікали від перського поневолення, й нарекли Феодосія – Богом дана. Але

насправді Феодосія має ще давнішу історію. Збереглися писемні свідчення, що перші мілетські колоністи ступили не на порожню землю, а осіли в таврському селищі Ардабра, що перекладалося як “Місто Семи Божеств”.

Незабаром місто-держава перетворилося у настільки значний торговий центр, що суперничав з Херсонеською державою та Пантікапеєм – столицею Боспорського царства.

У період найвищої воєнної могутності Боспорського царства Феодосія вступає у затяжну 20-річну війну за незалежність свого полісу. Близько 400 р. боспорський цар Сатир обложив Феодосію. Союзником боспорян були могутні Афіни, а союзником Феодосії – грецьке місто-держава Гераклея Понтійська, торгова суперниця Афін на Чорному морі. Феодосія мала великий порт, що не замерзав і вмщав до сотні суден. Місто оточували високі стіни, воно було настільки замкнене, що мало змогу безперебійно поповнювати свої запаси продовольства і наймати додаткові загони воїнів. Облога Феодосії царем Сатиром тривала понад десять років (як колись облога Трої), однак нічого не дала і, згідно з Демосфеном, Сатир сам загинув у бою під Феодосією. Його син і наступник цар Левкон, зрозумівши, що без сильних союзників Феодосію не здобути, уклав союз зі скіфами. І близько 380 р. місто врешті-решт капітулювало, однак на вигідних для себе умовах: громада міста зберегла право на самоуправління (на що вказує титул Боспорського царя “архонт Боспора і Феодосії”).

Античну Феодосію спустошили морські й суходільні навали готів і аланів в 250-і рр., не оминула її й гунська навала IV ст. Пізніше малолюдне селище потерпало від наскоків тюрків, хазарів, печенігів, половців і турків-сельджуків.

У 2-ій половині XIII ст. на руїнах древнього міста венеціанці будують нові укріплення. Їх невдовзі руйнує намісник Кримського улусу Золотої Орди. А з 1340-х рр. генуезці переносять у селище Кафу центр своїх володінь на чорноморському узбережжі. Вони будують могутню фортецю з товстими стінами й високими баштами. Місто мало два пояси оборонних стін, цитадель знаходилася на горі Мітрідат.

Монголо-татари не змирилися з появою в себе під носом грізної фортеці. У 1347 р. Кафу облягає багатотисячна орда золотоординського хана Дженібека. Однак приступи не давали сподіваного результату – італійці хоробро утримували міські стіни. Серед татарської армії спалахнула епідемія чуми, яка щодня забирала життя вдвічі більшої кількості вояків, ніж тих, хто гинув під час штурмів. І тоді розлючений невдачами хан повелів закидати з катапульт Кафу трупами мертвих татарів. Епідемія чуми заволоділа містом, й нажахані генуезці мушили терміново згорнути оборону й евакуюватися на галерах в Італію. Скрізь, де вони зупинялися по дорозі в рідну Геную, виникали вогнища невиліковної хвороби. Так оборонці Кафи-Феодосії принесли з собою в Західну Європу небачену раніше епідемію чуми, яка впродовж 1347 – 1351 рр. “викосила” 75 млн. осіб – чверть тогочасного населення країн Західної Європи.

Татари, а з 1475 р. турецька адміністрація перетворили Кафу на основний торговий порт Північного Причорномор’я та сумнозвісний центр работоргівлі в Криму. Турки перейменували місто на Кеффе, і воно стало резиденцією султанського намісника в Криму. У XV – XVII ст. Кеффе представляла з себе квітуче місто в обрямлених садах та виноградників, що нараховувало близько 70 – 100 тисяч мешканців – приблизно стільки ж, скільки й у сьогоденній Феодосії. У місті діяло 17 католицьких храмів, 2 монастирі, понад 40 вірменських церков, православні храми, синагоги, і звісно, мусульманські мечеті з високими мінаретами. Його оточували високі кам’яні стіни з численними баштами та залізними воротами й навісними мостами через глибокий оборонний рів.

Під стінами Кеффе неодноразово з’являлися чайки запорозьких козаків. Скажімо, у 1616 р. запорожці під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного опанували Синопом і Трапезундом (фортеці на південному березі Чорного моря), а потім раптовим ударом знищили весь турецький флот, що стояв у бухті, взяли приступом Кеффе і звільнили кілька тисяч українських невільників, призначених для продажу в рабство.

Після приєднання в 1774 р. Криму до Російської імперії місту була повернута його первісна назва – Феодосія. Однак, місто втратило свою колишню велич і на багато років опинилося в запустінні. Російський мандрівник Сумароков, який відвідав Феодосію, писав: “Фонтани не плюскотять, зникла зелень дерев, фортечні стіни в уламках. Тільки сотня хижок розставлена серед сумних руїн, і легкий вітерець, переносючи порошок жителів з однієї купи в іншу, зарівнює їх останні сліди”. Але прокладення в 1892 р. залізниці сприяло новій розбудові Феодосії як портового центру Північного Причорномор'я.

Наймогутнішу турецьку фортецю Криму під час зведення нових будівель почали розбиралися і використовувалися як будівельний матеріал. Тоді ж зникли і величні султанські мечеті, і турецькі лазні, і багато інших пам'яток середньовічного зодчества.

Нині у різних частинах Феодосії височіють збережені башти середньовічної генуезької фортеці. Найгарнішою є башта Св.Костянтина в Ювілейному парку. Її споруджено в 1382 р., перебудовано в 1443 р. і згодом реставровано турками. На Карантинному пагорбі (на південній окраїні сучасного міста, вул. Горького) збереглися залишки генуезької цитаделі, збудованої у 1340 – 1352 рр.: ділянка стін з воротами та кілька башт, серед яких добротним станом й масивністю виділяється башта папи Климента IV, побудована в 1345 р. на виділені папою коштів. Нижче цитаделі є кілька невеликих вірменських церков оборонного типу, зведених у тому ж XIV ст.: Св.Стефана, Св.Іоанна Богослова, Св.Іоанна Предтечі і Св.Григорія. Серед низки інших збережених храмів оборонного типу середньовічної Кафи варто відвідати: Введенську церкву VII – IX ст. (вул. Червоноармійська); вірменську церкву Архангелів Гавриїла і Михаїла, побудовану в 1408 р. з місцевого каменю, її архітектура нагадує італійські середньовічні храми (вул. Тімірязєва); вірменську церкву Св.Сергія (Сурп-Саркиз), побудовану в 1363 р. італійським скульптором Біоджолі, і її середньовічну дзвіницю XV ст. (вул. Тімірязєва). А також – діючу мечеть Муфті-Джамі, споруджену турками в 1623 р.

Розвиток курортної інфраструктури та поступове пере-профілювання Феодосії з промислово-портового на туристично-відпочинковий центр кримського узбережжя спонукає замислитися над шляхами поживавлення екскурсійного інтересу до генуезької цитаделі на Карантинному пагорбі. З цією метою варто зосередити зусилля на створенні в межах цитаделі Історичного музею й арсеналу середньовічного артилерійського озброєння. Адже інтерес до величної Кеффе – столиці турецьких володінь у Криму й місця воєнно-морської слави запорозького козацтва – зростатиме з року в рік.

Одна з кращих фортифікаційних пам'яток епохи турецького панування в Криму – **Ені-Кале** (*Нова фортеця*) – розташована на узбережжі Керченської протоки неподалік від м.Керчі. Її побудували у 1703 р. для контролю протоки і блокування виходу донських козаків у Чорне море. Невдовзі ця фортеця зазнала відчутних руйнувань під час російсько-турецьких війн, однак досі є доволі притягальною туристичною атракцією.

Неподалік Феодосії лежить м.Старий Крим (Солхат) – перша кримсько-татарська столиця, вотчина першого з ханів Гіреїв. Нині це місто приваблює тисячі туристів не оборонни-

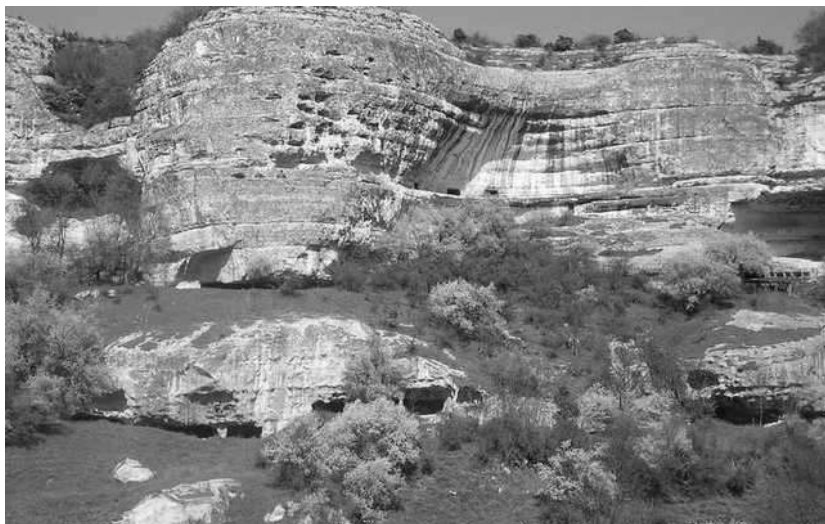
Османська фортеця Ені-Кале

ми фортифікаціями а величним пам'ятником – мечеттю єгипетського султана-вितязя Бейбарса. Це найдавніша і найлегендарніша мечеть на території України. Заснував її в останні роки свого правління могутній султан Захір Сейф-ад-дін ас-Саліх і Бейбарс (правив в 1260 – 1277 рр.) – повелитель мамлюків, на долю якого випало зустріти в Сирії орду монголо-татарів і вщент розгромити її й відкинути Чингісидів за межі Єгипетського султанату мамлюків.

Бейбарс народився в кримському степу в половецькій кибитці. Після запеклої битви монголів з об'єднаними ратями половців і русичів на р.Калці в 1223 р. завойовники винищили більшу половину непокірних половців (частина втекла в Угорщину). І дитинчам Бейбарс потрапив в монгольський полон та був проданий у рабство. Завдяки фізичній силі і вправності раба було відібрано у гвардію першого мамлюцького ватажка, сформовану з білих рабів-неарабів (переважно греків, русичів, половців і кавказців) за принципом особистої відданості. З цими мамлюками в середині XIII ст. було завойовано Єгипет і проголошено мамлюцький султанат. Однак, у переддень монгольської загрози, що накочувалася з Ірану, полководець Бейбарс скинув свого хазяїна і став другим і наймогутнішим султаном Єгипта. В пам'ять про свою далеку половецько-кримську батьківщину султан вислав з Олександрії флот з військом і будівничими й виділив 2000 золотих динарів на будівництво мечеті у м.Солхаті. Стіни її були покриті мармуром, а купол – золотом.

Місто **Бахчисарай** – це туристична столиця Гірського Криму зі статусом Державного історико-культурного заповідника. Туристичною славою Бахчисарай завдячує трьом видатним пам'яткам середньовічного оборонного зодчества: Ханському палацу, печерному Успенському монастиреві та грізному печерному місту-фортеці Чуфут-Кале.

Середньовічний Бахчисарай лежить на дні глибокого каньйону з трьохсотметровими урвищами між Зовнішньою і Внутрішньою грядами Кримських гір на висоті 150 – 340 м. Засновниками його є перші хани кримських татар, які відко-

“Стінка” каньйону Бахчисараю

лолися від Золотої Орди й у XIV столітті утворили власну державу. Ханською столицею спершу була неприступна фортеця Чуфут-Кале (“Фортеця Коштовностей”), що “приліпилася” до скель на висоті 550 – 600 м, але зі зміцненням воєнно-політичної могутності ханства її було перенесено нижче в долину, де виросло квітуче місто-сад Бахчисарай, яке з тюркської так і перекладається “Місто-сад”.

У XV – XVIII ст. Бахчисарай славився своїми ремеслами, тут жили ювеліри, мідники, гончарі, чоботарі (виготовляли популярні сап’янові чоботи і східні туфлі) та зброярі, виробляючи ножі, кинджали, шаблі, рушниці – вважалися кращими за турецькі. Однак, після Кримської війни і приєднання Криму до Російської імперії почалася масова втеча татар у Туреччину, занепали ремесла й місто майже спорожніло. А завершило його занепад примусове виселення татар з Криму за наказом Сталіна.

Нині головна вулиця Бахчисараю не втратила свого середньовічного шарму. По обидва її боки туляться крамниці,

ремісничі майстерні, харчевні й тісні житлові булиночки, ліворуч над вулицею нависають скелі, а попід ними досі збереглися середньовічного типу будинки-мушараби. Головна вулиця міста виводить до Ханського палацу і веде далі вздовж каньйону до монастиря й фортеці Чуфут-Кале.

Ханський палац (Хан-Сарай) – це у прямому змісті слова унікальний пам'ятник східної архітектури XVI – XVIII ст., цей кочівницький житловий комплекс середньовічного феодалного типу не має аналогів у світі. Син могутнього Менглі-Гірея хан Адиль-Сахиб-Гірей (правив у 1532 – 1551 рр.) на початку свого правління переніс ханську резиденцію з ущелини Ашлама-Дере на широке плато долини р.Чурук-Су і заклав тут величний замок з палацом-гаремом, мечеттю, приміщеннями для воїнів і численної челяді. Для цього русло річки було трансформовано і воду пущено в рів, що по периметру оточував стіни ханського замку-палацу. Нині цей палац займає площу трохи більше чотирьох гектарів, але в часи Адиль-Сахиб-Гірея вона була набагато більшою. До оборонної стіни і західних воріт палацу прилягали сади, де проводили дозвілля хан та його числені жінки і діти.

Незважаючи на руйнування неблаганним часом і пожежами, архітектурний комплекс Ханського палацу зберігся й з 1990-х років, після повернення татар на свою історичну батьківщину, активно відновлюється. З 2004 р. відкрила двері для паломницько-туристичного відвідування (як і належить – без взуття) велична двоповерхова Велика ханська мечеть (Хан-Джамі) XVI ст. з двома високими шпильастими мінаретами пообіч. Її внутрішній декор аскетичний, і головну увагу відвідувачів привертає філігранна в'язь 12 священних висловів Корана. Поряд з мечеттю – споруда медресе й цвинтар-усипальниця (мезарлик) ханської династії Гіреїв. Далі по периметру двора йдуть службові будівлі, стайні, а навпроти – корпуси гарему. Поряд з воротами на другому поверсі містилася ханська варта.

До першого будівельного періоду палацу належать Мала мечеть у монументальному стилі, близькому до візантійсько-

Ханський палац (гарем)

Велика ханська мечеть (Хан-Джамі)

го, та Фонтанний дворик палацу. Тут є два фонтани. Першим привертає увагу мармуровий Золотий фонтан (Маг-зуб), багато декорований рослинним орнаментом і арабською в'яззю висловів з Корану. Він споруджений у 1733 р. за правління хана Каплан-Гірея. Однак прославив Бакчисарай менший і на перший погляд непоказний Фонтан сліз (Сельсе-біль) у протилежному куті дворика. Цей унікальний пам'ятник скульптурного зодчества створений в 1764 р. видатним майстром Омаром у пам'ять рано померлої коханої дружини Крим-Гірея – красуні Діляре. На ньому серед орнаменту вирізане людське око, з якого краплина за краплиною стікає, неначе людські

сльози обличчям, вода. Цей фонтан став символом живої людської скорботи, втіленої в холодному камені.

Внутрішній дворик Ханського палацу

Майстер Омар збудував також монументальний мавзолей (дюрбе) Діляре-Бікеч у кращих традиціях османської архітектури XV – XVI ст.

Найбільшою світлицею палацу є монументальний Зал Ради і Суду (Диван) з кольоровими вітражами кінця XVI ст. (орнамент і кольорова гамма скла не повторюються в жодному з вікон). У Дивані збиралася Рада старійшин Кримського ханства, без згоди яких хан не розпочинав жодної державної справи – для цього уздовж стін залу тягнулися м'які дивани з розшитими подушками, а край північної стіни височів ханський трон. Серед пізніше реконструйованих при Крим-Гіреї палат палацу – Золотий кабінет, Кімната ханського спадкоємця, Посольський зал (нині тут музей-виставка східної зброї), Кавова

кімната, Літня альтанка, Кімната цирюльника. У внутрішньому дворіку розбито квітучий сад з басейном та мармуровою копією Фонтану сліз. У гаремному корпусі розміщена етнографічна експозиція, яка знайомить з традиційним татарським костюмом, побутом і матеріальною культурою.

Крім самого палацового комплексу в Бахчисарай об'єктами туристичного зацікавлення є: Старосільська палеолітична стоянка первісної людини обіч вул.Старосільської в ущелині Канли-Дере під масивним скелястим навісом. А також – мавзолей (дюрбе) на території сучасного Будинку інвалідів, в якому поховані перші кримські хани Хаджі-Девлет-Гірей і його син Менглі-Гірей. Мавзолей побудований у 1501 р., поруч з ним є старий будинок з червоним черепичним дахом – це колишнє медресе, тобто вища мусульманська духовна школа.

Після знайомства з Ханським палацом усі туристичні групи, які відвідують Бахчисарай, поспішають далі, щоб побачити найбільше диво Криму – Чуфут-Кале – найкраще збережене середньовічне печерне місто-фортецю.

Отож, нижче розглянемо ще одну відособлену групу найбільш відомих для туристів-красзнавців пам'яток історії й оборонної архітектури Української держави – печерні монастирі й міста-фортеці гірського Криму.

З доби середньовіччя у Кримських горах налічується більше десятка печерних поселень, серед яких найбільшими – справжніми містами-фортецями є Чуфут-Кале, Ескі-Кермен і Мангуп. Мартин Броневський, знатний посол короля Речі Посполитої Стефана Баторія до хана Гірея, відвідавши їх, у 1578 р. занотував таке: “Руїни ці настільки древні, що ні турки, ні татари, ні самі греки не знають назв їхніх”.

Будівничими цих гірських твердинь є аси (самоназва аланів, предків сучасних осетин, на Русі їх називали касогами) та готи. У III – IV ст. алани консолідували сарматські племена у могутнє Аланське царство, яке, за свідченнями китайських і римських літописів, простягалося від Каспійського моря до Дунаю і відрогів Південних Карпат. Алани контролювали північну гілку Великого Шовкового шляху, і саме це їхнє ба-

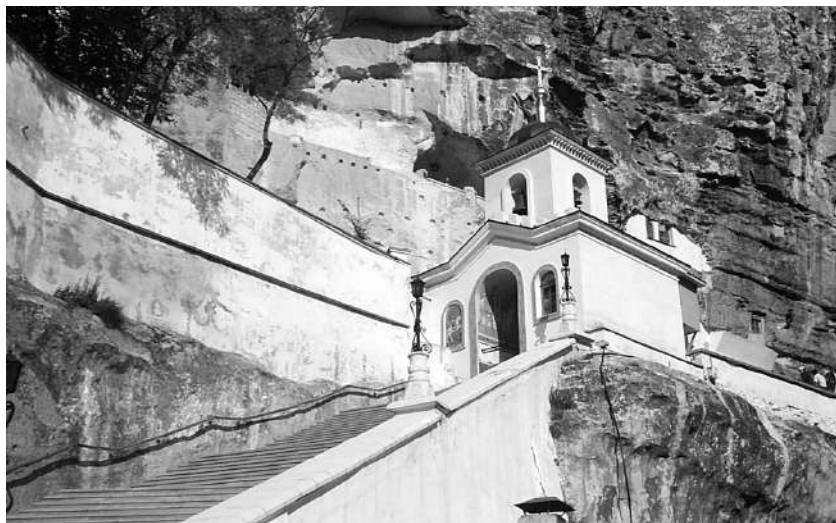
гатство спонукало гунські орди до вторгнення у сарматські степи з глибин пустельної Центральної Азії. Алани найдовше опиралися гунам, а відтак мусили покоритися. Частина їх залишилася у передгір'ях Північного Кавказу і Криму, а частина склала бойовий кістяк багатоетнічної армії Аттіли й під його знаменами пройшла через усю Західну Європу аж до Франції й Іспанії.

Тоді ж, у 370-х рр. після смерті царя Германаріха, під захист пралісових урочищ гірського Криму слідом за аланами потягнулися з Нижнього Подніпров'я окремі роди остготів. Після смерті Атілли орди тюркських кочівників повернулися з Подунав'я у степи Причорномор'я й Підкавказзя. Тож для захисту від їхніх розбійних вторгнень союзні общини аланів і готів змушені були вирубувати свої оселі високо серед скель у місцях, куди не зможуть пробратися коні зловісних гунів, й будувати цілі печерні міста-фортеці з потужними наскельними укріпленнями.

Нижче розглянемо найвідоміші з цих середньовічних пам'яток.

Успенський монастир знаходиться саме посередині крутого шляху балкою Мар'ям-Дере з долини від Ханського палацу на гірське узвишся Чуфут-Кале. Монастир був заснований у кінці VIII ст. і існує з перервами ось уже понад тисячу років.

Виникнення печерних монастирів VIII ст. у горах Криму пов'язане з іконоборництвом у Візантії, започаткованим візантійським імператором Левом III Ісавром (717 – 741 рр.), який видав едикт проти вшанування ікон, і продовженим його наступником імператором Костянтином V (741 – 775 рр.), який скликав церковний собор, що засудив іконопочитання як ідолопоклонство. Насправді імператори не стільки пеклися про чистоту Христової віри, як переслідували суто прагматичні цілі. Вони прагнули відібрати величезні земельні й фінансові маєтості церкви й таким чином “залатати дірки” спорожнілої внаслідок безперервних війн казни імперії. Отож, у VIII ст. великі монастирі Візантії ліквідовувалися, їхнє майно і земля переходили у власність держави, будівлі перетворю-

Успенський скельний монастир

валися на казарми, ченців силоміць змушували одружуватися чи відправляли в армію. Ці репресії влади викликали масову втечу іконопочитателів у глухі віддалені області імперії. Багатолюдні маси грецьких ченців стікалися й у Крим – у його горах на околицях візантійського міста Херсону (Севастополя) невдовзі вирости скельно-печерні монастирі *Качі-Кальон, Шулдан, Челтер, Інкерманський та Успенський*.

Успенський монастир уникнув монголо-татарського погрому і з утворенням в XIV ст. Кримського ханства став центром православної церкви в Криму. Тут була резиденція митрополита. Віротерпимі татари не чинили шкоди православним ченцям, а хани навіть неодноразово навідувалися в обитель за благословенням чи порадою мудрих старців, вплутаних у хитромудрі політичні інтриги тих часів.

В роки боротьби Росії із Туреччиною за Крим імперські мужі й О.Суворов вигадали собі переселити всіх кримських християн у Північне Приазов'я (щоб ослабити економіку Кримського ханства). Це силоміцьке переселення кримських греків і вірмен очолило духівництво Успенського монастиря. (Згодом, у XX ст. аналогічну схему застосував щодо всіх мусульман Криму радянський вождь Сталін). Натомість, після приєднання Криму до Росії імператриця Катерина II наказала у примусовому порядку переселяти на півострів селян з російської “глибинки”. Відтак, вже в середині XIX ст. обитель була відновлена і названа Успенським скитом. Його було закрито радянською владою у 1921 р. і відновлено на початку 1990-х рр.

Архітектурний ансамбль монастиря утворюють: будинок ігумена, прискельні будинки і печери господарського і культового призначення, печерні келії, святе джерело, що жебонить серед скельної товщі. Широкі сходи ведуть у вирубану в скельній товщі печерну Успенську церкву з колонами і наскельним фресковим розписом.

Після короткого перепочинку на території Успенського монастиря усі туристичні групи поспішають вгору крутою стежиною, щоб побачити легендарне Чуфут-Кале.

Чуфут-Кале (Кирк-ор) – це друге за величиною (після Мангупа) печерне місто-фортеця гірського Криму, що височіє над долиною Бахчисарая.

Чуфут-Кале: оборонна стіна та яруси житлових печер

Місто знаходиться на відрозі гірського плато, що панує над трьома глибокими долинами. З боку долини Ашлама-Дере лежить прямовисне провалля глибиною 250 – 300 м., з двох інших – стрімчаків скелясті уступи крутістю 60 – 70°. І лише з четвертого боку по гребеню плато до фортеці в'ється вузький путівець. Однак дорогу йому заступає потужна стіна товщиною 2,5 м. і в'їзна башта-укріплення Східних воріт.

З боку Бахчисараю від підніжжя ущелини Мар'ям-Дере в Чуфут-Кале попри фортечну стіну до потаємної хвіртки Південного входу веде довга вузька доріжка. Під час шкварчання потоків розпавленої смоли й окропу та нищівного обстрілу зі стіни пробратися вздовж цієї стіни до Південних воріт твердині було практично неможливо. З боку Бахчисараю здається, наче будинки і фортечна стіна цього середньовічного міста приліпилися прямо на неприступній голій скелі, тому поети порівнювали його з орлиним гніздом. Кращий поетичний опис фортеці залишив геніальний польський поет Адам Міцкевич у сонеті “Дорога над проваллям у Чуфут-Кале”.

Після того, як тюркські кочівники наводнили кримські степи й передгір'я, алано-аське населення долини в середині V ст. вирубало в скелях сусіднього гірського плато печерне сховище на випадок ворожих вторгнень. Поступово, аси перебиралися в гори під захист неприступних круч, оскільки тут було зручніше оборонятися від численніших нападників. У VI ст. візантійські архітектори з Херсонеса допомогли християнам асам, які заселяли околиці міста, збудувати могутні фортеці. Так херсонесці створили укріплену “буферну зону”, відгородивши себе від ворожого степу країною Асів, яку хазари нарекли “Кирк-Ор”, тобто “Сорок фортець”. Ця назва приліпилася і до столиці асів, яку значно пізніше (з XVII ст.) татари почали називати Чуфут-Кале.

У Чуфут-Кале в X – XI ст. перебралася значна частина асів, і всю площу плато було щільно забудовано одно- і двоповерховими кам'яницями. Умілі каменотеси вирубали у скельній товщі просторі приміщення на кілька кімнат з вікнам і опорними колонами, а видобутий камінь використовували

Чуфут-Кале: фортечна стіна з барбаканом
Південної хвіртки та житлові печери

для зведення оборонної стіни та шести башт. Просторі печери міста розташовані в чотири яруси і з'єднуються між собою. У центральній башті була арка в'їзних воріт, викутих із заліза.

Кирк-ор перетворилося у квітуче місто, через нього проходила гілка Великого Шовкового шляху, що вів зі Степу у Херсонес – головний візантійський порт Криму. У IX ст. місто стає центром Фульської єпархії Константинопольської церкви. Крім православних асів у місті й прилеглих долинах мешкали численні общини вірмен-християн та хазарів-іудеїв.

Поряд з входом у цитадель (Малими воротами) алани з допомогою візантійських інженерів вирубали складну гідротехнічну споруду – похилу підземну галерею зі східчастим спуском, що завершується колодязем 43,4-метрової глибини. На стінах підземної галереї збереглися фрески й написи арамейською, караїмською й латинською мовами. Нині цей об'єкт відкрито для туристичного відвідування.

У 1299 р. орда хана Ногая спустошила квітучі міста Криму й приступила під стіни Чуфут-Кале. Татари довго не могли здобути гірську твердиню і тоді пішли на хитрість: кілька діб вдень і вночі били барабани і татари кидалися на приступи, але до стін не доходили. Коли ж оборонці змучилися від постійного нервового напруження, і їхня пильність притупилася, стінобитні машини татар проламали стіну й вони увірвалися у фортецю. Татари вирізали всіх чоловіків, а жінок забрали в ясир. До XIV ст. татари відбудовують і заселяють цю фортецю. Вони розмістили тут свій гарнізон і оселили ремісників-караїмів, що сповідували юдаїзм. Містом і його околицями правили Кирк-орські беки.

Посеред Чуфут-Кале зберігся величний мавзолей-дюрбе з арабським написом “Це гробниця великої володарки Джанікеханум, доньки хана Тохтамиша”. Її верховний правитель Золотої Орди з роду чингисідів віддав заміж за Єдигея – хана могутнього ногайського улусу Орди, володіння якого простягалися від пониззя Дунаю до Дону. Якраз тоді, в 1397 – 1420 рр. ногайський володар Єдигей і середньоазіатський хан Тимур розпочали криваву війну проти верховного золотоординсько-

го хана Тохтамиша, що тривала на просторі від України до Монголії, від Москви і Кулікового поля до Афганістану й врешті-решт привела до розпаду Орди. Після загибелі чоловіка і родичів, Джаніке сховалася в Кирк-орі і з 1420 р. до самої смерті (1437 р.) єдиноосібно правила ним.

Відтак, долину і місто успадкував сусідський Солхатський хан Хаджі-Давлет Гірей, один з синів середньоазійського султана Гіас-ад-Діна і родоначальник династії кримсько-татарських ханів. У 1449 р. він переніс сюди свою столицю. Уклавши договір про спільні воєнні дії з московським князем Іваном III, він продовжував боротьбу з володарем Золотої Орди. Але невдовзі був прогнаний чингисідами з Криму, преховувався при дворі Великого князя литовського Вітовта.

В 1459 р. лише за ратної підтримки литовсько-руського війська і загонів місцевих кримських беків Х.Гірей зміг повернути собі Кримське ханство й проголосив його незалежність від Золотої Орди. (Тоді ж князь Вітовт забрав з собою з Кирк-ору значну кількість воїнів-караїмів і членів їх сімей й розселив у м.Тракаї, м.Луцьку й м.Галичі).

Однак, незалежність кримських татар протривала недовго. Після смерті Хаджі Гірея в 1466 р. почалася нова міжусобна боротьба за владу між його синами, тож ханський спадкоємець Менглі Гірей утік шукати захисту в генуезького консула за високі стіни Кафи, а після захоплення її турками в 1475 р. потрапив в турецький полон і три роки провів під арестом у Стамбулі. У 1478 р. кримські беки і Менглі-Гірей визнали вассальну залежність Криму від Османської імперії, і султан посадив хана своїм намісником у Криму.

Стараннями хана фортифікації столичної татарської фортеці було заново перебудовано й зміцнено. Він розширив межі міста на схід. Довжина східної міської стіни, вибудованої з блоків тесаного каміння, становить 128 м. Східні в'їзні дубові ворота оббиті кутим залізом, вони затиснені між двома масивними баштами з бійницями для вогнепальної зброї. У XVI ст. у Кирк-орі було понад чотириста наземних будинків, а населення досягало чотирьох-п'яти тисяч осіб.

Чуфут-Кале: вигляд з фортеці та Східна в'їзна брама

Середньовічний турецький мандрівник Евлія Челебі захоплено охрестив це місто поетичною назвою “Фортеця коштовностей”. Менглі Гірей започаткував традицію утримувати тут в замкнутах печерних “кам’яних мішках” родовитих бранців (скажімо на початку Національно-визвольної війни українського народу з 1648 р. у підземеллі Чуфут-Кале утримувався коронний гетьман Речі Посполитої Потоцький, захоплений в полон у битві під Корсунем).

З середини XVII ст. татари залишають Кирк-ор, там залишилися жити тільки караїми (асимільовані татарами хазари, які дотримувалися дідівського юдейського віросповідання, запровадженого в якості державної релігії Хазарського каганату ще в IX ст.). Татари-мусульмани вважали їх євреями, тому місто з цього часу стали називати Чуфут-Кале, що в перекладі з татар-ської означає “Єврейська фортеця”. Караїми прожили тут ще два століття, останні мешканці залишили пустельне плато в 1852 р. (Згідно з останнім переписом населення України, станом на 1.01.2001 р. в Криму проживає 671 караїм, гадаю, нині ця цифра наближається до першої тисячі осіб).

Загалом у Чуфут-Кале налічується 170 печер, у т.ч. просторих дво- і триповерхових з опорними колонами, прорубаними у скельній товщі просторими вікнами й бойовими амбразами. Низка печер простягається вздовж двохсотметрового скельного карнізу, що окреслював межу міста на півночі.

Над карнізом каньйону відкривається велична панорама долини Ашлама-Дере, якою ще з античних часів пролягав до Херсонесу Великий шовковий шлях. У II – III ст. аланські воїни котролювали його на протязі від Аральського моря до Чорного моря, Криму й Дунаю. Долину зусебіч обступають лісисті схили й скелясті кряжі Кримських гір, на обрії видніються величні піки Роман-Кош, Кемаль-Егерек і Чатир-Даг.

З караїмських часів у Чуфут-Кале чітко збереглися три основні вулиці: Бурунчакська, Середня і Кенаська (назви умовні) з витертими у скельній поверхні глибокими рівчачками від коліс повозок, які понад тисячу років сновигали цими

Печерне місто-фортеця Тепе-Кермен (“Замок на Горі”)

кам'яними вулицями. На Кенаській вулиці стоять два караїмські молитовні будинки-кенаси. Старішу кенасу XIV ст. оточує тераса з дев'ятьма кам'яними колонами. Тут було місце зборів общини. Друга кенаса датована XVIII ст., і звела її община караїмських переселенців з Магупа. Всередині кенаси виглядають аскетично: перший маленький зал, відділений перегородкою, має ослони, оббиті повстю й телячою шкірою; сидючи на них, молилися поважні старці.

На встеленій килимами підлозі великого залу кенаси молилися чоловіки, а на верхньому балкончику, за дерев'яними ґратами – жінки (щоб не відволікати мужів під час молитви). На балкончик ведуть окремі сходи з сусіднього двору, відгородженого стіною від головного двору сакрального ансамблю.

Проте кращою архітектурною окрасою Чуфут-Кале є мавзолей Джанике-ханум, доньки золотоординського повелителя Тохтамиша зі священного монгльського роду чингисідів, відомої політичної діячки, правительки Кирк-ору, правовірної мусульманки, яка в 1416 р. з Хорезму здійснила паломництво-хадж у Мекку у супроводі багатого каравану й особистої охорони з 300 монгольських витязів. За загратованими дверима мавзолею лежить кам'яний надгробок з посмертним написом-звеличенням Джанике-ханум арабською мовою. Неподалік від мавзолею 1437 р. видніються руїни мечеті, побудованої в 1346 р. А далі вздовж північного краю міста тягнеться глибоке провалля й відкривається неозора панорама Головної гряди Кримських гір.

*Печерне місто-фортеця **Тене-Кермен*** (“Замок на Горі”) розташоване на скелястій вершині однойменної гори-останця за 5 км. на південний захід від Чуфут-Кале. Останець висотою 534 м. піднімається над оточуючою місщиною на 220 м. В ньому налічується близько 250 печер житлового, культового і господарського призначення, розташованих у декілька поверхів. Оборонну функцію виконували печери-каземати горішнього ярусу.

Ці печери мають вузькі бійниці та тунелі сполучення для маневреності пересування воїнів.

Тепе-Кермен проіснував з V до XIV ст. Він прикривав підступи до Чуфут-Кале з боку долини р.Кача й Алуштинської долини. Засновниками поселення є аси (як і сусіднього Чуфут-Кале). Місто зазнавало нападів утигурів, військ Хазарського каганату, печенігів та половців. Але остаточно спустожило після татарської навали орди хана Ногая в 1299 р.

Окрасою міста є просторий (4,5 x 10,5) печерний храм VIII – IX ст. з рядом із шести кам'яних колон довкола вівтаря, двома висіченими в закутку гробницями, залишками грецьких написів. Архітектурні особливості церкви споріднюють її з печерними храмами Каппадокії.

Сусідня скеля-останець **Киз-Кермен** (“Дівочий замок”) з V ст. використовувався саме як замок. З трьох боків його оточують прямовисні урвища висотою 170 – 210 м., і лише з півночі вузький гребінь сполучає скелю з плато. Гребінь в V – XIV ст. перегороджувала висока кам'яна стіна.

За площею Киз-Кермен не поступався сусіднім містам Чуфут-Кале й Тепе-Кермен, однак більша частина його території не забудовувалася й служила укриттям для селян з довко-

Скелі Киз-Кермен і Тепе-Кермен з печерними фортецями

лишніх сіл і черед худоби в період ворожих навал, а в мирний час – для розташування торгових караванів, торгів тощо. В місті вирубані печери для виноробства.

Печерне місто-фортеця Ескі-Кермен розташоване біля с. Червоний Маяк на вузькому плато столоподібної гори-останця, що піднімається над суміжними долинами на 30 – 40 м. Заснували його на початку VI ст. аси, які внаслідок воєнного тиску військ могутнього Тюркського каганату, кордони якого простягалися від Дніпра до Монголії, змушені були перебраться з родючих долин на вершину гори й розбудувати тут потужну фортецю. Після розпаду Східнотюркського каганату на його руїнах постав Хазарський каганат, війська якого з VII ст. регулярно розширювали свої володіння в Криму, підкорюючи гірські і приморські міста півострова.

У VIII ст. владу хазарського кагана мусили визнати й мешканці Ескі-Кермена. (У ті важкі часи, за літописною згадкою, навіть Київ перебував у політичній залежності від каганату й сплачував данину хазарам). Однак, в 787 р. мешканці столиці Кримської Аланії очолили повстання християн (асів і готів) Західного Криму проти хазарського поневолення. Війська каганату жорстоко придушили цей виступ і повністю сплюндрували укріплення Ескі-Кермену.

У X ст. візантійський намісник Херсонесу, зміцнюючи підступи до міста, побудував на прямовисній скелі сусіднього плато замок з баштою-донжоном Киз-Куле. У ній засів передовий ромейський загін, силами якого херсонський топарх відбудував міські укріплення самого Ескі-Кермену.

Місто проіснувало ще два століття і в 1299 р. було взяте штурмом і піддане руйнуванню татарськими ординцями еміра Ногая – повелителя західного улусу Золотої Орди. Відтоді мешканці сюди більше не поверталися. (Очевидно, останні мешканці Ескі-Кермену перебралися під захист стін сусіднього Мангуну – відстань між цими фортецями складає 5 км.).

В Ескі-Кермені збереглася низка атракційних ранньосередньовічних алаано-візантійських фортифікацій: висічений у скелі вузький коридор головного входу у фортецю, печерні ка-

земати, залишки оборонних стін над обривами (висотою 2,8 м) і північної Дозорної башти (вирубана в скельному стрімчаку), а також комплекс печерних казематів, сполучених між собою висіченими у скелі тунелями. На вершину плато меандрами веде кам'яна дорога з вичовганими у скельній поверхні коліями від коліс повозок.

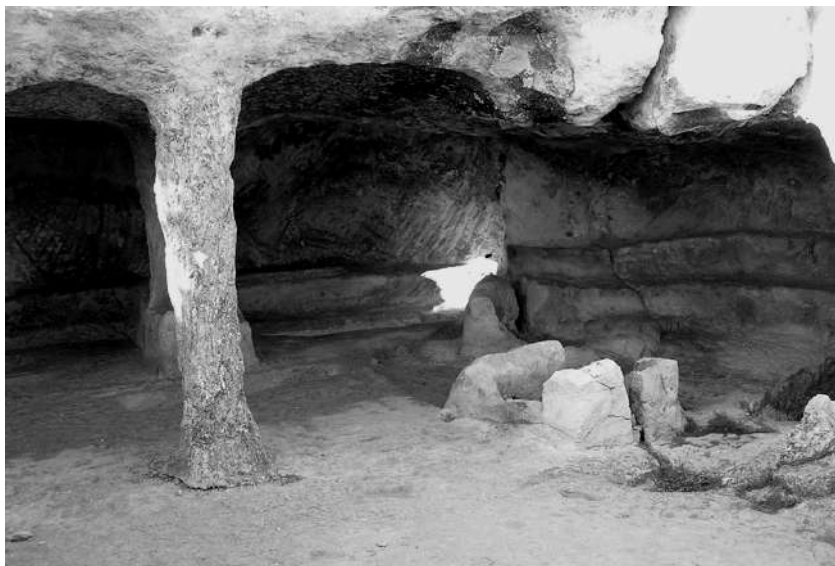
Весь простір фортеці тисячу років тому був суцільно забудований двоповерховими житловими будинками під черепичними дахами, палацом володаря країни Сорока Фортець та адміністративними кам'яницями. І лише захищене зовнішньою стіною передмістя пустувало, служачи загоном для худоби з навколишніх селищ на випадок ворожого вторгнення в цей квітучий край.

Загалом в Ескі-Кермені налічується близько 350 печер житлового, господарського, культового й оборонного призначення.

Унікальним явищем у світовій фортифікаційній практиці є вирубані в скельних стрімчаках оборонні “башти” з прорубленими бійницями для обстрілу підходів до фортеці Ескі-Кермен. З верхнього плато всередину них ведуть вирубані в скелі сходи, а самі “башти” сполучені між собою тунелями.

Унікальним за своєю суттю є й фортечний колодязь, прорубаний у скельній товщі до природної розщелини, зі стелі якої жебоніла вода. У колодязь круто спускаються вирубані гвинтові сходи, що налічують 95 сходинок і поділяються на шість маршів, розмежованих просторими площадками для того, щоб водоноси могли де розминутися й опустити на долівку свою важку ношу для переведення подиху. На рівні першого маршу збоку вирубана простора печера для воїнів, які охороняли цей стратегічний об'єкт. А завершується спуск горизонтальною водозбірною галереєю довжиною близько 20 м., пробитою до місця розвантаження вод скельного водоносного горизонту.

В Ескі-Кермені увагу незмінно привертає вирубаний у скелі храм Трьох вершників XII ст., названий так першими дослідниками, які побачили на стіні храму фресковий розпис

Ескі-Кермен: єпархіальний собор “Судилище” та церква “Трьох вершників”

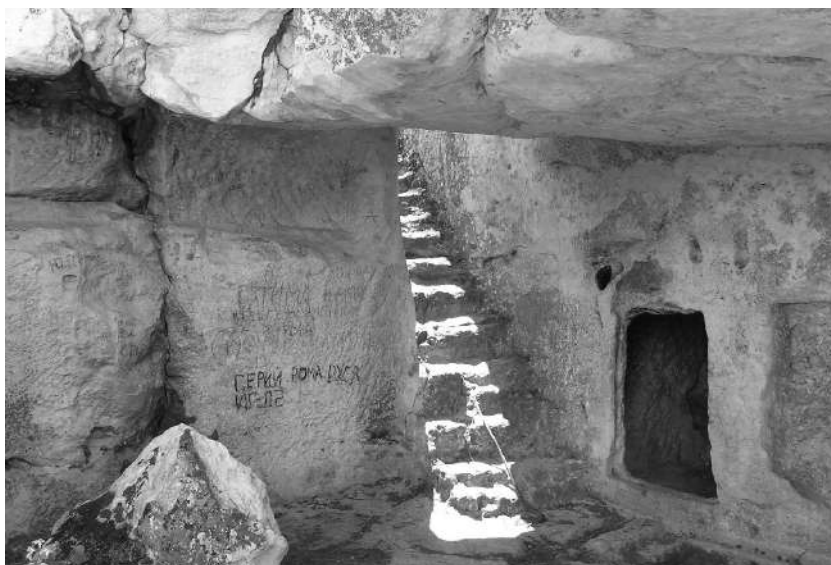
у формі трьох вершників, середній вершник – Георгій Побідоносець проштрикує списом розпластаного на землі змія-дракона. Під фрескою є сліди висіченого грецького напису: “Вирубано церкву і написано святих мучеників Христових для спасіння душі й на відпущення гріхів”. Імовірно, комонні витязі зі списками пообіч Св.Георгія і є тими реальними мучениками-оборонцями міста й православної віри, які загинули під час однієї з печенізьких навал і були залічені місцевим єпископом до лику святих. У скельній стіні храму вирубана ніша-вівтар, а на підлозі ніші для двох поховань (либонь, таки цих двох полеглих витязів-мучеників).

Вище над храмом Трьох вершників у скелі вирубана Успенська церква (XIII ст.), в якій виявлено залишки настінного фрескового розпису Успіння Пресвятої Богородиці. До храму ведуть покручені сходи, вирубані у майже прямовисній скелі. Проте найбільшим печерним храмом Ескі-Кермена є єпархіальний собор “Судилище”, який складається з чотирьох приміщень, розділених кам’яними колонами.

Неподалік Ескі-Кермена в сусідній ущелині західніше від руїн візантійського замку Киз-Куле є ще одна вирубана у скелі церква-усипальниця, відома як храм Донаторів (тобто жертводавців-фундаторів). На стінах храму збереглися фрагменти фрескового стінопису, зокрема чоловіка і жінки в багатому середньовічному вбранні, на кошти яких вирубано цей храм.

Печерне місто-фортеця Мангуп (Феодоро) – найвеличніше й найбільше за площею (90 га.) серед середньовічних печерних міст-фортець гірського Криму. Воно розташоване біля с.Залісне на плато столоподібної гори-останця Мангуп, що на півночі обривається до суміжної долини прямовисним уступом заввишки 200 м. Уступ налічує чотири миси-стрімчаки: Чамну-Бурун, Чуфут-Чеарган-Бурун, Еллі-Бурун й Тешклі-Бурун, розділені глибокими лісистими балками.

Місто-фортеця Мангуп має унікально вигідне місцерозташування. З вершини гори відкривається незабутня панорама Криму. Можна окинути поглядом майже всю територію колишнього Мангупського князівства від масивів Чатирдагу і

Мангуп: Князівський палац та вхід у ечерні каземати

Бабуган-яйли на сході до балаклавських висот і Чорного моря на заході. За прилеглою до мису Чамну-Бурун горою видніється печерне місто Ескі-Кермен, на півночі височіють скелі фортець Тепе-Кермена і Качі-Кальона, а за пагорбами передгір'я видніються кримські степи.

За даними археологів, першими поселенцями гори в I – II ст. стали таври, змушені перебиратися на кручі у зв'язку з воєнною експансією, з одного боку, кримських скіфів, а з іншого – легіонерів римського гарнізону Херсонесу. У V – VI ст. місцеві готи під тиском утигурів, вожді яких осіли в Пантікапеї, а згодом і полчищ Тюркського каганату, збудували на стрімчаку Тешклі-Бурун невелику фортецю.

Через дві сотні років після погрому Кримської Аланії й спустошення квітучих міст Ескі-Кермену й Киз-Кермену військами Хазарського каганату, кримські готи в XI ст., за сприяння інженерів Візантійської імперії, розпочали будівництво великого міста Дорос-Феодоро, що зайняло згодом майже всю територію плато Мангуп. Про це свідчать епіграфічні написи, викарбувані на кам'яних плитах фортеці, та числені писемні джерела середньовіччя. (Щоправда, збережені до сьогодні фортифікації Феодоро датуються більш пізнім часом: XIV – XV ст.). Масивні стіни з баштами оперізували все плато з півночі, заходу і частково з півдня. Їх не було тільки там, де скельне урвище сягало декількох десятків метрів. Житлові квартали тулилися ближче до води.

Досі у верхів'ях ярів Табана-Дере і Гамам-Дере (Лазневий яр) б'ють потужні джерела питної води та виявлені залишки середньовічного водопроводу.

Після розгрому в 907 р. київським князем Святославом Хазарського каганату до складу Київської Русі відійшло чимало нових земель, у т.ч. весь Керченський півострів Криму увійшов у Тмутараканське князівство. Умови вассальних взаємин Кримської Готії по відношенню до Київській Русі були офіційно закріплені в 962 р. під час зустрічі послів готського топарха з київським князем.

В 989 р. син Святослава Володимир Великий здобув Херсонес, прийняв християнство і поширив свою протекцію на

значну частину поселень Західного Криму. Цим часом датуються знайдені в Мангузі предмети давньоруського експорту. А з 1204 р. Херсон і вся область Клімати після розгрому Візантії хрестоносцями переходить у піддаство правонаступниці Візантії – Трапезундської імперії.

У середині XIII ст. під тиском турків-сельджуків вірменський князівський рід Гаврасів перебрався з Трапезундської імперії у Крим і обрав своєю новою резиденцією гарно укріплену фортецю на Мангупській скелі, що нагадувала їм гори рідної Вірменії. Саме Гавраси розбудовують цю твердиню, розширюючи межі міста на все плато. Незабаром під владою князів Феодоро опиняється більша частина Південно-Західного Криму; західноєвропейські документи, за традицією, називали це князівство Готією.

Населення його мало поліетнічний склад – тут мирно співіснували общини погечених нащадків давніх скіфів, асів, готів, ромеїв, хазар-караїмів та вірмен.

Князівство Феодоро вело жваву торгівлю з Візантією, Руссю і Сходом. З середини XII ст. розпочинаються його воєнні зіткнення з венеціанцями, а згодом генуезцями за володіння портами південно-західного узбережжя. Відмова володарів Феодоро сплатити данину татарському хану Ногаю і вбивство його посла спричинили в 1299 р. масштабну навалу татар-ногайців у Крим. Тоді під навалюю ординів впало чимало могутніх печерних фортець гірського Криму, у т.ч. неприступний Кирк-ор (Чуфут-Кале). Але місто-фортеця Феодоро зуміло витримати облогу стотисячної золотоординської орди, і незважаючи на всі потуги хан Ногай відступив від його стін.

Вдруге під стіни Феодоро стотисячна армія ногайців насунула в 1399 р. Їх вів Єдигей – хан могутнього ногайського улусу Орди, який кинув виклик верховному повелителю Золотої Орди Тохтамишу (праправнуку Чингіс-хана) і в союзі з середньоазіатським ханом Тимуром розпочав криваву війну за розкол Золотої Орди й здобуття абсолютиської влади над своїм улусом, що простягався від Дунаю до Дону.

Орда Єдигея спопелила весь Крим (оскільки, згідно з договором 1380 р. генуезці Кримського узбережжя були союзни-

ками-вассалами хана Тохтамиша), здобула могутні укріплення Кафи, прогнавши звідти генуезького консула, та Херсонесу. І лише наскельне місто-твердиня Феодоро зуміло встояти під шквалом татарських приступів. Татари скоротили володіння князівства на добрих дві третини й на противагу ворожій християнській твердині розбудували за 20 кілометрів від неї не менш потужну фортецю Кирк-ор (Чуфут-Кале). Скористалися ослабленням князівства й верткі генуезці, які негайно закріпилися під стінами самого Херсонесу, захопивши зручну Балаклавську бухту, для охорони якої збудували замок Чембало (одна з його башт збереглася до нашого часу).

У XV ст. князівство Феодоро, перебуваючи в оточенні ворожих татарських та генуезьких володінь, продовжувало відігравати помітну роль в міжнародній політиці. Його православні володарі підтримували тісні зв'язки з сусідніми православними державцями: литовсько-українськими князями, Московським князівством та Валахією (Молдовою).

Історія зберегла для нас імена останніх мангупських князів “володарів Феодоро і Помор'я”: Олексія (? – 1434 р.), його синів Олексія, Ісаака й Олубея та внука Олександра.

Князеві Олексієві вдалося поріднитися з візантійським імператорським родом Палеологів, видавши в 1426 р. доньку Марію за останнього правителя Трапезундської імперії, а сина Іоанна одруживши з Марією Асаною з імператорського дому Палеологів. Це дало право князям Мангупу після падіння Трапезундської імперії використовувати в якості свого родового герба двоголового орла Палеологів – офіційний герб Візантійської імперії (згодом, після шлюбу доньки останнього візантійського імператора Софії Палеолог з великим князем Іоанном III, московські царі також “привласнили” собі цей герб, проголосивши Москву “третім Римом і спадкоємицею Візантії”).

За князя Олексія продовжувалася боротьба з генуезцями за контроль західнокримських портів. На противагу генуезькому замку Чембало, що контролював Балаклавську бухту, Олексій розбудував фортецю Каламіту (1427 р.) для охорони

власного порту в гирлі р. Чорної та Північній бухті Севастополя. У 1433 р. Олексій пред'явив генуезському консулу Кафи Батисті де Фаранрі своє право на Чембало і, не дочекавшись відповіді, привів війська в Балаклавську бухту. Солдати генуезького гарнізону ледве встигли евакуюватися в Кафу.

У відповідь на ці дії князя Мангупу дожі Генуї відправили до берегів далекої Таврії бойову ескадру з двадцяти галер і шести тисяч добірних солдатів під командуванням Карла Ломелліно. У червні 1434 р. італійці відбили Чембало, сплюндрували Каламіту, жорстко розправилися з їхніми захисниками, в битві важко поранили самого князя Олексія (він помер через півроку), а його старшого сина Олексія і воєвод полонили і в кайданах відправили морем в Геную. Після цього К. Ломелліно підкорив генуезському пануванню всі узбережні поселення від Севастополя до Феодосії, а далі, увірувавши в свою непереможність, рушив з Кафи на Солхат (м. Старий Крим) – столицю кримсько-татарського хана Хаджі-Гірея, однак був вщент розбитий татарами і сам ледве врятувався втечею за стіни Кафи.

Таким чином, генуезькі володіння в Криму в 1434 р. залишилися без військового захисту, войовничі татари ще більше зміцнили свої позиції, а третя політична сила в Криму – Мангупське князівство – без володаря. Тож італійці повернули з полону на трон Феодоро сина князя Олексія, попередньо взявши з нього присягу на вірність Генуезській республіці. Однак Олексій Олексійович продовжував проводити незалежну політику, спрямовану на зміцнення могутності князівства. Після приходу до влади середущого сина Ісаака Олексійовича князівство Феодоро сягнуло вершини своєї могутності. Ісаак заручився тісним воєнним союзом з генуезьким консулом Кафи, видав свою старшу доньку Марію за молдавського господаря Стефана III, а молодшу бояри-посли Великого князя московського Іоанна III сватали за царського сина. Породичатися з Московією не встигли. Навесні 1475 р. Ісаак помер, і до влади, спішно прибувши з Валахії, прийшов старший син Ісаака Олександр. Але буквально через декілька днів після його

коронування на кримське узбережжя під Кафою висадився багатотисячний десант Османської імперії.

Одного місяця вистачило туркам на те, щоб завоювати неприступні італійські фортеці Кафи (капітулювала за 5 днів), Судака й інших поселень Південного берега Криму та захопити в полон генуезського консула й татарського хана Менглі-Гірея. Вже в липні 1475 р. турецька армія підійшла до Мангу-пу. Запекла облога скельної твердині тривала довгих шість місяців, незважаючи на те, що турки мали десятикратну перевагу сил, найбоєздатнішу в світі армію та найсучаснішу далекобійну артилерію. Тільки в грудні турки, збагнучи, що силою фортецю нізащо не здобути, вдалися до хитрощів. Вони протрубили збори і в повному бойовому порядку відступили, сховавши в засаді невеликий полк яничарів. Зраділі феодрити розчинили ворота... Турки розграбували місто, всіх чоловіків стратили (у т.ч. і князя Олександра), а жінок, дітей і князівську родину забрали в рабство. Територія князівства увійшла до складу Османської імперії, а в Мангупі розквартирували турецький гарнізон (перебував тут до російсько-турецьких війн XVIII ст.). З огляду на новий етнічний склад населення, в XVI ст. в Мангупі постали мечеть, синагога, кенаса, турки провели реконструкцію цитаделі.

Мартин Броневський, посол короля Речі Посполитої Стефана Баторія до хана Гірея, відвідавши Мангуп у 1578 р. занотував таке: “Тепер там залишилися тільки грецька церква Святих Костянтина й Олени й інша, Святого Георгія, зовсім незначні. Там живе один грецький священик та кілька євреїв і турки: все інше приведене в жахливе руйнування”. А після приєднання Криму до Російської імперії Мангуп залишили його останні мешканці.

Фортифікації Мангу-па-Феодоро збереглися у достатньо атракційному стані й досі справляють неабияке враження на усіх відвідувачів цієї непересічної пам'ятки. Це гідний національний еквівалент славнозвісних печерних міст малоазійської Каппадокії (Туреччина), що мало чим поступається їм за красою й розмахом будівельних робіт.

Серед міських фортифікацій виділяються руїни головних воріт з прилеглою ділянкою стіни на підйомі на мис Тешклі-Бурун. На цьому мисі знаходиться цитадель Мангупа, від західного до східного провалля мис від зовнішнього світу відгороджує кам'яна стіна, а біля воріт височіють руїни двоповерхового донжону-палацу, спорудженого асами в V – VI ст. і перебудованого візантійськими зодчими в X ст. та князем Олексієм в 1425 р. Після останньої перебудови оборонний донжон остаточно набув рис палацу з широкими вікнами й орнаментованими лиштвами внутрішнього фасаду. Уламки мармурових колон, капітелі з тонким різьбленням, різьблені лиштви вікон і дверей, що прикрашали палацеві приміщення, свідчать про неабияку майстерність каменерізів, знайомих з архітектурними традиціями Візантії, Малої Азії і Вірменії. Під час розкопок тут були знайдені уламки дорогого привізного посуду з Єгипту і Персії, що вказує на широкі торгові зв'язки князівства з країнами Середземномор'я.

У цитаделі над урвищем мису Тешклі-Бурун розташований великий печерний комплекс, що отримав назву Барабан-Коба. Це система печерних бойових казематів з бійницями, зв'язаних між собою переходами, вирубана при вершині скельного урвища. Воїни, які перебували в цих казематах, контролювали дорогу до головних воріт Мангупа і обороняли підступи до них. З плато кам'яні східини спускаються у цілковито вирубану в скелі церкву. Посередині оборонної лінії казематів колись була кам'яна башта, під нею у товщі скелі вирубана двоповерхова в'язниця і судилище. У просторій печері-судилищі є кам'яна чотирикутна колона, що підтримує сволок. Якщо вдарити по ній, лунає звук, що нагадує бій барабана. Звідси й назва печерного комплексу – Барабан-Коба. Вздовж стін печери-судилища у період турецького панування були вирубані невеликі одномісні камери для в'язнів.

Поза цитаделлю вздовж всього західного краю мису Тешклі-Бурун тягнуться печери господарського і культового призначення. У верхів'ї яру Табана-Дере колись були другі міські ворота, а нижче тягнеться ще один пояс укріплень. Тур-

ки відвели цю частину міста караїмській общині. Караїмські ремісники славилися обробкою шкір, тож в скельній поверхні яру видобано цілу низку чанів для дублення шкір.

Серед храмів Мангупа звертають на себе увагу атракційні руїни князівської капели з апсидою, побудованої в VIII ст. у традиційному візантійському стилі біля воріт цитаделі. Це октагональної форми базиліка Святих Константина і Єлени – імператорського подружжя Візантії, які охрестилися й проголосили християнство державною релігією Східноримської імперії. Цей храм було зруйновано турками в 1475 р. Ще більш цікавою атракцією є печерні церква і монастир VIII – XV ст., вирубані в скельній товщі нижче фортеці. Прохід туди починається в одній із природних печер, звідки вирубані в скелі круті сходинки ведуть у горішній грот, а звідти – у печерну церкву. На її стінах збереглися залишки фрескового розпису XIV – XV століть. Напроти церкви викуті печерні келії для ченців і господарські приміщення монастиря.

У 1996 р. історико-археологічний комплекс Мангуп-Кале занесено у список Світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Нині цей видатний пам'ятник України вимагає належної охорони й чіткого нормування туристичних потоків з метою недопущення його інтенсивного фізичного нищення стихійними юрбами туристів і самодіяльними археологами.

Фортеця Чембало – це стратегічна причорноморська твердиня, що замикала важким ланцюгом вхід у зручну Балаклавську бухту. Фортеця високіє на краю скелястого обриву гори Кастрон над сучасним містом Балаклавою. У XIV ст. Чембало було одним з найквітучіших торгових міст-твердинь Генуезької республіки.

До I ст. н.е. Балаклава була найміцнішою піратським “гніздом” таврів, розпорошити яких змогли лише римські легіонери. Римляни збудували тут потужну військово-морську базу з флотськими казармами, храмом бога Юпітера, судоремонтною майстернею й обладнаною гаванню для стоянки ескадри бойових галер-лібурн Понтійського флоту імперії. У 172 р. її взяли штурмом і сплюндрували сармати, однак не-

Генуезська фортеця Чембало у Балаклавській бухті

Сектор обстрілу гирла Балаклавської бухти з амбразури
генуезької фортеці Чебало

вдовзі римляни поновили фортифікації своєї військово-морської бази. У 240-і рр. після евакуації римських сил Балаклавську фортецю зайняли готи. Згодом римська адміністрація сусіднього Херсонесу залучила їх в якості воїнів-федератів до охорони підступів до Херсонеської держави.

В епоху візантійської імперії греки називали це поселення Сімболон. Лише в середині XIV ст. у Балаклавській бухті, “під самим носом” могутнього князівства Феодоро змогли закріпитися генуезці.

Італійці розбудували квітуче місто з двома поясами оборонних стін та консульським замком Сант-Нікола. Як і в Судаку та Феодосії ним управляв окремий виборний консул, якого призначала Палата дожів Генуї. У Чембало знаходилася резиденція єпископа. Місто було значним центром рибозасольної промисловості й експорту камбали й інших цінних сортів риб у Італію і Францію. У Верхньому місті (Сант-Нікола) знаходився філіал Генуезького банку й торгіві представництва купецьких гільдій, що здійснювали торгові операції на обширі від Іспанії до Китаю. Чембало диктувало ціни на причорноморські товари й дедалі суттєвіше ущемлювало економічні інтереси сусіднього князівства Феодоро.

У 1433 р. військо феодоритів за підтримки місцевого грецького населення захопило фортецю. Цій втраті Генуезька республіка надала настільки вагомого значення, що одразу розпочалося формування військової експедиції. Вислана з Генуї ескадра з важкою артилерією й 6-тисячним десантом у 1434 р. відбила Чембало. Під час цієї кампанії на території України вперше у бойових діях була застосована вогнепальна зброя.

З огляду на падіння Константинополя (1453 р.) і зростання турецької загрози фортифікації Чембало були суттєво зміцнені. Однак, це не врятувало твердиню від турецького сплюндрування у 1475 р.

Оцінивши вигідність розташування форту, турки перейменували його на Балаклаву (“Рибне Гніздів’я”) і розмістили в ньому численний гарнізон. Упродовж XVI – XVII ст. фортеця

витримала чимало штурмів запорожських і донських козаків і кілька раз капітулювала під їхнім натиском.

Нині генуезька фортеця Чембало збереглася у доволі атракційному напівзруйнованому стані. Над урвищем височіють дві башти, ще дві заступають підступи до твердині з боку міського пляжу, вздовж схилу простежуються залишки оборонних стін, фундаменти замкової церкви й житлових приміщень.

Найвеличніше враження справляє масивна триярусна башта-донжон на вершині г.Кастрон над самим обривом, об підніжжя якого з гуркотом вдаряються морські хвилі. У її підземному ярусі вирубано простору цистерну для зберігання запасів питної води на випадок тривалої облоги. Вода в резервуар подавалася керамічним водогоном з вершини сусідньої гори, а далі по керамічним трубам підводилася до усіх будівель фортеці. Висота донжону сягає 15 м.

Територія фортеці упорядкована і щорічно відвідується десятками тисяч туристів, які приїжджають на літній відпочинок у Крим. Для поживлення туристичного інтересу до неї під стінами башти-донжону Чембало влітку кожної неділі організовуються театралізовані анімаційні шоу і святкування. Туристи мають змогу спостерігати за перипетіями показових рицарських герців, змаганнями “середньовічних” лучників й арбалетників, помилуватися салютами з гармат середньовічного типу. При бажанні, кожен турист має нагоду приміряти на себе рицарські обладунки (чи середньовічні жіночі костюми), схрестити мечі в навчальному двобої зі “справжнім” рицарем, випробувати свою вправність у стрільбі з лука й арбалета.

Фортеця Каламіта й Інкерманський Свято-Климентівський печерний монастир утворюють єдиний архітектурний ансамбль на під’їзді до Севастополя.

Фортеця Каламіта в Інкермані

Перше укріплення на Монастирській скелі з'явилося в VI ст. як форtpост Херсонесу. З XIII ст. Каламіта захищала торговий порт Мангупського князівства – містечко Авліту. Після розширення генуезької присутності в Криму Каламіта стала вкрай небажаним торговим конкурентом Кафи. Під час військового зіткнення Мангупського князівства з генуезцями в 1433 р. вислане з Італії військо розграбувало і спалило місто. Однак за пару років мангупський князь Олексій відбудував фортецю. Вона займала площу 1,8 га., була оточена високими стінами й п'ятьма баштами із зубцюватими парапетами, за якими на дерев'яних підмостках стояли воїни.

Верхній ярус печер південного урвища Монастирської скелі також виконував функції оборонного бастіону з бійницями та вузькими проходами для пересування воїнів. Сюди з внутрішнього двору Каламіти вели круті сходи, вирубані у скельній товщі. Оборонний верхній ярус печер не мав сполучення з надземними ярусами печер культово-житлового й гос-

Інкерманський монастир Святих Климента і Мартина

подарського призначення. Загалом таких печер у Монастирській скелі нараховується понад дві сотні.

У 1475 р. фортецю Каламіту захопили турки і назвали Інкерманом. Турецький гарнізон перебував тут до XVIII ст.

У нижній частині Монастирської скелі у III – VIII ст. виник грецький монастир. За легендою, заснував його Римський Папа Св.Климент, учень апостола Петра, у 98 р. відправлений римським імператором Траяном у заслання в “дику” віддалену окраїну імперії. (У 101 р. за продовження проповідництва християнства його втопили в Козачій бухті). Сюди ж згодом імператором Константом II й монофелітами було зіслано Римського Папу Св.Мартина I Сповідника, в обителі він упокоївся в 655 р.

Після насильницького виселення армією О.Суворова усіх християн із Криму в 1779 р. під час російсько-турецької війни монастир прийшов у запустіння, але вже з середини XIX ст. був відновлений як скит Святих Климента і Мартина. Тоді ж з'явилися наземні церкви і житлові будинки та розширилися середньовічні печерні храми. У 1926 р. радянська влада закрила обитель, і лише з 1990-х рр. сюди повернулися монахи.

Найбільших руйнувань фортеця Каламіта і монастир зазнали під час оборони Севастополя від німецьких загарбників в 1941 – 1942 рр. Зараз від фортеці Каламіта залишилися одна з башт та фрагменти напівзруйнованих стін.

Натомість, усі печерні храми збереглися. З них виділяється церква Св. Климента, яку, за переказами, зсильний римський первосвященник власноручно висік у скельній товщі й прожив поряд з нею з 92 до 101 рр. У VIII ст. грецькі монахи-іконоборці розширили цей храм, надавши йому форму базилики з двома рядами колон, що поділяли церкву на три нефи. Згодом Інкерманський скит прославив своїм перебуванням ще один опальний до імператора Римський Папа Мартин. Костянтом II його було зіслано в Херсонес, де первосвященик помер і був похований в одній з чернечих гробниць.

3.9. Географія оборонних монастирських комплексів України: Качі-Кальон, Шулдан, Челтер, Успенський, Інкерманський, Унівська лавра, Крехівський, Лаврський, Підкаміньський, Манявський скит, Гошівський, Монастирок, Підгорянський, Бакотський, Лядовський, Зимненський, Межиріцький, Корецький, Дерманьський, Бердичівський, Свято-Успенська Почаївська лавра, Києво-Печерська лавра, Єлецький Успенський, Густинський, Мгарський, Святогорський монастирі-фортеці

Найдавнішим печерним культовим комплексом Криму є *Качі-Кальон*, розташований біля с.Передущелинне за 8 км. від Бахчисарая. Назва скелі переводиться як “Хрестовий корабль”, оскільки скеля нагадує ніс судна, а глибокі тріщини утворюють на її поверхні зображення велетенського хреста. Для ранніх християн така виразна культова символіка послужила приводом для вигнання звідси язичників й заснування печерної обителі ще в V ст. Однак, і за тисячі років до приходу християн гігантський грот Качі-Кальону, з глибини якого просто посеред скелі витікає джерело крижаної води (джерело Св.Анастасії), виконував функції культового центру племен індоорійської спільноти IV – II тис. до н.е. та їхніх правників таврів у I тис. до н.е. – IV ст. н.е.

Перші християни вирубали поряд із гротом десятки чернечих печер-келій, скельних каплиць із гробницями і церков. Ще більше печер господарського призначення – одних лише винних чанів для видушування винограду вчені нарахували аж 120 (за сезон вони переробляли понад 250 тон винограду). Чотири велетенські природні гроти були розмежовані дерев'яними стінами і використовувалися в господарських цілях (склади, хліви-загони для худоби тощо). У п'ятому гроті було обладнано просторий собор з вирубаними у скельних стінах

хрестами, обведеними червоною фарбою. Загалом у Качі-Кальйоні налічується п'ять храмів.

П'ятиповерховий житловий печерний комплекс складається з понад п'ятидесяти печер, вирубаних одна над одною в прямовисному скельному урвищі. Келії сполучалися між собою вузькими бровками-тротуарчиками, вирубаними сходами та ярусами дерев'яних сходів, що кріпилися пазами і врубами до прямовисної скелі. Далі тягнеться велике кладовище з кам'яними "ящиками"-гробницями й різьбленими надгробками.

Ззовні монастир оточувала кам'яна стіна метрової товщини (майже вся розібрана в ХІХ ст.), є фундаменти кількох оборонних башт VII – Х ст. Після татарського завоювання Криму монастир Качі-Кальйону продовжував існувати. Запустіння його

Гігантський грот Качі-Кальйону

го пов'язане з примусовим виселенням із півострова всіх християн армією О.Суворова в період російсько-турецьких війн кінця XVIII ст.

Неподалік Мангуна є ще два середньовічні монастирі. *Монастир Шулдан* знаходиться в ущелині перед с.Тернівка. Його засновано грецькими монахами-іконоборцями в кінці VIII ст. Тут зберігся храм-базиліка із хрещальною і єпископським кріслом у вівтарі, висіченому в скелі. На стінах досі помітні сліди розпису, що датуються XII – XIII ст. Прохід сюди веде через цілий лабіринт природних гротів і штучно вирубаних печер житлового й господарського призначення.

А за с.Тернівкою є значний за розмірами *печерний монастирський комплекс Челтер*. У ньому нараховується понад 50 печер, розташованих у чотири поверхи. Більшість з них було пристосовано для господарських цілей. Архітектура окремих печер підтверджує початок їх використання ще в дохристиянські часи. Зокрема, найбільш атракційним є просторе печерне приміщення з архаїчними грубо тесаними колонами, в якому пізніше в різні періоди були вирубані і зернові колодязі, і

Оборонний печерний монастир Челтер

виноградочавильня, а в східній частині – християнська церква з апсидою. Наземні будинки монастиря, що стояли на схилах, не збереглися.

Обидва ці монастирі загинули від татарської навали орд хана Ногая в кінці XIII ст. Хоча, не виключено, що вцілілі ченці повернулися сюди, і життя в обителях тривало ще кілька століть.

Таким чином, крім замкових споруд в Україні збереглася значна кількість історичних монастирських комплексів.

Монастирі завжди були центрами паломництва віруючих, туристів та краєзнавців. До найвизначніших духовних пам'яток України належать такі монастирі: Мукачівський (XVIII-XIX ст.) у Закарпатській області, Крехівський (XVII-XIX ст.) й Уневський (XV-XVII ст.) у Львівській області, Гошівський (XV-XX ст.) і Манявський скит (XIV-XVII ст.) у Івано-Франківській області, Зимнянський (XII-XVIII ст.) у Волинській області, Межиріцький (XV-XVII ст.) і Корецький (XVII ст.) у Рівненській області, Почаєвська лавра (XVI-XIX ст.) у Тернопільській області, Києво-Печерська лавра (XI ст.) у м.Києві, Мгарський (XVIII-XIX ст.) у Полтавській області, Святогірський (XVII-XIX ст.) у Донецькій області та ін. [81]. На території нашої держави, згідно зі списком пам'яток архітектури, збереглося понад 100 монастирів. Вони, як і замкові комплекси, для захисту від постійних навал ворогів (татари, турки, ляхи) обносилися зовнішніми оборонними стінами. Архітектура і комплекс оборонних споруд монастирів-фортець майже не відрізняються від замків. Прикладами таких фортець є монастирі в Зимному, Летичеві, Міжгір'ї, Уневі, Межиріччі, Маняві, Мукачеві, Почаєві, Лаврові, Лядові, Інкермані тощо.

Нижче розглянемо детальніше цю групу пам'яток оборонно-культового зодчества, просуваючись із заходу (де їх збереглося найбільше) на схід.

На території Львівської області з раннього середньовіччя до нашого часу збереглися три оборонні монастирі в с.Уневі, с.Крехові і с.Лаврові.

Оборонна **Святоуспенська Унівська лавра оо.Студитів** “ховається” серед розлогих пралісів горбогір’я Гологорів (Перемишлянський р-н Львівщини).

(Студити – це орден, заснований на поч. IX ст. Теодором Студитом з Константинополя. Упродовж багатьох століть монахи цього чернечого уставу найпалкіше опиралися експансії католицизму на українські землі і лише у XVIII ст. останніми на західноукраїнських землях вимушено прийняли унію й перейшли під юрисдикцію УГКЦ.).

Археологічні дослідження підтвердили існування давньоруського православного монастиря в Уневі ще в кінці XIII ст. – за князювання Лева Даниловича – коли на західноукраїнські землі, рятуючись від монголо-татарського спустошення, масово втікали-перебиралися ченці з Києво-Печерської лаври та інших монастирів Подніпров’я й Поділля. На новому місці вони організували складувне виробництво, мали свої пасіки та інші утіддя. Перша писемна згадка про православну Унівську обитель датована 1395 р. Нею опікувалися галицькі князі, а з середини XIV ст. – православні литовські князі з роду Гедиміновичів.

Невдовзі після того, як татари спалили дерев’яну обитель, за її відбудову взявся місцевий лицар Олександр Ванько Лагодовський. Народний переказ про ці події оповідає таке: Ванько Лагодовський важко занедужав на хворобу ніг і гадав, що уже не зможе піднятися з ложа. Однак, однієї ночі йому уві сні явилася Пресвята Богородиця й повеліла їхати на схід від його маєтностей і шукати серед пралісів Гологорів цілющого джерела.

Пошуки привели Лагодовського до джерела біля згарища старого руського монастиря. Після чудодійного зцілення його водою лицар присягнув Богородиці відродити храм і чернечу обитель. Що й зробив упродовж 1549 – 1574 рр., присвятивши цьому все своє життя й стративши майже всі маєтності. (До речі, цілюще святе джерело досі б’є прямо під оборонною стіною Унівської лаври).

Монастир оточений високими оборонними стінами з бійницями та кутовими вежами. По їх периметру з боку подвір’я розташовані келії.

Унівська лавра

Посеред укріпленого дворища лаври у масивному готичному стилі (з пізнішими ренесансними добудовами) зведено

оборонний собор Успення Пресвятої Богородиці (XV – XVI ст.) з бійницями попід дахом та карбованим гербом роду Шептицьких на контрфорсі.

У XV – поч. XVI ст. Унівський монастир підлягав галицькому митрополитові, однак грамотою від 13 листопада 1589 р. константинопольський патріарх Єремія звільнив монастир від цієї залежності й затвердив за ним статус архимандрії, тобто чернеча обитель перетворилася на самоуправну Лавру. Це дало поштовх розвитку шкільництва та книгодрукування. Унівська Лавра стала одним з найбільших в країні осередків давньоукраїнської культури. Монастир прославив своїм перебуванням Іван Вишенський – невтомний борець проти примусового покатоличення й ополячення українського народу. У стінах Унівської лаври І.Вишенський у 1606 р. написав славнозвісне “Послання до стариці Домініканії” – палкий полемічний трактат проти свавілля монахів войовничого католицького ордену Домініканів, які не стільки проповіддю, скільки вогнем і мечем викорінювали православну “єресь” з уярмленого українського народу.

Розквіт монастиря пов'язаний із шляхетським родом Шептицьких. У 2-ій пол. XVII – 1-ій пол. XVIII ст. архимандритами монастиря були Варлаам (з 1688 р.) та Афанасій (з 1713 р.) Шептицькі. В 1648-1770 рр. при лаврі діяв друкарня, відома багатьма раритетними стародруками.

Після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) Львівщина відійшла до складу Австро-Угорської імперії. Її уряд у 1787 р. видав указ про ліквідацію багатьох замків і монастирів Галичини, серед яких була й Унівська лавра.

Галицький митрополит М.Левицький (1774 – 1858 рр.) у 1817 р. домігся від австрійського уряду дозволу на відродження Унівської лаври. Він перебудував південне крило монастиря на митрополичу резиденцію і прожив тут сорок років, активно розбудовуючи Галицьку мирополію УГКЦ. За цю подвижницьку працю у 1856 р. папа Пій IX звеличив М.Левицького до чину кардинала. Тлінні останки митрополита покоїться у монастирському храмі Успення Пресвятої Богородиці.

Ченці повернулися в Унів у 1919 р. після того як Андрей Шептицький передав Унівську резиденцію галицьких митрополитів інокам Студитського уставу. Лавра проіснувала до 1946 р., з якого енкаведисти претворили її на концтабір для католицького духовенства, пізніше – інтернат для психічно хворих. З відродженням УГКЦ у 1991 р. Святоуспенська Унівська лавра знову передана монахам Студитського уставу.

У наші дні Святоуспенська Унівська Лавра оо.Студитів налічує вісім монастирів чернечого чину Студитів як в Україні, так і поза її межами. Лавра славиться відпустами, і кожного року, у третю неділю травня, в Лаврі відбувається проща за участю сановних осіб УГКЦ та десятків тисяч паломників з усієї України. Щорічно лавру з екскурсійною ціллю відвідує понад 5 тисяч туристів.

До основних об'єктів паломницько-екскурсійного огляду в Унівському монастирі залічимо: комплекс укріплень монастиря-фортеці: оборонний рів та мури з бійницями і кутовими вежами; монастирські кам'яні келії ХІХ ст., що тягнуться уздовж внутрішнього периметру оборонних стін; Успенську церкву-фортецю ХVІ ст. з бійницями і могутніми контрфорсами (височить у внутрішньому дворі твердині, має стилістичні ознаки готики); будинок митрополита А.Шептицького, збудований у ХІХ ст.; експозиція старожитніх розп'ять та надгробків у внутрішній галереї твердині; експозиція старожитніх ікон та інших реліквій ХVІ – ХІХ ст. у лаврському музеї; тесаний з каменю меморіальний хрест ХVІ ст. та мурована дзвіниця лаври; святе джерело, що б'є прямо під стінами обителі.

Оборонний ***Крехівський Василіянський монастир Св.Миколая*** знаходиться за 12 км від Жовкви біля с.Крехів. Засновано його близько 1618 р. на горі Іоїла. За народними переказами, монастир заснували два монахи Києво-Печерської Лаври – Іоїл та Сильвестр. Вони викули у скелі, що згодом отримала назву “Скала Іоїла”, печери й оселилися в них. А на вершині скелі збудували каплицю Покрови Пресвятої Богородиці і поруч каплицю Апостолів Петра і Павла.

З часом, коли кількість ченців зросла, монастир перенесено на теперішнє місце (до підніжжя г.Побійної). У середнь-

овіччі монастир наглухо замикали стіни й башти, а перед ними – глибокий оборонний рів з єдиним перекидним мостом. На початку XVII ст. монастирський ансамбль складався з чотирьох церков, корпусів келій, оборонних мурів з кутовими баштами та в'їзною баштою-дзвіницею у стилі бароко.

На території монастиря є мурована церква Св.Миколая, 1721-1737 рр. та дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці, заново відбудована в 2002 р., а також двоповерхові корпуси келій 1755 – 1902 рр. та господарські будівлі. За східною оборонною стіною у кінці XVIII ст. розбитий монастирський сад. Ззовні по периметру сад оточений кам'яною стіною, вимурованою в 1795 р.

Діяльність монастиря було відновлено в 1990 р. Тепер це найвідоміший релігійний центр Львівщини. В наш час у монастирі діє Вища духовна василіанська семінарія. Від початку заснування до наших днів Крехівський монастир славиться відпустами в дні святкування літнього Миколая – 20, 21 і 22 травня.

Крехівський монастир: чернечі корпуси та наріжна башта з амбразурами

Крехівський монастир: оборонна стіна та надбрамна башта-дзвіниця

Нині, у відпустові дні до монастиря сходяться тисячі паломників з усієї України й сусідньої Польщі.

Поряд з Крехівським монастирем є ще кілька паломницько-екскурсійних атракцій: Іоїлівська скеля з печерами, святе джерело та меморіальна стела XVII ст.

Іоїлівська скеля-стрімчак має лабіринт печер, викутих лаврськими ченцями-першопоселенцями Іоїлом, Сильвестром та їх послідовниками. Печери-келії скелі Іоїла є об'єктом масового релігійного паломництва, подібно до Києво-Печерських, Почаївських і Страдецьких чернечих печер.

Святе джерело знаходиться біля підніжжя скельного масиву, над ним обладнаною каплицю Матері Божої.

Постамент з кам'яною триметровою колоною зведений на честь успішної оборони Крехівського монастиря козацькою залогою на чолі з Іваном Мазепою від татарської орди. (Стела знаходиться на узліссі біля польової дороги на с.Нову Сквар-

Вхід у печери-келії Іоїлівської скелі

няву). Пам'ятник нагадує про драматичні події польсько-турецької війни. У її розпал у вересні 1672 р. турецька армада з союзними татарською ордою і козацькими полками гетьмана Петра Дорошенка зусебіч обложили Львів.

Для захисту Крехівського монастиря від розбійного мародерства татар Петро Дорошенко направив невеликий козацький загін на чолі з молодим Іваном Мазепою. І.Мазепа організував дієву відсіч татарським нападникам. У розпалі запеклих штурмів неприступних монастирських стін один з їх оборонців влучним гарматним пострілом вбив воєначальника татарського загону, який доводився племінником хану Селім Гірею. Нажахані поганою прикметою, татари відступили від християнської святині.

Дізнавшись про смерть племінника, розлючений Селім Гірей наказав доценту сплюндрувати Крехівський монастир. Петро Дорошенко, остерігаєчись знищення монастиря та ви-

явлення серед його оборонців козацької залоги – а ця обставина одразу б розірвала нетривкий союз з ханом – змушений був негайно передати ченцям лист-ультиматум з вимогою викупу за вбивство ханського родича. Крехівські ченці зібрали усе, що було коштовного у святині, виплатили викуп в сумі 4500 талерів й отримали ханську розписку про поквитування. Таким чином, своєчасне втручання Петра Дорошенка врятувало і монастирську святиню, і життя тоді ще маловідомого сотника Івана Мазепи.

Відтак, на місці загибелі зухвалого ханенка, якого Господь Бог скарав за посягання на християнську святиню, та на честь успішної оборони монастиря, було зведено пам'ятник у формі кам'яної триметрової колони.

Лаврський монастир Св.Онуфрія – найдавніший діючий до сьогодні монастир на території Західної України, довкола якого невдовзі розрослося поселення, що отримало назву Лаврів (тобто, приналежний лаврі).

Святого старця-відлюдника Онуфрія, який шістдесят три роки провів у пустелі без спілкування з людьми у пошуках духовного самовдосконалення, свято шанували на Русі. Образ пречистого старця, якому навіть після смерті “два леви яму єму копали, виривали і плакали і ридали і гірко волали”, надихав давньоруських монахів на відлюдне духовне подвижництво в печерах і віддалених від людей печерних скитах.

За даними істориків і археологів Лаврська обитель і село при ній виникли в кінці XIII ст. Засновником монастиря прийнято вважати князя Льва Даниловича (на підставі князівської грамоти від 8 жовтня 1292 р., в якій монастир згадується у складі його родових володінь). Відтоді монастир багато раз зазнавав спустошень і пограбувань, але заново відроджувався й продовжував існувати навіть у періоди найбільших гонінь.

Так, наприклад, запис у протоколі львівського лавничого суду від 27 липня 1589 р. засвідчує заяву членів Ставропігійного братства про те, що монастир Св. Онуфрія Степаном Дропаном “був фундований і дотований... і відданий під

духовну юрисдикцію ігумена Унівського монастиря, що підлягає київському і галицькому митрополитові, а під світську – пану старості львівському”.

У період свого найбільшого розквіту в другій половині XVII (коли монастир прийняв унію й увійшов до ордену оо.Василіян Київської митрополії) і наступному XVIII століттях Лаврський монастир відігравав роль одного з головних релігійних центрів регіону на рівні з Крехівським, Унівським і Почаївським монастирями. При монастирі існувала велика бібліотека і архів. В архіві, зокрема, знаходились грамоти князя Льва, польських королів, писані золотом рукописи, безцінні стародруки, грамоти гетьманів, владик та молдовських господарів. У 1939 р. архів і бібліотеку Лаврова працівники НКВД вивезли у сусіднє с.Стрілки і спалили.

Карпатська архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом Михайла Рожка з'ясувала, що розбудова монастиря тривала до 1909 р. Оборонний мур монастиря датований археологами XIII – XVIII ст., а сучасний корпус чернечих келій – 1902 – 1909 рр. У міжвоєнний період XX ст. в монастирі діяв Василіянський ліцей. У наш час (з 1994 р.) обитель знову належить чернечому ордену оо.Василіян.

Лаврівський монастир відроджується як центр масового релігійного паломництва. Обитель збирає прочан на прощі й святкові відпусти, приурочені до свят Св.Онуфрія, Благовіщення, Вознесіння, Різдва Іоана Хрестителя, Чесного Хреста.

Оглядаючи архітектурний ансамбль Лаврівської обителі, слід передусім виділити монастирський собор.

Церква Св.Онуфрія XV ст. у стилі бароко. Дзвіниця церкви Св.Онуфрія теж збудована у XV ст. за давньоруськими архітектурними канонами. Вівтар церкви сягає доби Галицько-Волинської держави. У ньому археологи виявили нішу-аркасолію, в якій, очевидно, були захоронені тлінні останки князя-засновника обителі. Після чернечого постиру старий Лев Данилович прийняв християнське ім'я Онуфрій. Свої останні роки князь-чернець прожив у Спаському монастирі, але по-

хований був у своєму родовому Лаврському монастирі у крипті Онуфріївської церкви-усипальниці. Також у храмі збереглися настінні фрески XV ст.

Під церквою Св.Онуфрія є підземний склеп-некрополь XV – XVIII ст. Підземелля храму є усипальницею одного з найхоробріших князів Галицько-Волинської Русі – Льва Даниловича, сина Данила Галицького. Український історик Д.Зубрицький залишив нам опис місця поховання князя Льва, яке було розкрито після нищівної пожежі Лаврського монастиря у 1767 р. з волі ігумена Полікарпа в присутності настоятелів найближчих монастирів. У підземній гробниці було відкрито два саркофаги, оббиті срібними листами з художнім оздобленням. На одному з саркофагів було вирізано ім'я “Лев”. Д.Зубрицький залишив відомості про те, що срібні листи були переплавлені і використані для відбудови згорілого монастиря, а прах Льва Даниловича перезахоронено у ніші вівтаря храму.

У 1860 р. з веління австрійського уряду церкву Св.Онуфрія було реконструйовано. Під час т. зв. “упорядкувальних” робіт з підземного некрополя храму на монастирський цвинтар було винесено й перепоховано більшість тлінних останків підземних поховань. Імовірно, у цей же час було таємно перепоховано священні для ченців обителі останки українського князя Льва Даниловича, навіть сама пам'ять про якого надихала на боротьбу за українську культурно-етнічну й політичну автономію в складі поліетнічної імперії Габсбургів. Місце останнього перепоховання руського князя досі залишається нез'ясованим. (Хоча є непрямі вказівки на те, що останки Льва Даниловича надійно схоронені від чужинецького плюндрування десь на території обителі, або в гірських околицях Лаврова).

Крім давньоруських саркофагів (до нашого часу не збереглися) у підземному склепі-некрополі покоїться прах багатьох видатних духовних і світських осіб України. Серед них, зокрема, покояться православний митрополит Київський Антоній Винницький (XVII ст.), греко-католицькі єпископи Пере-

мишльські Інокентій і Юрій Винницькі, православні молдавські господарі (тобто князі) Констянтин Басараб і Степан Петричайка.

На території Лаврської обителі є ще дві легендарні пам'ятки. Це, по перше, дуб Льва Даниловича – старезне дерево, що нараховує понад 700 років. За переказами, під цим дубом любив відпочивати князь Лев Данилович. Дуб зберігся у західній частині монастиря. По друге – фундаменти давньоруської церкви Іоанна Хрестителя на вершині Лаврської (Іванівської) гори. Навколо знаходиться монастирське кладовище, на якому перепоховано (після перенесення зі склепу церкви Св.Онуфрія в 1860 р.) останки багатьох давніх духовних і світських діячів України XIV – XVIII ст.

Оборонний **Підкамінський монастир оо.Студитів** знаходиться на східній межі Бродовського району за 20 км. від Почаївської лаври. Снт.Підкамінь відоме з 1441 р. Назва “Підкамінь” цілком справедлива – село дійсно лежить у підніжжі високої скелі “Чортів камінь”. За археологічними розвідками люди на місці сучасного селища селилися ще в доісторичні часи. А в ранньослов'янську добу тут існував цілий культовий центр. Сьогодні Підкамінь – один з наймальовничіших туристичних центрів Львівщини.

У Підкамені варто неодмінно оглянути такі туристичні об'єкти.

- ♦ Гора Рожаниця, увінчана ”Чортовим каменем” – крутосхила гора з кам'яною скелею-останцем на вершині, що сягає заввишки 16 м, а в діаметрі – 14 м. Абсолютна висота гори становить 443 м, відносна висота над оточуючою місцевістю – 65 м. На пласкій маківці “Чортового каменя” у товщі кварцевого пісковика викуті сім півметрової глибини жертовних ніш, а в його підніжжі – жертовна ніша у формі серця.

Назва скелі “Чортів камінь” походить ще з доби поширення давньоруськими князями християнства серед тутешнього слов'янського населення. Упродовж близько тисячі років “Чортів камінь” служив священним місцем проведення язичницьких культових обрядів слов'ян. Камінь уособлював собою

Скеля “Чортів камінь” – культовий центр слов’ян. Вигляд з Монастирської гори с.мт. Підкаменя

давньослов’янське божество (імовірно Рода), якому поклонялися навколишні племена (аналогічно до Кам’яного сторожа Тухольської долини, описаного І.Франком у повісті “Захар Беркут”). Із запровадженням християнства і початком репресивних переслідувань служителів язичницьких (“бісівських”, “чортових”) культів, скелю було прозвано “Чортів камінь” й оголошено “нечистим” місцем, де збирається на свої “бісівські” ігрища нехрещена сила.

Поряд з кам’яним останцем на вершині гори знаходяться печери, які, вірогідно, також використовувалися в культових цілях. А з вершини гори відкривається захоплююча панорама погорбованої рівнини Поділля і Товтровою кряжу, вкритих густими лісовими масивами.

♦ Козацьке кладовище на схилах гори “Чортів камінь” із викутими з каменю хрестами XVII ст. Меморіальна святиня українського народу.

Монастирська гора Підкаменя височіє обіч “Чортового каменю” і, ніби на протигагу йому, увінчана архітектурним ансамблем древнього християнського монастиря, за легендами,

заснованого ще в XIII ст. утікачами-ченцями Києво-Печерської Лаври невдовзі після сплюндрування Києва ордою хана Батия. Згодом на запрошення власника села на Монастирську гору Підкаменя прийшли отці Домінікани й заклали мурований монастир-твердиню. Ця подія датована 1464 р.

У 1519 р. обитель спалили татари. Чернече життя в стінах монастиря відродилося лише через майже сотню років завдяки вагомій фінансовій допомозі короля Яна III Собеського. Тоді ж були добудовані додаткові укріплення й оборонні башти. Монастир набув рис справжньої фортеці з арсеналом гармат і рушниць, в яку під час татарських навал збіглося населення всієї округи. Король Ян Собеський неодноразово приїжджав в цю обитель для молитви, тут перед вівтарем Св.Вікторії – покровительки перемог – він просив благословення перед початком своїх безстрашних походів на турків.

Укріплення монастиря заново реконструювалися у XVIII ст., що вказує на ймовірність їх руйнувань під час турецького вторгнення 1672 р. Щодо арсеналу монастиря, збереглися документи, що помпезну подію коронації ікони Діви Марії в 1727 р. в Підкамені супроводжував салют з 56 гармат. (Чудотворну ікону Підкамінського монастиря напередодні Другої світової війни вивезли до Польщі і нині зберігають у Вроцлаві).

Загалом же історичні відомості про Підкамінську обитель доволі скупі – її багатий архів і бібліотека згоріли в 1916 р. від руйнівних артобстрілів російської армії під час Першої світової війни. Зате збереглися народні перекази. Один з них оповідає, що в підземному казематі кутової башти монастиря перебував в ув'язненні легендарний козацький полковник Семен Палій.

Після поділу Польщі між Гітлером і Сталіном у 1939 р. спецпідрозділи НКВД перетворили монастир-фортецю на концтабір для української інтелігенції й духівництва. Лише в кінці 1950-х рр. концтабір згорнули, а територію, за комуністичною звичкою, передали під закритий диспансер для психічно хворих (поряд із хворими там відбували позитивне

ув'язнення й чимало галичан, долі яких понівечив тоталітарний радянський режим). Й досі головний корпус чернечих келій монастиря займає лікарня для душевнохворих жінок. За брамою лікарні залишився монастирський колодязь, пробитий крізь скельну товщу Монастирської гори на глибину 90 м. І лише на початку 1990-х рр. в обитель повернулися монахи студитського уставу й самотужки важкою щоденною працею поволі відроджують її з руїни. Першою вони обладнали невелику підземну церкву, її інтер'єр прикрашає дивом вціліла (пів століття її переховували в місцевій православній церкві) дерев'яна барокова скульптура Ісуса Христа XVIII ст.

Підкамінський монастир

Архітектурний ансамбль Підкамінського монастиря повністю зберігся до наших днів. Його складають:

- ♦ Оборонні монастирські стіни заввишки 4 – 6 м. з воротами та круглими баштами XVIII ст,
- ♦ Оборонного типу Вознесенський костьол, збудований в 1612-1695 рр. у стилі бароко та його дзвіниця з бійницями на

горішньому ярусі й багатим бароковим декором на чолі з скульптурними зображеннями святих католицької Церкви. Корпуси келій XVII – XVIII ст.

♦ Велична коринфська колона на багатоступінчатому постаменті з позолоченою фігурою Св.Домініка – засновника чернечого ордену Домінікан. Височить в центрі монастирського подвір'я. Подарована монастиреві воєводою Руським Яном Станіславом Яблоновським у 1719 р.,

Нижче Домініканського монастиря на схилі Монастирської гори знаходяться ще два унікальні маловідомі туристичні об'єкти – печери.

Печера-святинище на схилі Монастирської гори Підкаменя

Викутий людськими руками підземний храм-печера у скельній товщі Монастирської гори складається з двох галерей висотою до 7 м. і загальною протяжністю 29 м. з вогкими закіптюженими склепіннями, що ведуть до печерної ніші-вівтаря. За окремими ознаками давності обробки стін архаїчними кайлами печерне святинище існувало ще в дохристиянські часи, а в XIII ст. після оселення лаврських ченців печера була розширена й переобладнана на православний храм

на кшталт підземної церкви Києво-Печерської Лаври. Обіч розташована ще одна менша недосліджена печера.

З Монастирської гори Підкаменя гогої днини видно Почаївську Лавру (на Тернопільщині) – другу за релігійною значимістю православну святиню українського народу. І навпаки, з Почаєва видніє дзвіниця домініканської обителі.

Івано-Франківська область відома двома історичними монастирями оборонного типу: Гошівським та Манявським скитом.

Манявський скит – це найвисокогірніший карпатський середньовічний монастир-фортеця Української держави, що нині перетворився на одну з екскурсійно-туристичних “візиток” Івано-Франківщини. Знаходиться він в горах поблизу с.Манява Богородчанського району. Скит “ховається” в гушавині заповідного ялиника, його територія обведена потужною кам’яною стіною з оборонними баштами під високими гонтовими дахами, спорудженими у давньоруському архітектурному стилі.

За переказами, обитель було засновано ще у XIII ст. православними монахами Іоаникієм та Пахомієм – ченцями-галичанами з Києво-Печерської лаври, які утекли сюди після Батієвого погрому м.Києва у 1242 р.

Засновником нового монастиря і його першим ігуменом був Йов (Іван) Княгиницький з м.Тисмениці (духовний сподвижник полеміста Івана Вишневського), який виховувався на грецькому Афоні. Мабуть, через це заснований ним скит стали називати Руським (тобто українським) Афоном. Йов Княгиницький власноручно розписав першу чернечу церкву й заклав школу іконопису.

Перша письмова згадка про монастир датована 1611 р. У 1611 – 1612 рр. тут зводиться церква Воздвиження Чесного Хреста, у 1620 – 1621 рр. монастир обведено оборонним муром з трьома баштами.

У 1620 р. Манявський скит підпорядкувався безпосередньо константинопольському патріархові й одержав від нього право ставропігії.

У буремні XVI – XVII ст. у скиті знаходило прихисток населення довколишніх сіл Підкарпаття під час численних татарських набігів та вторгнень військ польських, молдовських і турецьких завойовників. У 1676 р. після запеклого штурму монастир був сплюндрований турецьким військом Ібрагім-паші. Але вже у 1681 р. завдяки щедрим субсидіям українських гетьманів і молдавських господарів Манявський скит було повністю відбудовано.

Оборонні стіни та башти Манявського скиту

У середині XVII ст. лавра мала близько 200 ченців і десятки підпорядкованих монастирів у Галичині, Буковині й Молдавії. Скит славився багатьма промислами, найперше – солеварінням і бортництвом. Манявські послушники майстерно володіли різними ремеслами, мали високорозвинені різьблярство й іконопис.

Саме тут у кінці XVII – на початку XVIII ст. чернець-художник Йов Кондзелевич (1667 – 1740 рр.) створив шедевр

українського малярства – Богородчанський іконостас (цю назву іконостас отримав через те, що після закриття скиту австрійською владою 8 вересня 1785 р. громада м.Богородчани викупила його й перевезла до своєї парафіяльної церкви, у якій він зберігався до 1813 р. У розпал Першої світової війни церква згоріла, але іконостас незадовго до цього встигли вивезти на реставрацію у Відень. Зараз цей шедевр національного малярства експонується в Національному музеї у Львові). І саме тут знаходилася велика бібліотека стародруків, частина якої зараз зберігається у Відні, а частина – у Львові.

У Манявському скиті знайшли свій останній притулок гетьман України Іван Виговський (1664 р.) та його дружина Ольга. З 1785 р. постановою австрійської влади монастир було закрито, і простояв він пусткою 200 років.

В наші дні скит продовжує своє існування як чернеча обитель – Хрестовоздвиженський монастир УПЦ КП.

Манявський скит у Карпатах

Від Манявського скиту туристам також варто здійснити пішу прогулянку до “Блаженного каменя” та до величного Манявського вооспаду, який оголошено пам’яткою природи.

Гошівський Василіянський монастир Преображення Господнього XVI – XIX ст. знаходиться на Ясній горі, що височить на південній окраїні м.Болехова у с.Гошів.

Перша згадка про монастир датована 1509 р., коли він увійшов до реєстру Київської митрополії як обитель Студитського уставу. Тодішня обитель знаходилася на південь від теперішньої, у лісовому урочищі “Чорний ділок”. У 1570 р. після одного з татарських пляндрвань споруди обителі відновив лицар польського війська Кучулад з Тухольщини. У 1618 р. татари вдруге спалили монастир і церкву. У 1629 р. Євстахій Шумлянський знову відбудовує спалені церкву і монастир. Але татари невдовзі вкотре пляндрують монастир в лісовому урочищі “Чорний ділок” (назву урочища, власне, й пов’язують із чорним монастирським згарищем, яке десятками років стояло пустою між періодами відбудови).

У 1737 р. монастиреві було подаровано стародавню ікону Матері Божої, яку спеціальною грамотою митрополита Афанасія Шептицького визнано чудотворною. Власник села Микола Гошовський, зворушений чудодійною силою ікони, у 1759 р. подарував отцям василіянам на вічні часи гору, названу згодом “Ясна Гора”, і сюди було перенесено монастир й закладено дерев’яну церкву, у головному престолі якої помістили цю чудотворну ікону Божої Матері. Слава про неї ширилася на всю Україну, тож у Гошів на прощі почали сходитися тисячі молільників.

У 1835 – 1836 рр. на вершині Ясної гори було зведено кам’яні споруди сучасного монастиря, а в 1842 р. завершено будівництво мурованої церкви Св. Преображення Господнього (зведена на місці колишньої дерев’яної) з дзвіницею.

Монастир було закрито радянською владою у 1950 р. (ченців репресували) й відновлено лише після її падіння у 1991 р. У монастирі знаходиться копія чудодійної ікони Гошівської Богородиці, яку у Римі поблагословив папа Іван

Павло II. Для прочан відновлено також молитовну каплицю Божої Матері та Хресну дорогу на Ясну гору (символічний прообраз Хресної дороги Господа на гору Голгофу). У наш час монастир на Ясній Горі щорічно відвідує понад сто тисяч паломників.

Ціла низка давньоруських монастирів зосереджена в Подільському Придністров'ї, найбільшими серед них є обителі в Бакоті та Лядові.

У с.**Монастирок** Борщівського району Тернопільщини розташований найдавніший з печерних храмових комплексів Поділля, датований ще дохристиянською добою.

З доісторичних часів у скелях над р.Нічлавою існував печерний давньослов'янський культовий центр. Основою його є язичницький храм у найбільшій печері протяжністю 42 м., яку дослідники так і назвали – Язичницька (по народному – Язиченська). Поруч розташовані менші печери, а головне – велетенська пласка брила-дольмен (діаметр 4 м, товщина 0,65 м), невідомо яким чином поставлена на ряд менших валунів. Вона виконувала роль жертовника, імовірно, ще з доби Трипілля.

Пізніше, з приходом християн, ченці вирубали на поганському жертовнику хрест, і за прийнятою в Київській Русі традицією, на місці слов'янського капища заклали невеликий православний монастир. Його плундрували монголо-татари у 1241 р. та часленні татарські наскоки наступних століть. У такі лихоліття тутешні ченці переховувалися у лабіринтах Язичницької печери.

Споруди сусіднього з печерою монастиря з Успенською церквою (змурованою на місці спаленої дерев'яної) дійшли до нас з 1560-х рр., коли люди заново обживали цей край.

Підгорянський Преображенський василіянський монастир оборонного типу розташований поблизу давньоруської столиці Теревовлі над с.Підгоряни на крутосхилому лісисто-му узвишші-межиріччі Гнізни та Серету. Його легендарним засновником є теревовлянський князь Василько. Саме в цій обителі старий насильницьки осліплений князь доживав свої останні дні. Дерев'яний давньоруський монастир сплундрува-

Скельний монастир (Язичницька печера) в Монастирці

Вівтар-мегаліт з штучним жертвним заглибленням поряд з входом у Язичницьку печеру

ла навала Батиевих орд у 1241 р. Часті татарські й турецькі навали не сприяли відродженню тут чернечого життя у наступні століття. У вирі тих навал згоріли й скупи історичні свідоцтва про давній період його історії.

Підгорянський монастир: наріжна оборонна башта та фрагмент мурів

Перша документальна згадка про Підгорянський монастир датована доволі пізнім часом – 1650 р. Тоді магнат Станіслав Конєцпольський, якому належали довколишні землі, вкотре запросив сюди отців василіян й відписав їм давні монастирські маєтності. Тоді було вибудовано з каменю ренесансну церкву Івана Хрестителя. Тоді ж розпочалася реконструкція оборонних мурів та башт, завдяки яким обитель стала нагадувати справжню фортецю. Невдовзі їй судилося витримати могутні артилерійські канонади й штурми турецької армії султана Магомета IV. І вкотре, на початку XVIII ст. василіянам довелося піднімати монастир з руїни. Постановою австрійського уряду у 1789 р. його було закрито, більшість книг з бібліотеки передано Львівському університету а інше майно розпродане з аукціону. Монастирські землі придбав граф Дідушицький.

Після Другої світової війни тут розмістилася військова частина. І лише в 1900-і роки місцева громада заходилася відновлювати храм Преображенської обителі.

Підгорянський монастир: надворітня башта з порталом в'їздної брами та прилягаюча ділянка оборонних мурів

До нашого часу фортифікації Підгорянського монастиря збереглися у напівзруйнованому стані. Його трапецієвидний периметр оточують фрагменти кам'яних стін та круглі оборонні башти. З башт найкраще збереглася Східна (див. Рис) з високим конічним дахом і амбразурами (пізніше переробленими на вікна). Західну башту у XVIII ст. було обладнано під дзвіницю. У 1716 р. вимуровано триярусну Надворітню башту з в'їздною брамою та корпуси келій (нині напівзруйновані).

Бакотський Михайлівський печерний монастир закладений ченцями з Києво-Печерської Лаври в XI ст. поряд з літописним м.Бакота у 120-метровій скельній “стінці” Дністровського каньйону (при вершині Білої гори). Обитель заклали в місцині, багатій на джерельну воду (поряд донині б’ють три джерела), мед та рибу. Церковна легенда пов’язує його заснування з кипучою діяльністю преподобного Антонія Печерського по облаштуванню чернечих скитів на теренах Русі. Це непросте завдання було поставлене перед печерським ігуменом святими афонськими старцями після паломницького відвідування ним Афонської гори.

Народний переказ оповідає, що коли монголо-татарська орда хана Батия в 1241 р. приступила до Бакоти, все місцеве населення й ченці поховалися в печерах монастиря. Можливо, їм такі вдалося пересидіти ту навалу.

У складі Галицько-Волинського князівства монастир перебував до 1255 р., з якого, згідно з Іпатіївським літописом, “приїхаша татари ко Бакоті і приложися Милій до них...”. Дізнавшись про це, Данило Галицький, за словами того ж літопису “послав він сина свого Льва на Бакоту, [а] Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившись з сином, він, [Данило], одпустив його, [Милія], а поручником був Лев, [запевнивши отця], що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, [Милій], учинив обман і оддав її, Бакоту, знову татарам”.

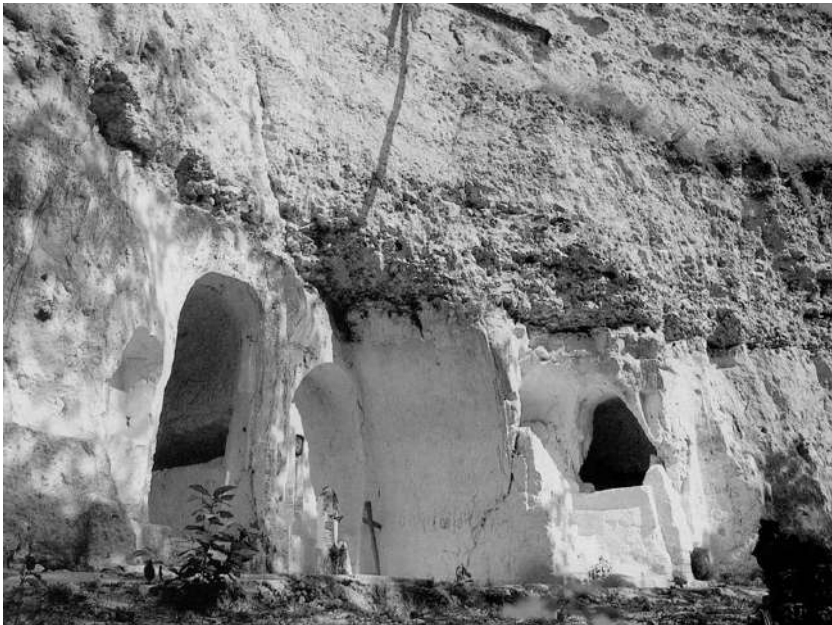
Після тієї події у 1258 р. стіни Бакотського замку були зриті, а Пониззя на сто років перейшло у пряме підпорядкування татарських баскаків.

За твердженням науковців, під татарами подолянам стало жити набагато вольготніше, ніж під ярмом податей зажерливих галицьких бояр, бо кожен “дим” сплачував баскаку помірний фіксований податок у натуральній формі. А за часів Данила, як свідчить Галицько-Волинський літопис: “Бояри ж галицькі Данила князем собі називали, а самі всю землю дер-

жали. Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління...”.

Перша письмова згадка про власне Бакотський монастир пов’язана з описом подій приходу на Поділля литовських князів братів Юрія і Федора Коріатовичів в 1362 р. На той час це була шанована в краї обитель, що складалася з кількох ярусів печерних лабіринтів, сполучених між собою маршами дерев’яних сходів та внутрішнім вертикальним тунелем з викутими гвинтовими сходами.

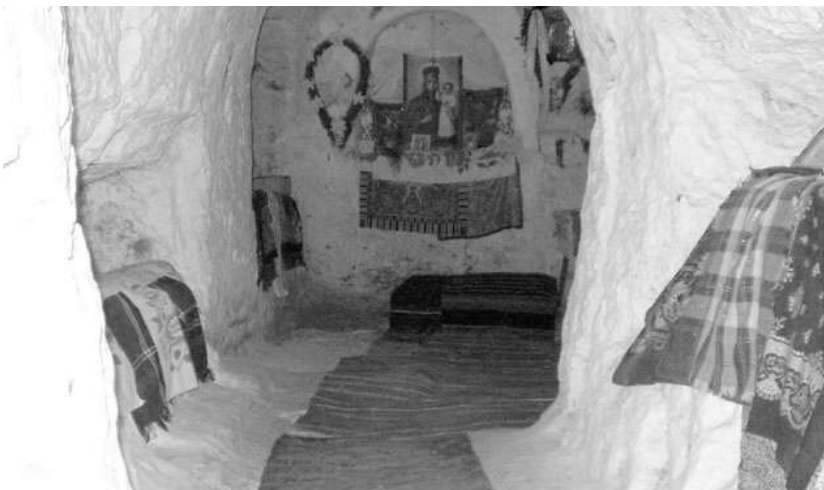
В 1431 – 1434 рр. селяни Бакотської волості повстали проти феодального закріпачення й покатоличення. Вони прогнали поляків і оголосили себе вільними людьми. Їхні отамани намагалися знову повернути край під татарський протекторат, однак армія королівської Польщі жорстоко придушила це по-

Бакотський Михайлівський печерний монастир – вигляд до реконструкції дашків і прибудови каплички кінця 1990-х рр.

встання й роздала подільські села у маєтність польським шляхтичам та підшляхтичам.

З часу включення Поділля й Брацлавщини до складу Речі Посполитої розпочинається епоха розбійних татарських вторгнень, які спустошували цілі повіти і десь в кінці XV – XVI ст. остаточно сплюндрували Бакотський монастир. Утім, монахи продовжували мешкати в бакотських печерах аж до початку 1930-х рр., коли їх розігнали комуністи. У 1960 р. комуністи зруйнували й місцеву дерев'яну церкву та повикидали з печер дерев'яні хрести, вишиті рушники й ікони. А в 1981 р. до монастирської скелі впритул піднялися води Дністровського водосховища, що затопили село Бакоту, вали літописного городища та старожитні некрополі Подністров'я.

Бакотський Михайлівський печерний монастир

У 1883 – 1892 рр. проф. В.Антонович провів археологічне дослідження монастиря, описав 17 ніш у стінах печер та 19 гробниць у скельній підлозі. Найбільша печера протяжністю 10 м і висотою близько 2,5 м. з фресковим стінописом XII ст. служила за церкву. Тут виявлені давньоруські написи. Значна частина печерних келій внаслідок зсуву обвалилася у Дністер.

Нині тут на висоті 80 м. над урізом Дністровського водосховища у білокам'яній скельній стінці-урищі Білої гори збереглося лише дві упорядковані келії та печерна церковця. Біля їх підніжжя з товщі скелі б'є три джерела з "святою" водою. До прадавньої обителі понад урвищем веде вузенька (до 0,5 – 1,2 м. товщини) стежина з дерев'яним поручнем.

Невтомний дослідник подільської старовини проф. В.Антонович у 1883 р. відкрив світовому загалу ще один печерно-сакральний комплекс, унікальний тим, що заснували його тиверці ще задовго до утворення Київської Русі. *Язичницький печерний храм* IV – VIII ст. знаходиться в розколині скелі над р.Бушанка біля с.Буша Ямпільського району Вінничини. Всередині храму зберігся єдиний у своєму роді кам'яний барельєф, що відображає вірування давніх слов'ян.

Свято-Усікновенський Лядовський печерний монастир XI – XX ст. у с.Лядова Могилев-Подільського району Вінницької області – найбільший із печерних комплексів Поділля.

Серед місцевого населення стійко тримається легенда, що засновником і першим мешканцем печерної обителі був Св.Антоній. Замолоду він відвідав Константинополь, а на Святому Афоні прийняв чернечий постриг і ім'я Антоній. У 1013 р., повертаючись з Афонських гір в Київ, Антоній деякий час проповідував християнство серед тиверців, для чого обрав собі за житло тріщину у білосіжній вапняковій скелі над р.Лядова. З тих пір вирубана Св.Антонієм Печерським келія досі носить його ім'я і є місцем паломництва (разом із святим Антонієвим джерелом).

Лядовський монастир складається з трьох печерних церков – Усікновіння глави Св. Іоанна Предтечі, Св. Параскеви-П'ятниці і Св. Антонія Печерського – та ряду печерних келій, гробниць і ніш господарського призначення.

Літописні згадки про монастир у Лядові доволі скупі. Відомо, що його ченці благословляли прихід у 1159 р. на Подніззя народного улюбленця князя-ізгоя Івана Берладника, який вивільнив народ від важких поборів галицьких бояр. У

1241 р. під час навали орди хана Батия придністровську печерну обитель спіткала та ж доля, що й Печерську Лавру Києва. За князювання Коріатовичів в сплюндровану обитель повернулися православні монахи. Після численних татарських спустошень краю та турецького панування на Поділлі, у спорожнілі печери монахи повернулися аж на початку XVIII ст. В печерній обителі облаштувалися ченці Василянського чину. Російська влада розігнала Василянський Лядовський монастир у 1745 р. Невдовзі уряд переселяє сюди кілька православних монахів, і Лядовський монастир вкотре відроджується.

У 1929 р. більшовики підірвали церкви монастирського комплексу, а найцінніше майно розікрали та попалили. Відновлення обителі розпочалося з 1998 р., коли сюди переселилася група ченців з Почаївської лаври на чолі з ієромонахом Антонієм.

Багату спадщину обороних середньовічних монастирів зберегла історична Волинська земля. Серед кількох десятків древніх обителей краю виділимо найвідоміші серед паломників та туристів: Зимненський, Межиріцький, Корецький та Дерманський.

Зимненський Святогорський монастир-фортеця – один з найдавніших духовних центрів України. Це справжня фортеця, що височіє на Святій Горі над заплавою р.Луки поряд з с.Зимне Волинської області.

За легендою, після походу на дулібів і Червенські гради й приєднання Волині, Холмщини і Підляшшя до складу Київської Русі, столичний град Володимир і Святогорську обитель поблизу нього заснував князь Володимир Великий у 981 р. Місце під обитель було обрано вдало – з гори відкривається неозора панорама навколишніх луків і мисливських угідь. Гадаємо, раніше на цьому місці існував язичницький культовий центр волинського краю, що на два століття пережив сусіднє Зимненське городище – багатолюдний адміністративно-ремісничий центр Дулібського союзу слов'янський племен, сплюндрований аварською навалою в кінці VII ст. Тим не менше, життя тут не припинилося, і навко-

лишнє населення продовжувало шанувати святилище на Святій горі.

Зимненський Святогорський монастир-фортеця

Володимир Великий наказав зрубати на вершині Святої гори церкву Успіння Пресвятої Богородиці, а його син Всеволод Володимирович у 1001 р. запросив сюди з Києва монахів й обніс обитель дерев'яним частоколом зі сторожовими вежами. А біля підніжжя гори розбудував заміську зимову князівську резиденцію та церкву Святої Трійці. На посад прислуги “зимного терему” (тобто того, в якому князь зимував) невдовзі поширилася назва Зимне.

Розквіт православної Святогорської обителі припав на час правління Ярослава Мудрого. У 1030-і рр. об'єднані раті Ярослава Мудрого і його звитяжного брата Мстислава Удалого розбили військо польського князя Болеслава Хороброго й повернули західноукраїнські землі до складу Київської Русі. З того часу починається бурхливий економічний, культурний і духовний розквіт стольного граду Волині – м.Володимира й сусіднього Святогорського монастиря, якому покровительствували всі, без винятку, волинські князі. У 1213 р. тут ненадовго зупинявся на перепочинок й молитву в Успенському храмі князь-воїн Данило Галицький. Адже в кінці XI – поч. XIII ст. Святогорський монастир був найбільшим духовним

центром західноукраїнських земель, що підтримував тісні контакти з Києво-Печерською лаврою і навіть прирівнювався до неї за значущістю.

Перша літописна згадка про Зимненський Святогорський монастир є в рукописному “Житті Преподобного Феодосія Печерського”, де згадується, що в 1073 р. тут зупинився на перепочинок знеможений паломництвом до Константинополя печерський ігумен Варлаам (син київського воєводи Вишати), однак так і не оправився від недуги й за кілька днів помер – “в монастирє, нарицаємом Святая Гора, сущи близ града Володимера успе с міром о Господє, житію конец пріят преподобний Варлаам”.

В XI ст. у Зимненському монастирі у теремі князя Володимира знаходилася резиденція перших володимиро-волинських єпископів Стефана (1090 – 1094 рр.) і Амфілохія з числа найшанованіших киево-печерських старців. Тоді ж її відвідав і преподобний Нестор Літописець. А одним із найвизначніших Зимненських ігуменів був Св. Нифонт (пізніше він посів чин архієпископа Новгородського і став одним з продовжувачів літопису Нестора Літописця). Розквіт давньоруського монастиря у 1241 р. обірвала кривава навала орд хана Батия.

Втім, чернече життя у печерах Святої гори не припинялося і в подальші століття. Перша документальна згадка про Святогорський монастир є в дарчій грамоті литовсько-руського князя Свидригайла 1458 року.

Зимненський Святогорський монастир-фортеця: естетична гармонія упорядкування внутрішнього двору фортеці-обителі

Друге народження Святогорського монастиря ми вправі датувати 1495 р. Того року князь Федір Михайлович Чарторийський відбудував на Святій горі мурований собор Успіння Пресвятої Богородиці й перетворив печерну обитель на модерний кам'яний замок з чотирма наріжними й центральною в'їздною баштами.

Його син, князь Олександр Чарторийський завершив розбудову монастиря, обладнав у верхньому ярусі в'їздної башти дзвінницю і з цієї нагоди подарував обителі іменний дзвін вагою понад 700 кг. з зображенням Матері Божої та Воскресіння Христового.

В монастирі зберігалася Чудотворна ікона Зимненської Божої Матері. За переказами, на Русь у Київ вона була привезена з Константинополя в 988 році візантійською принцесою Анною, як благословіння Царгородського патріарха Миколая II на шлюб імператорської доньки з Великим київським князем Володимиром – хрестителем України-Русі. Згодом, Володимир Святославович, за церковним переказом, подарував цю ікону новозаснованому ним Зимненському монастирю при

новозаснованому ним же стольному граді, яке князь-фундатор нарік на свою честь Володимиром.

У XVI ст. Зимненський монастир перетворився на одну з твердинь українського православ'я, що поряд з іншими монастирями Волині й Галичини боролася проти покатоличення й колонізації української шляхти й простого люду. В цей період його частими гостями й щедрими жертводавцями були впливові князі Корецькі, Вишневецькі, Радзивілли, Киселі, Виговські. Окремі з цих вельможних жертводавців були поховані у підземній крипті монастирського собору Успіння Пресвятої Богородиці.

Внаслідок Люблінської унії й агресивного наступу католицизму на українські землі у 1682 р. Зимненський монастир став уніатським. Незадоволених замордували та розігнали, іншим приписано було визнати верховенство Римського Папи й щоденно величати його у богослужіннях. Лише після поділу Речі Посполитої між Австрійською й Російською імперіями, внаслідок якого Волинь відійшла до Росії, нова губернська влада в 1839 р. вчинила те ж, що свого часу польська – розігнала греко-католицьке чернецтво й перепрофілювала монастир на жіночу обитель Московського патріархату. В кінці XIX ст. всі історичні споруди монастиря були ґрунтовно реконструйовані, зокрема Успенський собор отримав п'ятикупольне вивершення. А радянська влада у 1946 р. взагалі довершила розпочате під час Першої і Другої світових воєн розграбування цього прадавнього духовного центру Волині й “поставила на ньому крапку”. В монастирі розмістилася тракторна бригада місцевого колгоспу. Лише з пом'якшенням тоталітарного режиму у 1975 р. українським реставраторам дозволили рятувати цю священну пам'ятку нашої історії.

Після остаточного падіння комуністичного режиму в 1990 р. завдяки старанням єпископа Волинського і Луцького Варфоломея Святогорську Свято-Успенську Зимненську православну обитель знову відроджено. Нині її затишна впорядкована територія навіює на відвідувача відчуття духовної благодаті. А загалом величний сакральньо-фортифікаційний ан-

самбль Зимненського монастиря є однією з найбільш яскравих туристичних атракцій Волині.

Попри всі лихоліття, що випали на багатостраждальну Волинську землю, Зимненський монастир вистояв і зберіг свій первісний архітектурний ансамбль. Його периметр окреслюють високі замкові стіни з бійницями та масивні прямокутні наріжні башти з трьома ярусами гарматних амбразур та стрільниць. Башти завершуються високими шатровими дахами, що надає ансамблю ще більшої схожості з типовим ранньосередньовічним замком.

До фортечних стін прилягають церква Успіння Пресвятої Богородиці та церква Св. княгині Юліанії Ольшанської (легенда свідчить, що цей храм стоїть на фундаменті мисливського палацу князя Володимира), а також двоповерховий корпус келій, трапезна і школа.

А поза фортечними стінами біля підніжжя Святої гори знаходиться Троїцька церква-ротонда (базиліка з однією апсидою), датована 1465 – 1475 рр. Поруч неї є вхід у печери-лабіринти, в XI – XII ст. викуті давньоруськими монахами на кшталт печер Києво-Печерської лаври. На жаль, бічні відгалуження Зимненського печерного комплексу з криптами й келіями відлюдників досі не розчищено від завалів. Монахи й туристи-паломники мають змогу пересуватися лише центральним тунелем, що виводить до невеличкої підземної церкви Преподобного Варлаама Печерського.

Поблизу стін Зимненського монастиря є ще одна непересічна фортифікаційна атракція. Мова йде про оборонні земляні вали ранньосередньовічного Зимненського городища давніх слов'ян V – кінця VII ст. Про нього збереглося більше легенд, аніж скупих археологічних висновків. Тут знаходився один з центрів ранньодержавного Дулібського союзу племен. Нестор Літописець у “Повісті врем'яних літ” залишив нам згадку про важку багаторічну боротьбу дулібів з багатотисячними кочівницькими ордами Аварського каганату (обрами), кордони якого простягалися від дельти Дунаю вздовж Карпатських хребтів аж до Франкського королівства. Очевидно,

Зимненське городище в кінці VII ст. пало жертвою цієї масштабної слов'янсько-аварської боротьби. На це вказують виявлені археологами сліди раптового руйнування, пожежі, посічених кістяків оборонців й розсипи трилопатевих стріл тюркського типу.

Межиріцький Свято-Троїцький монастир-фортеця
XV – XVII ст. у с.Межиріч на Рівненщині розташований неподалік (за 4 км.) середньовічної столиці Волинського краю – м.Острога – резиденції можновладних князів Острозьких.

Засновано монастир на місі, утвореному злиттям річок Вілії і Світеньки, очевидно, ще в давньоруські часи. Муровану обитель закладено за князів Федора чи Василя Острозького на початку XV ст.

Монастир складається з п'ятиглавої хрестовокупольної Свято-Троїцької церкви, двох корпусів келій, господарських корпусів і надбрамної дзвіниці. По периметру його оточують товсті стіни з рядом бійниць та могутні триповерхові кутові башти з гарматними амбразурами й бійницями для мушкетів і рушниць. Свято-Троїцька церква також пристосована для оборони шляхом прибудови потужних контрфорсів та парпетів з бійницями, її архітектура органічно поєднує традиції

Межиріцький оборонний монастир

Свято-Троїцький собор Межиріцького монастиря XV ст.

Фортечні башти й стіни Межиріцького монастиря

давньоруських храмів та елементи готики й ренесансного декору. Корпуси келій прилягають до кам'яних оборонних башт.

На початку XVII ст. з переходом останнього представника роду Острозьких, краківського каштеляна Януша у католицизм, обитель прибирають до рук католицькі ченці ордену францисканців. Вони переобладнують церкву на костьол, будують корпуси келій, зміцнюють оборонні башти. Однак в 1866 р. російський уряд розганяє францисканців, а обитель повертає православним монахам. У 1946 р. радянська влада закрила монастир, і лише після її падіння обитель вкотре “ожила”.

Корецький Свято-Троїцький монастир-фортеця XV – XVII ст. розташований на Рівненщині у м.Корець. Первісно це була фортеця з мурованими із каменю стінами й баштами, у підвір'ї якої стояла дерев'яна церква Святої Трійці. Монастир відкрито тут у 1620 р. власником міста Карлом Корецьким.

Монастир складається з тринефної Свято-Троїцької церкви, довкола якої розміщені двоповерхові корпуси келій з трапезною та триярусна дзвіниця.

Від початку XVII ст. тут порядкували францисканці. З 1830 р. російська влада розігнала їх, а обитель перепрофілювала на православний жіночий монастир. У ньому похована меценатка Анна Оленіна Андро, в яку був пристрасно закоханий російський поет О.С.Пушкін. Після падіння радянського режиму з 1990-х рр. жіночу обитель відроджено.

Дерманський Свято-Троїцький монастир-фортеця XV – XVII ст. розташований на Рівненщині у с.Дермань. Поряд з селом лежить давньоруське городище, що вказує на прадавність обжитості цього терену. А перша згадка про село є в дарчій грамоті волинського князя Любарта Гедиміновича від 8 грудня 1322 року.

В середині XV ст. князі Острозькі зводять у Дермані на високому пагорбі фортецю, оточену ровом з водою, земляними валами з мурами та наріжними баштами. У 1459 р. князь Василь Федорович Острозький в ім'я зміцнення православ'я передав свій родовий Дерманський замок під православний монастир. Тоді ж на кошти князя розпочалося будівництво

Троїцької церкви й дзвіниці. Кожен з наступників князівського роду вважав своїм обов'язком опікуватися цим монастирем, на що вказують відповідні жертводавчі записи монахів. Земельні володіння обителі поширювалися на чотири навколишні села, орні, лучні й лісові угіддя.

Розквіт Свято-Троїцького монастиря припав на початок XVII ст. З благословення святійшого патріарха Олександрійського Мелетія й сприяння К.Острозького у 1602 р. Дерманська обитель була реорганізована за новим спільножиттєвим уставом. Відтак, Дерманський монастир перетворився на один з найбільших центрів плекання духовної культури, книгодрукування й освіти на Волині. Цьому всебічно сприяв можновладний Костянтин-Василь Острозький – найбагатший магнат Речі Посполитої, який чимало своїх коштів жертвував на розвиток рідного краю й освіченості українського духівництва, шляхти й широких верств населення. На землях князя нараховувалося 20 монастирів й понад 600 православних храмів.

На кошти К.Острозького у Дрманському монастирі запрацювала друкарня. Її першою друкованою книгою, що дійшла до нашого часу, став “Октоїх” 1604 року. У його передмові князь Констятин такими словами висловив свої жертводавчі мотиви й сподівання щодо новоупорядкованої ним обителі: “Монастир свій, названий Дермань, з усіма достатками відлучив, на киновію його фундував і інокам віддав, на згромадження до нього людей, богобойних і ченців святолюбивих в житті і вчених, яким то і друкарню придав, аби ... молитвами своїми святими помагаючи, ... приклад даючи тим, які хочуть спасатися, а досконалі наукою і письмом, а залаща друкуванням книг світяти всім, ... для которых хвалені суть”. Повчально, що зміст цієї книги містить і поезію, і світсько-філософські сентенції, і глави просвітницько-духовного змісту.

У кінці XVI – на початку XVII ст. Дерманська обитель славилася своїми просвітителями й книжниками, тут творили, дискутували, гостювали найвидатніші діячі українського відродження – Ісаія Борикивич, Дем'ян Наливайко, Іов Бо-

рецький, Василь Суразький, Іов Княгиницький, Іван Вишенський. А славнозвісний автор першої в Україні-Русі “Граматики словено-руського язика” (1619 р.) Мелетій Смотрицький упродовж 1627 – 1633 рр. був ігуменом Дерманського монастиря й ньому ж похований в крипті під монастирською церквою.

Значна увага приділялася перекладам на старовкраїнську мову трактатів із грецької та латинської мов. Серед низки перекладних праць Дерманського монастиря великого резонансу набула вже найперша з них – “Бесіди” Св. Іоана Золотоустого, видана у 1605 р., серед просвітицьких, написаних легким полемічним стилем й адресованих для читання усім прваславним українцям – “Діалог альбо розмова про православну і справедливу віру” (1603 р.). Однак, після переходу останнього з роду Острозьких – Януша – у католицизм, друкарську справу у монастирі було згорнуто й, щоб зберегти безцінне типографське обладнання з унікальними давньоукраїнськими шрифтами, архімандрит Ісаїя Балабан, випросивши в князя дозвіл, перепродав його в Київ.

Архітектурний ансамбль Дерманського монастиря-фортеці зберігся до наших днів у майже не зміненому стані. За його високими оборонними стінами розташовані собор Святої Трійці, чотириярусна вежа-дзвіниця 34-метрової висоти, двоповерховий мурований корпус для ігумені і чернецтва та домова церква при ньому, трапезна та інші допоміжні й господарські будівлі.

З 1620-х рр. до включення Волині до складу Російської імперії Дерманський монастир належав ченцям греко-католицького обряду (оо.Василіянам), далі – черницям Московського патріархату. З 1944 по 1953 рр. тут особливо нещадно лютували енкаведисти. Монастир стояв пустою аж до 1990 р., коли сюди повернулися черниці УПЦ Московського патріархату.

Бердичівський монастир-фортеця – це кращий середньо-вічний оборонно-сакральний архітектурний ансамбль Житомирської області.

Могутні укріплення з гарматними амбразурами й стрільницями Бердичівського монастиря-фортеці

Монастир-фортеця височіє на Замковій горі – скелястому мисі над р.Гнилоп'яттю – прямо в центрі сучасного міста Бердичева.

І.Пустиннікова подає легенду, що назва поселення походить від власного імені Бердич. Коли частина земель Київської Русі опинилася під владою Великих литовських князів, ця місцевість стала володінням Бердича, підданого князя Вітовта. Потім Бердич заснував хутір, який отримав назву Бердичева.

А фортецю на Замковій горі в XIV – XV ст. заснували лицарі Великого князівства Литовського Тишкевичі. Розквіт Бердичева припав на початок XVII ст., коли місто перебувало під владою Януша Тишкевича, воєводи київського. У 1927 р. Януш Тишкевич на чолі київської раті кинувся навздогін розбійній орді кримських татар, однак потрапив у полон і там запрявся перед Дівою Марією, якщо врятується – віддасть

свій краший замок під обитель служителів Божих. Він дотримав присяги і тільки-но викупився з татарського полону, на знак подяки за своє визволення, заснував у Бердичівському замку монастир в ім'я Діви Марії. Туди з Любліна були запрошені босі кармеліти (таку назву орден отримав від гори Кармель в Палестині). Акт дарування святим отцям території колишнього замку Януш Тишкевич власноруч вписав у 1630 р. до книг Люблінського трибуналу.

2 березня 1634 р. київський воєвода Я.Тишкевич у присутності Київського католицького біскупа та усіх 27 магнатів Київського воєводства власноручно заклав перший камінь монастирського костюлу Непорочного Зачаття Святої Марії Діви (нині – т.зв. “Долішній храм”).

Брати чернечого ордену кармелітів, створеного в XI ст. під час хрестових походів, були при звичаєні до зброї навіть краще, ніж до справ молитовних. З 1630-го року вони шпарко заходилися розбудовувати фортецю на справжнісінький замок на кшталт замку Великого магістра іоанітів на о.Мальті. Тож на початку XVIII ст. монастир представляв із себе першокласну фортецю із непробивними для артилерії стінами, кам'яними баштами з бійницями для перехрестного обстрілу з гармат і ручної вогнепальної зброї, валами-бастіонами, оснащеними далекобійними гарматами. За стінами замку постійно перебував численний міський гарнізон, у підземеллях зберігалися значні запаси зброї, гарматних ядер, пороху і продовольства. На озброєнні “чернечої обителі” числився арсенал із шестидесяти гармат. Досі у товщі Замкової гори під баштами й костюлом монастиря збереглася розгалужена мережа просторих кам'яних сховищ-казематів, катівень й в'язничних “мішків” та справжній лабіринт заплутаних підземних ходів.

Отцям кармелітам знадобилося всього вісім років (1634 – 1642 рр.) на те, щоб вибудувати таку твердиню. З нагоди освячення монастиря в 1642 р. київський воєвода Януш Тишкевич подарував кармелітам родинну реліквію – коштовну ікону Богородиці роботи візантійських майстрів. Невдовзі ікона Бердичівської Матері Божої прославилася як чудодійна і стала

об'єктом паломництва прочан-католиків з усієї Речі Посполитої. За чудотворною силою її прирівнювали до образу Ченстуховської Матері Божої (теж, до речі, роботи візантійських іконописців Східної церкви), яку в XIV ст. польський князь Опольський вивіз у Ченстухово з давньоруського стольного граду Белза.

Упродовж буремних XVII – XVIII ст. Бердичівський монастир-фортеця витримав кільканадцять облог. Звитяжні події вершилися під його стінами на початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

У червні 1648 р. Бердичевську твердиню штурмом здобули козацькі полки Максима Кривоноса. З висоти її дзвіниці козаки почали методично обстрілювати з гармат сусідній Махнівський замок, за стінами якого переховувалися сам Януш Тишкевич з дружиною та п'ятьма сотнями нажаханих дрібних шляхтичів. Лише підхід численного польського війська коронного гетьмана Яреми Вишневецького врятував фундатора монастиря від козацького полону.

Під стінами Бердичева відбулася запекла битва, в результаті якої польське військо зазнало значних втрат, а сам Вишневецький ледь не загинув від списа Кривоносового сина. Поночі розбитий коронний гетьман з рештками свого воїнства щодоуху чкурнув назад під захист високих стін свого Збаражського замку-резиденції. Адже визвольна війна українського народу виявилася не просто черговим “хлопським бунтом”. Слідом за найкращим ворогом українців Я.Вишневецьким з Бердичева дременули і Я.Тишкевич та його польські ченці-кармеліти з коштовним образом Богородиці за пазухою. (Я.Тишкевич був поранений у битві з козаками під Пилявою і від ран та депресії через втрачені маєтності у 1649 р. помер у Любліні. А кармеліти повернулися в Бердичівську обитель аж після згасання Національно-визвольної війни українців за незалежність – у 1663 р.).

Наступна козацька звитяга під стінами Бердичівського монастиря-фортеці датована 1702 р. Тоді Київщина і Брацлав-

щина знову підняла повстання проти польського поневолення, яке очолили полковники Палій і Самусь. За стіни Бердичева було стягнуто значні контингенти польських військ на чолі з коронним гетьманом Яковом Потоцьким. Однак ця обставина не зупинила українських повстанців. Поночі вони увірвалися в місто, здобули замок, порубали поляків і захопили багатий обоз і казну. Під козацьким амоуправлінням Київське воєводство і, зокрема, Бердичів перебували аж 1713 р. У 1734 – 1736 рр. монастир знову опинився у вирі повстанського гайдамацького руху, на цей період капуцини вкотре евакуювалися з нього у свій люблінський осередок. Після тих козацько-селянських погромів монастирські укріплення прийшли у повне запустіння. Тож уряд Речі Посполитої у 1736 р. прийняв рішення про реконструкцію й зміцнення обороноздатності монастиря-фортеці.

Оборонний рів з перекидним мостом, високі мури з амбраурами та бастіонного типу башти Бердичівського монастиря перебудовувалися під керівництвом видатного голандського військового архітектора Яна де Вітте, який прославився першокласною реконструкцією Кам'янця-Подільського й обіймав високий пост коменданта цієї наймогутнішої подільської твердині.

Паралельно зі зміцненням оборони і побудовою нових двоповерхових чернечих корпусів з 1739 р. тривали роботи зі спорудження величного барокового “Верхнього” костюлу. За бажанням старійшин католицької общини Бердичева та братії монастиря архітектор Ян де Вітте зробив святиню подібною до костюлу Св.Юра у Львові. Інтер'єри храму були оформлені розкішним ліпним декором, позолотою, різьбленням і розписом “*al fresco*”. Розписував храм італійський іконописець Фредеріче Веніаміно (пізніше він творив в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври). Після освячення у 1754 р. у храм було врочи́сто перенесено чудодійну ікону Бердичівської Матері Божої, а також дари Папи Римського – мощі Св.Феодора і частину хоругви Св. великомученика Георгія. Відтак, монастир став найбільшим центром католицького паломництва в Україні.

В 1759 р. капуцини перевезли з Любліна тлінні рештки фундатора Бердичівського монастиря Я.Тишкевича і врочисто перепоховали його у спеціальній підвівтарній крипті Нижнього храму.

У 1768 р. Бердичівська твердиня зуміла місяць утримувати оборону під шквалом артилерійських обстрілів і запеклих штурмів російських військ генерал-майора М.Кречетнікова, який намагався “викурити” звідти загін барських конфедератів на чолі з Казиміром Пулавським. Від тієї звитяжної облоги в цегляній кладці головних воріт обителі досі залишилися окремі чавунні гарматні ядра, що застрягли там під час обстрілу монастиря.

Після першого поділу Речі Посполитої й розгортання антикатолицьких гонінь, у 1771 р. російський уряд перетворив Бердичівський монастир на в'язницю для чільників греко-католицького духівництва і тієї частини польської шляхти, яка виступала за незалежність Польщі. Однак косяол продовжував діяти і до 1866 р. залишався основним духовно-ідеологічним центром антиросійського руху польської шляхти за відродження Речі Посполитої.

Поступо в місті відбувається зміна етнічного складу населення, починає чисельно зростати українська громада, однак ще більш динамічно – єврейська община. Адже Бердичів у кінці XVIII – XIX ст. перетворився на значний ярмарково-бізнесовий центр Малоросії і навіть зажив слави головного центру контрабандних оборуток у Центрально-Східній Європі. Київський генерал-губернатор Д.Бібіков з цього приводу навіть констатував таке: “Бердичів був зосередженням контрабандного промислу в тому масштабному, доладної форми організованому вигляді, в якому навряд чи ще траплявся колись і де-інде...”. Економічний спад почався лише з останньої чверті XIX ст. внаслідок прокладання з Києва магістральних залізниць до Одеси і Бресту й перенацілення шляхів руху транзитно-товарних потоків теренами України.

За підтримку чергового польського повстання у 1863 р. в бердичівських капуцинів конфіскували друкарню і решту

приміщень монастиря за винятком Верхнього храму. Третє відродження обителі почалося з 1904 р., коли київський генерал-губернатор видав дозвіл на повернення капуцинам усієї монастирської території. Відбудовою цієї східної твердині католицизму особисто опікувався Папа Пій Х.

Після окупації Української народної республіки армією більшовицької Росії Бердичівський монастир було розграбовано, й коштовна, коронована Римським Папою ікона Богородиці назавжди зникла. Однак, після падіння радянського режиму іконописцями було відтворено точну копію славнозвісного образу. У 1998 р. її було освячено й короновано Папою Римським Іоанном Павлом II та передано назад у “Верхній” монастирський костюл, де з того часу знову притягує тисячі паломників Санктуарій Божої Матері Бердичівської.

Свято-Успенська Почаївська лавра – найбільша православна паломницька святиня Волині, Галичини, Поділля, Білорусі й Молдови, друга за значимістю релігійна святиня українського народу. Лавра знаходиться на півночі Тернопільської області в межах історичного Волинського краю. Разом із пам'ятками сусіднього (24 км.) Кременця Почаївська лавра входить у Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.

Почаївська лавра височіє на високій Почаївській горі, що панує над всією околицею більш ніж на 75 м. Позолочені куполи дзвіниці і лаврських храмів в ясну погоду видно з відстані до 30 км. Гору з трьох боків оточує містечко Почаїв.

В архіві Почаївської лаври збереглася рукописна “Книга позовів і документів” за 1661 р., в якій стверджується, що кілька монахів Києво-Печерської лаври оселилися тут ще в 1240 р. після сплюндрування Києва ханом Батием. У народній пам'яті закарбувалося передання про те, як на Почаївській горі в часі монгольської навали двом ченцям і пастуху Івану Босому явилася Божя Матір у вогненному стовпі. На скелі, де ступила Пречиста, відбилася її стопа, з якої заструменіло святе цілюще джерело. Монастир збудовано на скелі, води поблизу

нема, тому з'ява її ступні – справжнє диво. Відтоді Почаївська гора з укріпленим монастирем на вершині в усі часи служила символом опору українського народу насильницькому окатоличенню “вогнем і мечем”, яке несли з собою зверхні польські магнати-“міссіонери”.

Перші документальні відомості про монастир “грецького обряду” в Почаєві є в грамоті польського короля Сигізмунда I (1527 р.), де він характеризується як дуже шанований у народі, стародавній і славний.

У 1597 р. українська дідичка Анна Гойська дарувала монастиреві маєтності й свою чудотворну ікону Божої Матері, згодом названу Почаївською. Цей образ став головною святинею лаври і відтоді глибоко шанується українським народом. Ікону створено на Афонській горі у XIII – XIV ст. на замовлення константинопольської патріархії. З нею грецький митрополит Неофіт у 1559 р. прибув з Візантії в Україну для збору пожертв на відбудову патріаршого престолу, сплюндрованого турками. У віддяку за щедрі пожертви Анни Гойської митрополит благословив її цією іконою, і вона залишилася у маєтку Гойських. В замковій каплиці Гойських образ перебував понад 30 років, причому за цей час перед ним відбулося декілька чудесних зілень. Анна ж після прозріння перед іконою її сліпого від народження брата Пилипа Козинського, була глибоко вражена цим чудом і, вважаючи себе не гідною одноосібно володіти такою іконою, передала її сусідньому Почаївському монастиреві. Тоді ж вона зробила і так званий фундушевий запис, щедро обдарувавши обитель великими земельними маєтками і щорічними пожертвами.

Невдовзі в монастир прибув той, хто прославив його – преподобний Іов Почаївський, у миру – Іван Залізо. Десятирічним хлопчаком він вступив до Угорницького монастиря, рано прийняв чернечий постриг, а в тридцять років, як і належить за православними канонами, був висвячений на ієромонаха. Чутки про його чернечі подвиги досягли можновладного володаря Волинського краю – православного князя Костянтина Костянтиновича Острозького. Це він був натхненником та

фундатором першої повної друкованої Біблії церковно-слов'янською мовою, яка побачила світ у 1581 р. А через рік після цієї вікопомної події преподобний Іов на запрошення князя прибув на Волинь, у Дубно, до Чеснохресного монастиря, яким і керував протягом двадцяти років.

Після смерті ясновельможного князя отець Іов, “утікаючи від людської слави і бажаючи мати славу єдино від тайновидця Бога”, як згодом писали його сучасники, потайки залишив Дубно і подався на Почаївську гору. Братія обрала його ігуменом-настоятелем монастиря.

Отець Іов реформував Почаївський монастир із пустельно-скитського (коли монахи жили в окремих печерних келіях і збиралися разом лише в церкві на службі Божій) на спільножитійний за уставом Студитського монастиря в Константинополі. Це означало, що встановлювався чіткий порядок щоденного життя братії із призначенням кожному ченцеві праці в церкві та в монастирському господарстві, а також запроваджувалися постійні богослужіння. За преподобного Іова, у 1649 р.,

Почаївська лавра: рака з нетлінними мощами преподобного Іова
Почаївського

коштом місцевої православної шляхти, переважно родини Домашевських, було збудовано велику муровану Троїцьку церкву в стилі українського бароко. А весь монастирський комплекс обнесено оборонними стінами з кутовими баштами.

Преподобний Іов залишив послідовникам і нащадкам досконалий взірець сполучення християнського аскетизму із суспільним служінням. З одного боку, він часто зачинався у тісній кам'яній печері-келії, де протягом трьох днів, а то й цілого тижня “мав за їжу лише сльози” і молився за світ. З другого боку, полум'яні антиуніатські й антипротестантські проповіді отця Іова, його активна участь у соборах Української православної церкви викликали повагу до нього навіть у недругів України та українського православ'я.

Іов Почаївський упокоївся у столітньому віці, 28 жовтня 1651 р. і невдовзі церквою був канонізований (прилучений до лику святих). Його нетлінні мощі донині покоються біля його тісної печерної келії.

Почаївський монастир витримав чимало облог. Зокрема, за царювання польського короля Яна Собеського (1674 – 1696 рр.), у розпал Збаражської війни з турками влітку 1675 р. татарські полки хана Нурредина з трьох боків обложили Почаївську Лавру. З фортифікаційної точки зору тогочасні невисокі укріплення монастиря давали татарам сподівання на легке здобуття й пограбування обителі. Зі сходом сонця 23 липня 1675 р. татари ринулися на приступ монастирських стін. У ту ж хвилю ігумен закликав усю братію, яка зібралася в соборі Успіння Пресвятої Богородиці, до палкої молитви. І з першими словами акафісту Пресвятій Богородиці над Почаївською лаврою з'явилася Мати Божа у супроводі сяючого війська небесних ангелів з оголеними мечами в десницях. Татар охопило сум'яття, вони розгубилися і почали задкувати геть від лаври, деякі сміливіші вояки стали стріляти в небесне воїнство, але пущені в небо стріли негайно поверталися назад і ранили тих, хто їх пускав. Тоді серця татар скував жах. У сліпій паніці ординці кинулися хто-куди навтіч, кінні під час хаотичної втечі топтали, калічили й убивали пішців. Окрилені з'явою Пресвя-

тої Богородиці – небесної опікунки святині – захисники монастиря кинулися навздогін ординцям і захопили багатьох татар у полон. За переказами, чимало полонених татар, які стали свідками небесного чуда, згодом прийняли християнську віру і залишилися в монастирі назавжди.

У 1706 р. гетьман Іван Мазепа прихистив братію Почаївського монастиря у Батурині, куди ігумен І.Саєвич спішно вивіз чудотворну ікону Богородиці й інші храмові коштовності, на які “наклав оком” шведський король Карл XII. Полки саксонських наймаців короля наступного року таки брутально вломилися в обитель й дощенту її розграбували.

З 1720 р. розпочався греко-католицький період в історії сплюндрованої шведами Почаївської лаври. Тих ченців, котрі не побажали прийняти унію, прогнали геть, натомість в обителі облаштувалися ченці греко-католицького Василіанського чину. Справжнім меценатом монастиря в цей період став вельможний граф Микола Потоцький. Найперше він добився визнання Почаївської Матері Божої всім католицьким світом – Римський Папа Климент XIV коронував ікону золотими діадемами. А сам монастир коштом М.Потоцького було суттєво розбудовано. Посеред обителі постав головний храм – величйй бароковий собор Успіння Пресвятої Богородиці (висота – 56 м, довжина – 54 м, ширина – 40 м) – який однак абсолютно не вписався в архітектурні канони Східної церкви й довгі десятиліття сприймався прочанами суто як чужинецький костьол. Адже при його будівництві німецький архітектор Готфрід Гофман керувався рідними для нього протестантськими кляшторами в стилі пізнього центрально-європейського бароко (скажімо, лише з 1831 р. після повернення обителі у православ'я в Успенському соборі нарешті з'явився іконостас (привезений з Москви), тоді ж інтер'єр собору розписали згідно з канонами Східної церкви).

У 1831 р. російська влада повернула монастир православним, у 1833 р. російський синод надав монастиреві статус Лаври. З 2-ої половини ХІХ ст. архітектурний ансамбль обителі набуває сучасних рис, старі укріплення й чернецькі корпуси

реконструюються, частково розбираються, постають нові споруди: 65-тиметрова лаврська дзвіниця, архієрейський будинок, надбрамний корпус, друкарня. Формування монастирської обителі завершилося спорудженням Троїцького собору (1906 – 1912 рр., архітектор О.Щусів).

Свято-Успенська Почаївська лавра

Упродовж кривавого ХХ ст. Пресвята Богородиця либонь дійсно покривала лавру своїм святим омофором. Чернече служіння тут не припинялося ні під час Першої й Другої світових воєн, польського й енкаведистсько-комуністичного терору. Затятий опір усього місцевого населення й масові заворушення раз у раз перешкоджали кільком намаганням радянської влади позабивати входи у келії та храми дошками, а на браму обителі повішати колодку на важких ланцюгах.

Основні об'єкти туристично-паломницького огляду в Почаївській лаврі:

- ♦ *Скеля з відбитком стопи Пресвятої Богородиці і цілющим джерелом.* Святина українського народу – об'єкт масового міжнародного паломництва. У 1649 р. стараннями Іова Почаївського довкола скелі була збудована Троїцька церква, і

слід Богородиці опинився посеред цього храму на Її вшанування.

- ♦ *Чудотворна ікона Почаївської Богоматері.* Створена в XV ст. болгарським ченцем-маляром. Має коштовну золоту раму, щедро інкрустовану діамантами й рубінами. Ікона є святиною українського народу й об'єктом масового міжнародного паломництва.

- ♦ *Печерна церква преподобного Іова.* У викутій Іовом печері, в якій він тижнями усамітнювався для молитов, нині зберігаються *нетлінні моці святого*. Об'єкт масового релігійного паломництва.

- ♦ *Комплекс середньовічних монастирських укріплень.* Зокрема варто ззовні оглянути похилі кам'яні стіни з могутніми контрфорсами.

- ♦ Монастирський комплекс з корпусами келій, архиєрейським будинком (1825 р.) і іншими житловими і господарськими будівлями.

- ♦ Собор Успіння Пресвятої Богородиці 1771 – 1783 рр. Дзвіниця Успенського собору триярусна, заввишки 65 метрів (за висотою – третя в Україні після дзвіниць Києво-Печерської лаври та собору Св.Софії), її видно при під'їзді до Почаєва за 32 км. На верхньому ярусі дзвіниці знаходяться дзвони-куранти. Вага найбільшого дзвону становить 11,5 тон.

- ♦ Троїцький собор у псевдоруському стилі (1906–1912 рр., арх. О.Щусєв).

- ♦ Дерев'яна Покровська церква 1643 р. – пам'ятка давньоукраїнського сакрального зодчества. Знаходиться в центрі Почаєва.

Нині Почаївська лавра є всесвітньовідомим центром паломництва. На прощу у лавру в дні святкувань Успіння Богородиці (28 серпня) і преп.Іова (10 вересня) сходяться християни з усієї України, а також з Молдови, Румунії, Білорусі й Російської Федерації. При лаврі діє готель для прочан.

Києво-Печерська лавра – це основна національна святиня українського народу, що має офіційний статус Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Київ,

вул. Січневого повстання, 25; доїзд – до станції метро “Арсенальна”).

Першим документально відомим печерним самітником київських круч був Ілларіон – пресвітер церковці Святих Апостолів у с.Берестове (заміській резиденції київських князів), з 1051 р. – перший українець, висвячений у сан київського митрополита, автор легендарного “Слова про Закон і Благодать”. Саме Ілларіон ще за бутності своєї пресвітером викопав у кручі для себе печеру й усамітнювався у ній для молитов й по-сту.

Цю печеру обрав місцем свого перебування преподобний Антоній (уродженець м.Любеча на Чернігівщині) після повернення у Київську Русь з Афонського монастиря Візантії. Ще юнаком Антоній став послушником одного з монастирів Києва. Однак після смерті в 1015 р. князя Володимира Великого й початку міжусобної боротьби за київський престол між його синами Антоній подався з Києва у Грецію. На горі Афон Антоній прийняв чернечий постриг і одержав благословення для упорядкування й примноження чернечого життя на руських теренах. Балагурно-життєрадісне чернецтво тодішніх

Золоті ворота Києва, XI ст.

київських монастирів вразило афонського аскета, тож він оселився подалі від гамірної столиці. Невдовзі слава про аскетичного пустельника поширилася з вуст в уста, і до нього приєдналися ще 12 богобійних самітників. Вони заклали Дальні печери, обладнали першу печерну церковцю. Звідси й походить назва монастиря – Печерський. Ігуменом над ними Антоній призначив Варлаама (сина родовитого київського боярина), відтак перебрався на протилежний північний схил яру, викопав там для себе нову печеру й усамітнився в ній. З цієї печери починається історія заснування Ближніх печер.

З ласки київського князя Ізяслава у володіння монахів перейшло все плато між яром і с.Берестовим (т. зв. Верхня лавра). Тут вони заклали дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці і перебралися у наземні келії. А в печерах продовжували перебувати лише окремі відлюдники, і в них у спеціальних камерах-криптах почали ховати усопшу братію (тут, для прикладу, можна побачити раки з мощами билинного Іллі Муромця чи славетного Нестора Літописця). Невдовзі князь Ізяслав попросив преп.Варлаама очолити новозбудований мона-

Мощі преп.Феодосія Печерського у підземному некрополі лаври

Києво-Печерська лавра: кутова башта оборонних мурів

стир Св. Дмитрія Солунського (християнське ім'я князя Ізяслава – Дмитрій, тож цю обитель він зрубував на честь свого святого покровителя). А другим ігуменом Печерським став преподобний Феодосій (уродженець м.Василькова на Київщині). Через бідну зовнішність він не був прийнятий у жодному зі столичних монастирів і прихисток знайшов лише в замиській обителі печерних самотників, де став учнем і сподвижником преп.Антонія.

За ігуменства преп.Феодосія Печерський монастир перетворюється на центр духовного життя Київської Русі. З його стін вийшло близько 30 єпископів, запрошених очолити високі церковні кафедри в удільних столицях Русі. Печерські ченці стають засновниками й ігуменами десятків нових монастирів, вони запрошувалися в якості духівників і вчителів богослов'я в усі князівські родини.

Києво-Печерський монастир вперше згадується під 1051 р. в “Повісті врем'яних літ”, укладеній преп.Нестором Літописцем на підставі компонування давніших писань і усних пе-

реказів язичницької доби (у т.ч. Літопису Аскольда). Монастир стає центром давньоукраїнського літописання (одну лише “Повість...” кількаразово редагували відповідно до династично-політичних уподобань тогочасних київських володарів та формування канонів церковно-слов'янської історії). Тоді ж у монастирських стінах формуються канони давньоруського сакрального зодчества, малярства, медицини, філософії тощо.

На землях, подарованих лаврі князями, в с.Берестовому у 1070-і рр. починається інтенсивне кам'яне будівництво. На початку XIII ст. воно завершується створенням величного архітектурного ансамблю. На той період було зведено Успенський собор (1073 – 1089 рр.) – головний храм монастиря, Троїцьку надбрамну церкву, Трапезну і кам'яні мури зі стрільницями навколо Верхньої лаври. Ченці перебиралися жити в наземні келії, а печери перетворилися на місце поховань.

В епоху Київської Русі монастир був не тільки релігійним центром, активним провідником християнської релігії, а й значним осередком давньоукраїнської культури. В ньому жили й працювали відомі письменники-літописці, художники, лікарі, зодчі. Серед них – засновник-укладач “Повісті врем'яних літ” Св.Нестор, літописці Іаков, Никон, Іоанн, перші автори “Патерика” Симон і Полікарп, лікарі Агапіт, Даміан та інші.

Найбільшого спустошення монастир зазнав у 1240 р. під час взяття Києва монголо-татарськими полчищами хана Батия. Вдруге монастир був сплюндрований у 1482 р. під час нападу на Київ кримсько-татарського хана Менглі-Гірея.

Проте лавру кожного разу відбудовували відповідно до нових естетичних уподобань. Наприкінці XVII ст. почався останній етап кам'яного будівництва, який завершився у 1760-х рр. створенням унікального архітектурного ансамблю в стилі барокко. Майже в такому вигляді він і зберігся до нашого часу.

Ще з XII ст. монастирськими літописцями були описані життя Печерських Святих XI – XII ст. У XV ст. на основі цих житій склалася “Книга Святих Отців Печерських”, більше відома як “Патерик Печерський” – цінне джерело з історії,

філософії й духовної культури України давньоруського періоду.

З 1596 р. обитель очолює боротьбу проти насильницького покатоличення українського народу, розвиває активну просвітницьку діяльність.

У 1632 р. печерського архімандрита преп. Петра Могилу висвячено у сан митрополита Київського (зі збереженням лаврського настоятельства). Його подвижницькою працею в умовах жорсткої експансії католицизму й уніатства було зміцнено позиції українського православ'я. У Києві митрополит відкрив духовну школу, що згодом “виросла” у Києво-Могилянську академію – пеший університет України західноєвропейського взірця. У 1643 р. Петро Могила канонізував похованих у печерах чорноризців. Їхні тіла були проголошені “святими мощами печерських угодників”. З цього часу печери лаври перетворюються на об'єкт масового релігійного паломництва. (Загалом у печерах знайдено 118 поховань, 49 з них домонгольського періоду). Того ж року печерська друкарня для всіх православних видає “Правило молебне до Преподобних Отців наших Печерських і усіх Святих, слава яких у Малій Русі просяяла, певаємоє, коли і де хто ізволить”.

У 1627 р., зусиллями Петра Могили, з монастирської друкарні виходить перший український тлумачний словник “Лексикон славеноруський”, у 1635 р. – перше друковане видання “Патерика Печерського”. В подальші роки для контраргументації католицьким місіонерам (отцям домініканам, кармелітам, єзуїтам і ін.), які наводнили Україну, тут друкується польською мовою “Патерикон” та “Опис землі чудес, як у самому Печерському монастирі, так і в обох святих печерах” (“Тератургима”) з розповіддю про чини печерських монахів, чудеса, які творять їхні мощі у Близніх і Далеких печерах та першими картами цих підземель. А в 1674 р. з монастирської друкарні виходить “Синопис” – перший підручник української історії.

У 1688 р. Печерський монастир першим на теренах колишньої Русі набуває статусу Лаври. Київська митрополія Української православної церкви, підпорядкованой Константино-

польському патріарху, у XVII ст. охоплювала територію сучасних Правобережної України, Білорусі й Литви (православні землі Речі Посполитої). У період національного відродження XVI – XVII ст. у лаврі творили видатні діячі української культури Єлисей Плетенецький, Памво Беринда, Захарія Копистенський, Іов Борецький, Петро Могила, Опанас Кальнофойський, Інокентій Гізель та інші.

Київська фортеця, XVIII ст.

У 1698 – 1701 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи навколо Верхньої Лаври було збудовано кам'яні фортечні мури, що відповідали усім вимогам тогочасного рівня військово-інженерного зодчества. Кам'яні стіни з бійницями замінили блаґенькі старижитні дерев'яні частоколи і цегляні стіни, закладені ще в давньоруські часи, що вже не давали надійного захисту під час ворожих навал. Загальна довжина оборонних стін сягала 1190 м, товщина – близько 3 м, висота – до 7 м. По периметру монастирського подвір'я вздовж усіх стін, на висоті

трьох метрів від землі тягнувся поміст для стрільців у вигляді аркади, а над помостом у стіні – ряд стрільниць для стрільби з рушниць. Згодом ці масивні мури стали складовою частиною Печерської (Київської) фортеці, спорудженої в 1701 – 1723 рр. як опорний пункт російського царя Петра I у масштабній війні зі шведським королем Карлом XII. У ній тривалий час перебували київська адміністрація й міський гарнізон.

На кутах фортечних стін монастиря збереглося чотири башти: Св. Іоанна Кущника, Св. Онуфрія, Часова та Малярна. Над одними з шести воріт монастиря-фортеці – “Економічними” (виходять на Соборну площу) – гетьманом Іваном Мазепою у 1696-1698 рр. було збудовано п’ятиглаву Всіхсвятську церкву – перлину української архітектури стилю козацького барокко XVII ст. У заглибині північної стіни церкви викарбувано геральдичний щит її фундатора І.Мазепа.

З 1926 р. архітектурний комплекс лаври став державним історико-культурним заповідником, а монастир у 1928 р. закрито. З 1930 р. тут розміщені найбільші музеї Києва та України. З 1942 до 1961 рр. зусиллями архієпископа Давида Абашидзе діяльність монастиря було відновлено. (Д.Абашидзе відомий також тим, що під час його інспекційної перевірки Тифліської духовної семінарії з лав її спудеїв було виключено Й.Джугашвілі – майбутнього радянського вождя-антихриста Сталіна).

Комуністичні репресії і гоніння лаврського духовенства тривали аж до падіння радянського режиму. Тож лише з 1988 р. територія Дальніх, а з 1990 р. і Ближніх печер знову перейшла до діючого чоловічого монастиря Української православної церкви Московського патріархату, тут відкрито духовні семінарію й академію. Щодня о 6.00 та 9.00 у лаврі служиться ранкова літургія, а з 17.00 – вечірня служба. Відправляються літургії й акафісти і в підземних храмах лаври.

Територія заповідника площею 26 га міститься в південно-східній частині Києва. Вона має горбисту поверхню з двома плато і кількома терасами. На верхньому плато розташовані пам’ятки давньоруської культури, а також унікальні споруди

XVII – XVIII ст. Це так звана Верхня лавра. Її територію оточують фортечні мури з чотирма кутовими баштами і трьома брамами. На території Нижньої лаври знаходяться будівлі українського зодчества XVII – XVIII ст. Загалом на території лаври налічується 102 кам'яні споруди, визнані пам'ятками архітектури. Серед них, зокрема, такі: Печери Дальні та Ближні, Успенський собор, Аннозачатіївська церква, Всіхсвятська церква, церква Різдва Пресвятої Богородиці, Трапезна церква, Троїцька надбрамна церква, Хрестовоздвиженська церква, Церква Спаса на Берестові, Микільський монастир, Головна дзвіниця, дзвіниця на Дальніх печерах, келії ченців, Митрополичі покої (музей декоративного мистецтва), Ковніровський корпус (золота скарбниця), друкарня (музей книги), башта Св. Іоана Кущника з амбразурами для гармат (XVII ст.), фортечні мури XVII ст., стіна Дебаскета.

Основу сучасного монастиря утворюють лабіринти Ближніх і Дальніх печер (загальна довжина сягає близько 900 м., глибина – від 5 до 20 м.). На початку XI ст. печери використовувалися ченцями як житло, тут вирубано келії і підземні церкви для молитв. У XIX ст. в зв'язку з масовим відвідуванням печер прочанами з усього світу лаврські підземелля було упорядковано: підлоги вимощені чавунними плитами, стіни укріплені цегельною кладкою, оштукатурені, в окремих місцях розписані.

Дальні (Феодосієві) печери вважаються найдавнішими, закладеними на початку X ст. братчиками-першооселенцями. Вони набагато глибші та довші (383 м.), ніж Ближні, і розташовані частково під монастирським садком, частково – під самим монастирем. Найдовше відгалуження – Варязькі печери – тягнуться далеко у південно-східний бік від монастиря. Дальні печери мають два входи – східний (з боку Дніпра) та західний (з Аннозачатіївської церкви). У Дальніх печерах розміщені три підземні церкви: Різдва Пресвятої Богородиці, Феодосіївська та Благовіщення Пресвятої Богородиці. Найбільша з них – Феодосіївська – у ній знаходиться найдавніший чотириярусний іконостас, прикрашений рослинним орнаментом. Також тут в окремії ніші є мироточиві глави –

одне з див Печерської лаври. Одна з глав, за переказом, належить учневі Апостола Петра – Св. Климентові Римському.

До відкритих для паломників лабіринтів Дальніх печер прилягають т.зв. Варязькі підземелля довжиною 172 м. Тут ще з часів Аскольда і Дира, імовірно, була стоянка розбишацьких варязьких дружин, що плавали Дніпром “із варяг у греки”. (Назва приліпилася до печер після того, як у кінці XI ст. ченці знайшли тут схований варягами скарб золотого і срібного посуду та коштовностей). Окремі дослідники припускають, що тут до хрещення Русі існував язичницький центр київських полян, а згодом – варязька поганська божниця.

Історія *Ближніх (Антонієвих) печер* починається з печери, викопаної преподобним Антонієм собі на усамітнення після того, як він упорядкував чернече життя на київських кручах й призначив братії першого ігумена. Довжина Ближніх печер становить 293 м. У їхніх стінах викуто келії, ніші для поховань та аркасолії, заглиблені у стіни на 0,5 м, близько 2 м довжиною та 1 м висотою. Діє три підземні церкви – Введенська, Варлаамівська та церква Св.Антонія Печерського – збереглася келія отця Антонія, в якій він упокоївся в 1073 р.

Крім Ближніх, Дальніх і Варязьких печер під усією Лаврою існує безліч інших підземель господарського (льохи, підвали), оборонного (потайні ходи під фортечними стінами) і протизсувного значення (водовідвідні штольні).

Головне місце в архітектурному ансамблі Києво-Печерського монастиря займає Успенський собор 1073 – 1078 рр. За легендою, місце для майбутнього собору вказав ігумену Феодосію сам Господь, позначивши його вогнем та росою. Наріжний камінь храму власноручно заклали у 1973 р. Великий київський князь Святослав та його варязький воєвода Шимон на віддяку за врятування свого життя у погромі руського воїнства в битві з половцями на р.Альті у 1068 р.

Божим знаменням-осторогою для Київської Русі, затопленої кров'ю братовбивчої князівської міжусобної боротьби, став сильний землетрус 1230 р., який зруйнував наріжну південну стіну головного собору золотoverхої руської столиці.

Однак ні це знамення, ні кривавий погром руських військ у битві на р.Калці не консолідували князів Київської Русі. (Рівно за десять років після першої руїни Успенського собору у 1240 р. внаслідок монголо-татарської навали на руїну перетворилася вся Київська Русь).

Успенський собор служив усипальницею київських князів, литовської та української шляхти, багатьох церковно-політичних діячів України. Тут поховані сестра Володимира Мономаха Євпраксія Всеволодівна, митрополит Петро Могила тощо. Під час татарських навал XIII – XIV ст. і пожеж (зокрема 1718 р.) собор неодноразово плюндрувався, та його знову відбудовували в оновлених архітектурних формах. З 1929 р. у соборі діяв музей. Успенський собор було підірвано енкаведистами у 1941 р. під час здачі Києва фашистській армії. Відповідно до Указу Президента України Леоніда Кучми у 1997 – 2000 рр. Успенський собор наново відбудовано й освячено.

Троїцька надбрамна церква – ще один збережений давньо-руський храм лаври, збудований над головною лаврською брамою у 1106-1108 рр. Засновником храму є син чернігівського князя Святослав Давидович. (Сучасні інтер'єри храму були розписані і декоровані у стилі українського барокко київськими майстрами XVIII ст.).

Поряд з Успенським собором у центрі Соборної площі височить Велика лаврська дзвіниця, зведена у 1731 – 1744 рр. за проектом архітектора І.Г.Шеделя на місці колишньої дерев'яної, яка згоріла під час пожежі 1718 р. Висота її сягає 96,52 м. (На той час вона була найвищою спорудою Східної Європи). Поєднала в собі стилі барокко й класицизму. На четвертому ярусі дзвіниці з 1744 р. встановлені куранти, у 1903 р. їх замінено новими, зробленими за зразком курантів московського кремля, які досі відзвонюють щокожну чверть години. Дзвіницю увінчано рядом дзвонів, у т.ч. трьома найважчими вагою 343, 201 і 199 пудів (відлиті, відповідно, у 1825, 1719 і 1810 рр.) та 8 малими.

Печерська лавра має декілька входів. У Верхню лавру ведуть Святі ворота (з вул. Січневого повстання) й Економічні

воота (з Лаврського пров.); у Нижню – Західні (з вул. Січневого повстання) і Східні (з набережної Дніпра). А між собою Верхня і Нижня частини монастиря з'єднані Печерними воротами. На лаврських стінах пообіч Святих воріт зображені два сонми Святих, які складають Собор Печерських Святих.

Поза межами лаврських стін є ще одна древня святиня – кам'яний храм Преображення Господнього, більше відомий як Спас на Берестові. Саме тут була заміська князівська резиденція (у 1015 р. у ній почив Св. Равноап. князь Володимир Великий). Церква Святих Апостолів (у якій служив Іларіон) не збереглася, та в 1113 – 1125 рр. на її місці звели Спаський храм (тоді він був у два рази вищий і довший за нинішній). При ньому існував окремий чоловічий монастир. У 1158 р. тут був похований засновник Москви і палій Києва князь Юрій Довгорукий. У 1240 р. церкву зруйнували монголи. Але в 1640 – 1642 р. Петро Могила відбудував храм. В його інтер'єрі збереглися фрагменти фресок XII ст., а серед пізніх розписів є ктиторський портрет митрополита Петра Могили.

З огляду на виняткову історико-культурну цінність архітектурного ансамблю лаври, 14 сесія Міжурядового комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітніх культурних та природних надбань (Канада, м.Банф) 7-12 грудня 1990 р. визнала Києво-Печерську лавру пам'яткою світового значення.

До складу заповідника увійшли музеї Книги і друкарства України, Українського народного декоративно-прикладного мистецтва України, Театрального, музичного та кіномистецтва України, Історичних коштовностей та Державна історична бібліотека.

Ровесниками Києво-Печерської лаври є оборонно-сакральні ансамблі древнього Чернігова. Вони утворюють *Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”*.

Основна частина пам'яток архітектури заповідника “Чернігів стародавній” знаходиться у старій частині міста, яка розташована на березі Десни і називається “Вал”. Це князівський дитинець стародавнього Чернігова, розбудований

на справжній замок князем Мстиславом; у XVII – XVIII ст. Вал був козацькою фортецею. З того часу уздовж Валу на ча-тах зацвіли козацькі гармати.

Розквіт Чернігова пов'язаний з князюванням славетного Мстислава Володимировича, який успадкував риси свого легендарного діда Святослава. За Мстислава Чернігів став столицею усього давньоруського Лівобережжя від р.Оки на півночі до чорноморської Тмутаракані на півдні. Тоді ж у Чернігові поставили величні давньоруські храми. Мстислав та його дружина Анастасія залишили після себе Спасо-Преображенський собор – це найдавніший християнський храм Київської Русі, що зберігся до нашого часу (заснований у 1030 р.). П'ятиглавий храм зведено грецькими зодчими у візантійському стилі. У ньому поховано Мстислава Володимировича і княгиню Анастасію, князів Святослава Ярославовича, Ізяслава і, імовірно, Ігоря Святославовича – головного героя епічного “Слова о полку Ігоревім”. Родовою церквою-усипальницею чернігівських князів Святославовичів є одноглавий Борисоглібський собор, побудований у 1123 р. князем Давидом Святославовичем.

Духовно-історичним осердям міста є Болдині гори, що піднімаються над заплавою Десни на висоту до 35 м. і охоплюють її широкою дугою. Болдині гори ще в язичницькі часи використовувалися в сакральному значенні. Тут до наших днів зберігся один з найбільших давньоруських некрополів, який нараховує понад 200 поховальних насипів. Перші з'явилися ще в IX ст. Найбільші – Гульбище і Безіменний – легендарні. З курганом Гульбище пов'язана легенда про богатиря, який став прообразом билинного Іллі Муромця. Підставою для цього стали результати розкопок цього кургану. У ньому археологи виявили найбільший з відомих нині давньоруських мечів, а також інші обладунки надзвичайно великих розмірів. З Болдиних гір відкривається краєвид заплави Десни і Святого гаю з озером, в якому наприкінці X ст. охрестили чернігівців.

На початку XI ст. Чернігів стає значним релігійним центром Київської Русі. У 1069 р. сюди прибув засновник Києво-Печерської лаври чернець Антоній і створив на південній околиці міста підземний монастир. Ось як оповідає про це

Іпатіївський літопис: “Антоній же пришед к Чернігову і взлюбил Болдіну гору і ископав пещеру, і ту вселіся, і єсть монастирь святое Богородици на Болдіних горах і до сіх дні”.

Обитель спочатку іменувалась Болдинським монастирем, тепер – Іллінським монастирем. У печерах, названих ім'ям Антонія, кожен монах жив усамітно у своїй печерці. На загальну молитву вони сходилися у підземну церкву Похвали Богородиці. Через деякий час біля печер спорудили невелику Іллінську церкву.

Загальна довжина досліджених археологами Антонієвих печер складає 350 м. Підземний комплекс включає в себе кілька галерей, костниці, каплицю і три церкви. Ці храми слід відзначити окремо. Адже печерна церква Св. Феодосія XII – XVIII ст. – це найбільша підземна церква України. А т.зв. Печера Духів – це одна з перших підземних церков України, що збереглася у цілковито незміненому стані до наших днів.

У 1239 р. Чернігів захопили і зруйнували монголо-татари. Богородицький монастир занепав. Хоча за даними археології життя продовжувало жевріти в печерах – у них переховувалися від татар й продовжували мешкати інокі й миряни.

Роком другого народження монастиря та Іллінської церкви став 1649 р. Вони були відновлені гетьманом Лівобережної України Степаном Подобайлом. Він загинув у боях з поляками і був похований біля Іллінської церкви. Пам'ятний знак гетьману встановлено перед дзвіницею церкви.

Архієпископ Лазар Баранович у кінці XVII ст. приступає до спорудження на захід від Іллінської церкви величного архітектурного ансамблю. Так постали Введенська церква (1679 р.), Троїцький собор (1695 р.), і з того часу монастир став називатися Троїцько-Іллінським. Троїцький собор, збудований за проектом Іоанна Баптиста в 1679 – 1695 рр. завершується п'ятьма банями і з заходу двома квадратних у плані кутовими вежами. Під підлогою собору є великий семикамерний склеп, відкритий для огляду. Згодом, у 1775 р. зводиться барокова п'ятирусна Троїцька дзвіниця висотою 58 м., з якої відкривається панорама Чернігова.

Схема костниці XII ст. (колективного поховання ченців за грецьким погребальним канонам), облаштованої у нижньому ярусі Антонієвих печер

Єлецький Успенський монастир Чернігова розташовано на підвищеному правому березі р.Десни між давнім Чернігівським дитинцем (територія Валу) і Троїцько-Іллінським монастирем. Літописні джерела зберегли легенду, що монастир засновано в середині XI ст. князем Святославом Ярославовичем (1027 – 1076 рр.) у зв'язку з появою на одній з тутешніх ялин ікони Божої Матері. Власне від тієї ялини (рос. “ель”) монастир прозвали Єлецьким. В середині XII ст. на місці, де з'явилася свята ікона, спорудили мурований храм в честь Успіння Божої Матері. Це була грандіозна для свого часу архітектурна споруда. Собор увінчаний єдиною масивною главою, триапсидний 25-метрової висоти, його було видно навіть з навколишніх сіл. Час пощадив старокняжий храм. Він зберігся до наших днів.

У 1239 р. монголо-татари сплюндрували місто. До кінця XV ст. Чернігів перебував у занепаді. У 1611 р. під час польсько-російської війни за володіння Чернігівщиною чудотворна Єлецька ікона назавжди зникла. З 1623 р. напівзруйнований Єлецький монастир відбудовують греко-католики. Найвідоміший тогочасний ігумен Кирило Ставровецький у 1646 р. випустив першу в Чернігові друковану книгу “Перло многоценное”. У 1649 р. Чернігів укотре переходить від Польщі до Росії. Монастир знову стає православним. Серед тогочасних ігуменів монастиря слід назвати такі видатні постаті української історії: Лазар Баранович, Іоанн Максимович, Данило Туптало (відомий як Св.Дмитро Ростовський). В кінці 1921 р. монастир було закрито, і тільки з 1991 р. релігійне життя на Єлецькій горі відроджується, тут організовано жіночий монастир Московського патріархату.

До складу сучасного ансамблю Єлецького Успенського монастиря входить Успенський собор XII ст., 36-метрова надбрамна дзвіниця XVII ст., трапезна Петропавлівська церква і келії того ж періоду. Некрополь обителі на Єлецькій горі має багато славних поховань, у т.ч. великого князя Трубочеського Всеволода Святославовича, полковника Якова Лизогуба й ін.

Поряд з Єлецьким монастирем височіє величний земляний насип. Це легендарний курган Чорна могила, насипаний, як вважають археологи, в 960-х рр. над похованням останнього чернігівського дохристиянського князя. Поховання було проведено за обрядом трупоспалення. У врочистому поховальному вогнищі спалили самого князя, його юного зброєносця і вірну жінку-княгиню.

Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському

Є в Чернігівській області ще одна легендарна оборонна чернеча обитель козацької доби – ***Густинський Свято-Троїцький монастир***. Свого часу Т.Шевченко порівнював його з відомим “Сент-Клерським аббатством” Франції.

Знаходиться монастир за 10 км. від м.Прилуки на правому березі р.Удай біля с.Густиня. Заснував його у 1600 р. афонський ієросхимонах Іосаф з чотирма братчиками посеред заплавного острова Густинь “в самій густині (тобто гущавині) лісу”. Навколишні селяни й козаки допомогли монахам зруба-

ти у 1614 р. першу дерев'яну церковцю Святої Трійці. Архімандрит Києво-Печерської лаври Єлісей благословив Іосафа на ігуменство.

Настоятель Антонієвих печер Києво-Печерської лаври Ісайя Конинський виклопотав у православного князя Михайла Корибута Вишневецького, у володінні якого перебував тоді острів Густинь, право на володіння цим островом. Князь люб'язно відгукнувся на прохання Ісайї та Іосафа й надав монастирю в 1615 р. грамоту на довічне володіння островом Густинь та суміжними землями з усіма їхніми лісами, ставками та іншими угоддями. Цю грамоту після раптової смерті чоловіка в тому ж році підтвердила дружина М.Вишневецького княгиня Раїна Могилянська, яка стала щедрою жертводавицею обителі. Однак, невдовзі у 1619 р. слідом за чоловіком померла й вона. А їхнього малолітнього сина-сироту – Ярему Вишневецького – було віддано дядьком на виховання у єзуїтський колегіум. Польські єзуїти виховали хлопчика католицьким фанатиком, лютим ворогом українського народу і його дідівської православної віри, що “прославився” масовими кривавими розправами над повсталим на заклик Богдана Хмельницького українським народом.

Упродовж XVII ст. монастир кілька раз горів. Фундатором збережених донині мурованих монастирських стін з бійницями і кам'яної Троїцької церкви Густинського монастиря став гетьман Іван Самойлович. У 1674 р. він виділив значні кошти, допоміг будівельними й оздоблювальними матеріалами та козаками-будівничими – і в кінці XVII ст. на місці порослої чагарями пустині з кількома монахами постав величний бароковий ансамбль козацької чернечої обителі на чолі з величним Троїцьким собором, який 1675 р. освятив архієпископ Чернігівський Лазар Баранович.

У Густинському монастирі творився один з найвідоміших українських літописів, який так і називається – Густинським – й охоплює період 1600 – 1640 рр.

Ченцями у Густинському монастирі були переважно скалічені чи втомлені від ратних трудів козаки. В XVIII ст. ця

обитель перетворилася на найшанованіший духовний центр Гетьманщини й низового українського козацтва. За це російський уряд у 1793 р. заклав “бунтівний” монастир, а його братію спровадив у сибірське заслання.

З лібералізацією імперського режиму Полтавський архієпископ Гедеон у 1844 р. домогся від влади дозволу на відновлення обителі й завдяки меценатству князя М.Г.Репніна його ансамбль було реставровано. Князя-жертводавця у 1845 р. було привезено з Києва й поховано у підпрестольній крипті Трапезної церкви монастиря.

Проіснував монастир аж до більшовицької окупації України й початку комуністичного цькування релігії. У стінах обителі комуністична влада організувала дитячу колонію “коммуну”. (В ті роки для опалювання приміщень навіть порубали унікальний козацький іконостас Троїцької церкви. І якби не безстрашне й принципове втручання М.Макаренка, монастирські храми взагалі збиралися підірвати).

А невдовзі після закінчення Другої світової війни монастирську інфраструктуру, за типовим приписом, у 1959 р. передали під психоневрологічний диспансер закритого типу. Поряд з душевно хворими за його ґратами утримувалося чимало українських борців проти тоталітарного свавілля й агресивної бездуховності.

Щойно після падіння радянського режиму у 1992 р. у Густині відроджено жіночий монастир в ім’я Святої Живоначалної Трійці і реставровано основні споруди. Його територія впорядкована, тут височіють Свято-Троїцький собор (1672 – 1676 рр.) з Надбрамною дзвіницею, церква Воскресіння Христового (1636 – 1844 рр.), церква Святих Апостолів Петра й Павла (1693 – 1708 рр.) і церква Св.Миколая, корпус чернечих келій та господарські прибудови. У головному Свято-Троїцькому храмі встановлено копію славнозвісної Густинської Матері Божої. Руками черниць під муром монастиря впорядковано джерело з “святою” водою.

Легендарна обитель козацької доби збереглася і на території сусідньої Полтавщини. Це ***Мгарський Спасо-Преображенський монастир***.

Мгарський монастир знаходиться на високому правому березі р.Сули за 6 км. від міста Лубни. Як і у випадку з Густинською обителлю, розбудову Мгарського монастиря історія пов'язує з настоятелем Антонієвих печер Києво-Печерської лаври Ісайєю Конинським та православним князем Михайлом Корибутом Вишневецьким і його дружиною Раїною Могилянкою. Згідно з дарчою грамотою Р.Могилянки княгині Вишневецької, документальною датою юридичного започаткування Мгарського монастиря є 18 січня 1619 р. Вже в 1622 р. Ісайя Конинський створив при монастирі братство для просвіти навколишнього люду й боротьби проти нав'язування українцям католицизму й уніатства. Мгарська обитель перетворилася на один з найшанованіших центрів Лівобережної Гетьманщини.

Мгарський монастир – єдина обитель України, в якій було поховано аж двох константинопольських патріархів.

Весною 1654 р., повертаючись з Москви додому, в Мгарському монастирі занеміг й невдовзі почив Константинопольський патріарх Афанасій. Він був похований ігуменом Петронієм у кам'яному склепі Преображенського собору за східним звичаєм: у патріарших шатах в сидячому положенні. 1 лютого 1662 р. монахи відкрили склеп й виявили в ньому нетлінні мощі усопшого патріарха. Тож його було залічено до сонму святих. (За незвичний для українців спосіб поховання люди прозвали його Панасом Сидячим, мощі цього святого нині зберігаються в Благовіщенському кафедральному соборі м.Харкова). А в 1799 р. у підземній усипальниці Мгарського монастиря було поховано ще одного Константинопольського патріарха Серафима Аніна.

Мгарський монастир ніколи не стояв осторонь складних суспільно-політичних подій на теренах Гетьманщини. Після смерті Богдана Хмельницького у 1663 р. за його стінами під іменем монаха Гедеона переховувався від політичних опонентів син-спадкоємець славетного гетьмана Юрій Хмельниченко. За благословенням і порадою приїжджав сюди гетьман Іван Мазепа. А в останній чверті XVIII ст. ігумен Мгарського монастиря Мельхіседек, по суті, благословив українське се-

лянство на праведне повстання, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина.

З дня заснування будівлі Мгарського монастиря були дерев'яними, тому їх неодноразово охоплювали пожежі. У 1674 р. гетьман Іван Самойлович виділив значні кошти на розбудову монастирського ансамблю. Муруються корпуси келій, будинок настоятеля, а двір обителі на випадок татарського вторгнення обноситься оборонним муром з бійницями. А на кошти, виділені гетьманом Іваном Мазепою у 1692 р., тут постав величний кам'яний Преображенський собор у стилі козацького бароко. Всі наступні лівобережні гетьмани, а згодом і російські самодержці вважали за свій обов'язок опікуватися Мгарською обителю як найбільшим духовним центром Полтавщини. Тому у 1785 р. тут були здійснені значні реконструкції, монастирський ансамбль поповнила церква Благовіщення Пресвятої Богородиці і дзвіниця над в'їздними воротами.

Мгарський монастир діяв до 1917 р. Після окупації УНР більшовицькою Росією революціонери від надміру грабіжницько-бойового натхнення розстріляли усю її братію на чолі з ігуменом Амбросієм, а все коштовне церковне майно розікрали, решту майна (у т.ч. безцінну бібліотеку й архів) спалили. З 1920-х років на території обителі організували колонію-коммуну для дітей “ворогів народу”. З 1937 р. тут дислокувався дисциплінарний батальйон, з 1946 р. – військові склади.

З 1993 р. у монастир повернулися православні ченці. Тут знову зазвучали літургії, завершується реставрація прадавніх храмів, житлових та господарських корпусів.

Святогорська Успенська лавра – це єдиний старжитній печерний монастир на сході країни у м.Святогорську Донецької області. клопотаннями В.Януковича в рамках його передвиборчої президентської кампанії у 2004 р. московським патріархом Алексієм монастирю даровано статус лаври.

Монастир закладено у XVI – на початку XVII ст. на високому правому березі Сіверського Дінця в місцевості, яка здавна носила назву “Святі гори”. Історичні документи XVI ст. часто згадують “Святі гори” як один з прикордонних дозорів на межі з Диким Полем. Перша писемна згадка про Святогорсь-

ку обитель датована 1624 р. У вапняковій товщі високого білосніжного скельного відслонення-урвища монахи вируба-ли для себе печери та печерну церкву. У XVII ст. тут з'явили-ся перші наземні споруди, а територію монастиря було обведе-но високою фортечною стіною.

Святогорський монастир-фортеця зазнавав неодоразових татарських облог і плундрувань. Зокрема, татари повністю спалили його в 1679 р., однак повсякчас прикордонну обитель відбудовували. Поряд з братчиками тут перебували збройні залоги стрільців та донських козаків.

Найбільші відбудови Святогорського монастиря припада-ють на початок XVIII ст., коли було зведено оборонну Мико-лаївська церкву, надбрамну дзвіницю й корпуси келій. Унікальність храму Св.Миколая полягає в тому, що його вітвар повністю вирубано у товщі вапнякової скелі, а муровані стіни замість вікон спершу мали лише вузькі щілини бійниць. Тоді ж довжина печерного лабіринту монастиря сягнула своєї максимальної позначки – 800 м. Поряд з келіями та костниця-ми (в яких монахів ховали за принесеним з Афону давньог-рецьким поховальним обрядом) в ньому були вирубані кілька нових підземних храмів та розширено існуючу ще XVI ст. підземну Миколаївську церкву.

Розквіт монастиря перервало у 1787 р. розпорядження російської матінки-цариці Катерини II, згідно з яким цю обитель скасували, її монахів порозганяли, а майно переписали у царську власність. Мальовничу територію з ошатними корпусами було переобладнано під імператорську дачу, яку Катерина II невдовзі “за особливі заслуги” подарувала своєму кремезному коханцю Григорію Потьомкіну – князю Таврічеському.

Пусткою монастир стояв з 1783 по 1844 рр. За цей час частина його печерного комплексу обвалилася, а будівлі прийшли в занедбання. Тож О.М.Потьомкін на прохання місцевого духовенства відписав цю частину свого маєтку назад у володіння церкви, і відповідним указом імператора Миколи I і Синоду Святогорський монастир було знову відкрито. Реставровано й розписано храми, розгорнуто завали печер, на монастирській дзвіниці встановлено вісім дзвонів, головний з яких важив більше шести тонн (394 пуда).

У 1919 р. в обитель увірвалися російські більшовики. Комуністи розстріляли братію, розграбували все церковне майно, опоганили святі храми. А в 1922 р. радянський уряд, (наслідуючи традиції Катерини II), організував на території монастиря елітний будинок відпочинку для комуністичних лідерів та енкаведистських генералів.

Святогорську обитель відроджено лише після падіння комуністичного режиму у 1992 р.

Сучасний архітектурний ансамбль Святогорського монастиря утворюють Успенський собор (1859 – 1868 рр.), Підземна церква Святих Антонія і Феодосія Печерських (XVIII ст.), церква Св.Миколая (XVII ст.), прибудована до Крейдової скелі, Покровська церква з дзвіницею (1847 – 1851 рр.), Преображенська церква (XIX ст.), Трапезна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1887 р.), келії (1887 р.), підземний лабіринт (XVII ст.), дачний будинок князів Потьомкіних (кінець XVIII ст.), паломницький павільйон (XIX ст.), оборонні башти і мури (відбудовані в XIX ст.) та інші споруди господарського призначення.

Слід також зазначити, що за 4 км. від сучасного монастиря на залісненому крутосхилі правого берега р.Сіверського Дінця є ще один двохярусний печерний комплекс XV – XVII ст. Місцеві монахи називають його просто “Скит”, до нього з Святогорської обителі попри вирубаний у скелі (у 1927 р.) барельєф революціонера місцевого значення Артема веде мальовнича доріжка. Імовірно, саме територія цього Скиту у XV ст. стала першим місцем оселення святогорських ченців. Життя печерного скиту обірвала одна з татарських навал. Тож нові насельники Святих гір перебралися у більш неприступне місце, де й заснували нинішню обитель.

Розділ 4. ВИКОРИСТАННЯ ЗАМКІВ І ФОРТЕЦЬ У ТУРИЗМІ

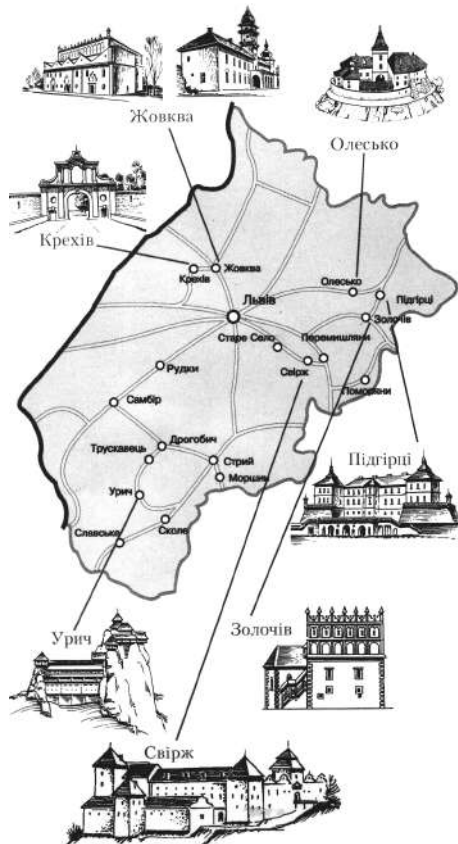
Містобудівний розвиток населених пунктів, художньо-естетичне виховання суспільства неможливі без включення замків, фортець та монастирів у сучасне життя, надання доступу до пам'яток історії та культури широким верствам населення України та іноземним туристам.

Туристичну адаптацію оборонних споруд України необхідно здійснювати комплексно, “нанизуючи” усі варті уваги об’єкти у “намисто” екскурсійно-туристичних маршрутів комерційного та краєзнавче-освітнього значення. Немало для цього в Україні вже зроблено за перше десятиріччя незалежності. Так, наприклад, нині активно функціонує й користується неабияким попитом серед європейських туристів національна система туристично-екскурсійних маршрутів “Намисто Славутича” [72]. Ця система охоплює дванадцять областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську та м. Київ. У межах національної системи “Намисто Славутича” розроблено туристично-екскурсійні маршрути за тематичними напрямками місцями, багатими на пам’ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов’язаними з життям і діяльністю видатних людей. Передбачено здійснення численних радіальних подорожей та екскурсій з основних пунктів цих маршрутів.

Зокрема, велике значення для розуміння витоків нашої держави у контексті загальноєвропейської історії має туристичне висвітлення періоду існування Київської Русі (IX – XIII ст.), яка помітно вплинула на історичний розвиток як України, так і Європи в цілому. “Намистом Славутича” охоплено унікальні давньоруські археологічні, історико-культурні,

архітектурні пам'ятки X – XIII ст. у містах Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Острі; пам'ятки археології у містах Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та с.Білогородці (літописному Білгороді – резиденції князя Володимира Великого).

Наступним визначальним для історичного розвитку України був період національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. та існування Козацької держави. Відтоді до нас дійшли численні пам'ятки: місця розташування Запорозьких Січей, а також пов'язані з головними битвами національ-

“Золота підкова” – комерційний маршрут замками Львівщини

но-визвольної війни 1648 – 1654 рр. під Жовтими Водами та Корсунем; колишні центри політичного життя України – гетьманські столиці Чигирин, Батурин і Глухів; місця, пов'язані з життям і діяльністю Б.Хмельницького та інших гетьманів України.

Комплексний характер охоплення туристичними маршрутами замків ми проілюструємо на прикладі основних туристично прибуткових “діамантів” “Золотої підкови Львівщини”.

“Золота підкова” – це, на разі, найприбутковіший комерційний маршрут замками України, пропонований усіма львівськими туристичними фірмами. Замковий тур зі Львова передбачає одноденну кільцеву мандрівку до найбільших оборонних споруд Львівщини: Олеського, Підгорецького, Свіржського, Золочівського, Старосільського замків та Високого замку м.Львова.

Олесько – це колишнє прикордонне давньоруське місто-фортеця на історичній межі Галичини й Волині, що упродовж століть відігравало стратегічне значення у державоборчих змаганнях за владарювання цими землями.

Олеський замок – найдавніший збережений фортифікаційний ансамбль Львівщини. Його видно ще здалеку, адже укріплення закладене на вершині пагорба, що на 48 м. піднімається над оточуючою рівниною. Перша письмова згадка про замок в Олеську датується 1327 р. Цей кам'яний замок було закладено на місці дерев'яного давньоруського городища.

Кам'яний замок збудовано одним з синів галицько-волинського князя Юрія Львовича – Андрієм або Левом. Після смерті останнього галицького князя за володіння Олеською твердиною розгоряється запекла боротьба.

З історичних джерел відомо, що з 1340 по 1366 роки замок належав литовсько-руському князеві Дмитрові-Любартові, а відтак був здобутий польським королем Казимиром III. Польський гарнізон перебував у твердині менше чотирьох років, і в 1370 – 1377 рр. повернуто до Волині литовсько-руським володарем Любартом. У 1377 р. численна армія короля Угорщини й Польщі Людовіка та загони рицарів-хрестоносців

Олеський замок

Інтер'єри Олеського замку

вдруге здобули Олесько. Однак, і на цей раз надовго закріпитися тут полякам не вдалося, енергійний волинський князь Любарт за підтримки місцевих українських бояр у 1382 р. відвойовує замок назад. Та польська експансія на українські землі лише набирала обертів. Вже в 1390 р. Римський папа Боніфацій IX дарчою буллою закріпив новозахоплені твердині Галичини (замки Олеська і Тустані) за католицьким єпископом краю.

Подальша доля замку налічує чимало героїчних і драматичних сторінок.

У 1431 р. Олесько стало опорним пунктом боротьби українців проти польського поневолення. Єдиним законним спадкоємцем західноукраїнських земель повсталі визнали православного волинського князя Свидригайла. У цілковитому розпачі польський король Ягайло листовно звернувся по допомогу до Великого магістра хрестоносців, звинувачуючи Свидригайла у тому, що він “за допомогою своїх прихильників і наших повстанців зайняв замок у Збаражі, Крем’янци та Олеську”.

Одним з лідерів антипольського повстання був український боярин Івашко Преслужич Рогатинський – воєвода замку й староста Олеська. За неприступними мурами твердині він зібрав ополчення з усіх навколишніх сіл. Свої загони привели старости Масько Каленикович, Олехно Черемоський (з с. Черемошня), Іванько Мостич Кадлубиський (з с. Кадлубиська),

Сенько Смоленський (з с. Смільно), Демко Жидівський, (з с. Ожидів), Януш з Підгорець, Нег Старобродський (з Бродів), Лев Чеський (з с. Чехи).

Армії поляків та німців-хрестоносців тримали в облозі Олеський замок два місяці, однак здобути приступом так і не змогли. Лише глибокої зими 1432 р., коли запаси оборонців вичерпалися, а підмога від Свидригайла так і не надійшла, повсталі бояри пішли на змову з королем і капітулювали за умови, що Ягайло не переслідуватиме їх і поверне їм у довічне володіння конфісковані короною маєтки з названими поселеннями.

У 1441 р. король Владислав Варненчик віддав “замок Олеський з містом та цілою округою” лицареві Янові з Сієни за заслуги в обороні руських земель від татарських набігів. В XV – XVI ст. замок зазнавав неодноразових руйнівних нападів татар. Він перейшов у власність Каменецьких, а згодом – Гербуртів. У 1590 р. новий господар – коронний гетьман Станіслав Жолкевський поновив напівзруйновані замкові фортифікації.

Після переходу у 1605 р. у власність Івана Даниловича Олеський замок остаточно реконструюється й стає осередком давньоукраїнської культури і громадсько-політичного життя. Зокрема, на військовій службі у Руського воєводи Івана Даниловича перебував Михайло Хмель (батько Богдана Хмельницького). Згодом, коли Данилович став чигиринським староостою, то своїм підстаростою він зробив Михайла Хмельницького, переселивши його з родиною на хутір Суботів. У 1648 р. Богдан Хмельницький на чолі козацького війська повернувся в Олеско й звільнив місто від магнатського врядування.

У 1629 р. в покоях замку народився майбутній король Речі Посполитої Ян III Собеський (онук власника замку Івана Даниловича, який у 1627 р. влаштував у замку розкішний бенкет з приводу одруження своєї доньки Теофілії з Якубом Собеським). Згодом, уже ставши королем Польщі, Ян III Собеський викупив свій отчий замок і став подовгу мешкати у ньому зі своєю коханою дружиною. У 1639 р. у покоях Олеського замку народився ще один король Польщі – Михайло Корибут-Вишневецький.

З XVIII ст. королівський замок починає поступово занепадати. Все цінне з нього Жевуські повивозили у Підгорецький замок (наприклад, розкішний стіл з чорного мармуру, на якому хрестили майбутнього володаря Речі Посполитої Яна Собеського). З 1882 р. забитий дошками замок майже століття простояв у “законсервованому стані, переживши Першу і Другу світові війни.

І тільки з 1970 р. завдяки зусиллям директора Львівської картинної галереї Бориса Григоровича Возницького в Олесь-

Експонати музею “Одеський замок”: фрагмент діорами “Битва під Віднем” італійського художника Мартіно Альмонте (XVII ст), полотно “Вакх і Аріадна” художника Ю.Семігіновського (XIX ст.), ікона “Страшний суд” невідомого народно майстра кін. XVI ст. та ікона “Введення Марії в храм” народного майства Ф.Сеньковича (XVII ст)

кому замку розпочалися реставраційні роботи з одночасним формуванням музейної експозиції.

Зараз замок відреставровано, можна оглянути його могутні зовнішні контрфорси, укріплену браму, внутрішній двір, замковий колодязь, пробитий аж у підніжжя гори на глибину 42 м, прогулятися дерев'яними замковими галереями.

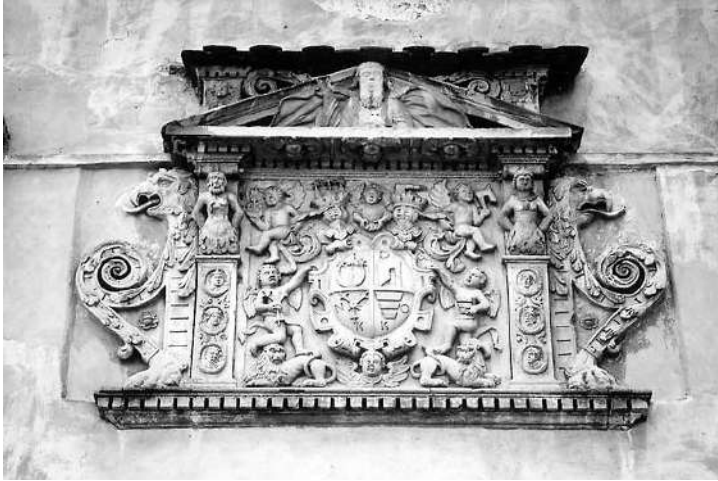
Нині тут відкрито архітектурно-художній музей-заповідник “Одеський замок” – відділ Львівської картинної галереї. У виставкових залах замку-музею експонується понад півтисячі творів давнього українського мистецтва Х – XVIII ст. Експозиція включає колекцію давньоруських коштовностей XII ст. (2 зал), раритетних іконостасів і ікон XV – XVII ст. (зали 4, 9), картин-портретів XVI – XVII ст. і скульптури XVII ст. (зали 5-6), стародавніх меблів, а також найбільшу в Європі збірку барокової дерев'яної скульптури XVIII ст. (майстрів Іоанна Георгія Пінзеля, Томаша Гутера, Яна Оброцького, Конрада Кутшенрайтера, Себастіана Фесінгера, Антонія Осінського й багатьох інших – зал 11). Серед мистецьких “перлин” експозиції – батальне полотно “Битва під Віднем” італійського художника Мартино Альтомонте (1692 р., розміри 7,65 на 7,38 м.) з центральною постаттю короля Яна III Собеського в блискучому парадному обладунку (10 зал), дерев'яний іконостас з с.Голоски (маляра Федора Сеньковича), надгробок княгині Сенявської з Бережанського замку, що на Тернопільщині, портрет власника замку Івана Даниловича (1620 р.), французькі гобелени початку XVIII ст. з мотивами поезій Овідія тощо.

Над в'їзною брамою Одеського замку вмонтовано різьблений з каменю пишний прямокутний барельєф з зображеннями людей, тварин і химер. Його виготовили на замовлення руського воєводи Яна Даниловича під час реконструкції Одеського замку в кінці XVI – на початку XVII століття.

Раму барельєфу утворюють дві прямокутні пілястри, з'єднані у верхній частині трикутним фронтом із різьбленим зображенням Бога Отця. Всевишній у лівій руці тримає яблуко – символ заповідей Божих, а піднята правиця застерігає людей від порушення їх.

Під фронтоном, у верхній частині пілястрів, зображено символічні постаті Віри (ліворуч) і Справедливості (праворуч).

Під барельєфами Віри і Справедливості розташовані медальйонні портрети шістьох польських королів. Пілястри і фронтон підпирають заокруглені картуші з головами двох химер.

Геральдичний барельєф над в'їзною брамою Олеського замку

А в центрі барельєфа розташований круглий геральдичний щит володарів Олеського замку, який підтримують два ангели-хранителі. Вони стоять на двох лежачих левах – символах могутності і непереможності. Над щитом розташовані три постаті амурів.

Не менше цікавого таять у собі підземелля Олеського замку. Для туристів тут відтворює інтер'єр середньовічної в'язниці-катівні з виставкою знарядь для тортур і покарань (“Колесо смерті”, “Діба – драбина для розтягування” і ін.).

Замок оточує ландшафтний парк XVIII ст. з водоймищами, алеями і скульптурними композиціями. Тут можна прогулятися й сфотографуватися на фоні олеських левів, що охороняють парадний підйом до грізного замку.

Навпроти Олеського замку його власником Северином Жевуським закладено монастир капучинів XVIII ст. з костюлом Св.Йосифа (1739 р., стиль бароко, архітектор Мартин До-

бравський). Монастир утворює єдину архітектурно-ландшафтну композицію із замком. Розкішний парадний фасад костіолу звернутий до узвозу, що веде до воріт Олеського замку. У фондосховищах і виставковому залі монастиря зберігаються шедеври давньоукраїнського і європейського мистецтва.

Туристичне відродження наймогутнішого із замків “Золотої підкови Львівщини” було б неповним без реалізації ще одного проекту – відновлення в одному з підземних залів оригінальної атмосфери давньоруської гридниці – ресторану “Гридниця”.

Князівська гридниця – ресторан у стилі Галицької Русі з оригінальними давньоукраїнськими стравами, розташований у підземеллі Олеського замку

Стіни гридниці, муровані русичами в кінці XIII ст., “пам’ятають” десятки легендарних воєначальників і лицарів-гриднів, інтер’єри повністю відтворюють побут бенкетного залу галицьких князів, столи, лави, світильники, кераміка є точними копіями речей тогочасної епохи. А вбрання персоналу ресторану пошите за модою Речі Посполитої XV – XVI ст.

Страви, приготовані за віднайденими давньоукраїнськими рецептами, та “жива” середньовічна музика доповнюють ауру цілковитого занурення гостей замку і “Гридниці” в епоху Галицької Русі і її спадкоємиці Литовсько-Руської держави.

Анімаційну складову туристичного відродження Олеського замку щороку розвивають шляхом організації концертів концертів класичної музики, театралізованих шоу, фестивалів, мистецьких пленерів тощо.

Історичне село **Підгірці**, розташоване у Бродівському районі за 3 км. від Олеська, відоме на всю західну Україну своїм найвишуканішим замково-палацовим комплексом (“маленьким Версалем”), що є однією з туристичних “візиток” Львівщини.

Поселення виникло після монголо-татарської навали за три кілометри від літописного давньоруського граду Плісненська, що був дотла сплюндрований в 1241 р. ордою хана Батия.

Підгірці вперше згадуються в документах у 1431 р., їх власник “Іван з Підгорець” пліч о пліч з Івашком Преслужичем обороняв Олеський замок від армії польського короля. Невдовзі король Владислав Ягайло підтвердив за Іваном Підгорецьким привілей на володіння селами Підгірці і Загірці. У 1633 р. в збіднілих Підгорецьких земельні маєстності викупив коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський.

Підгорецький замок – визначна пам’ятка пізньоренесансної архітектури. Збудував його на замовлення великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського італійський архітектор Андреа дель Аква в 1635 – 1640 рр., а оборонні bastiони твердині проектував французький військовий інженер Г.Л. де-Боплан.

Осердям розкішного замку bastiонного типу став вишуканий триповерховий палац. З трьох боків весь палац оточений глибоким ровом, з північного боку, зверненого до долини, він мав гарну терасу з балюстрадою і скульптурами. Основну функцію замку-палацу задекларував такий фундаційний

вислів “Вінець ратних трудів – перемога, перемога – триумф, триумф – відпочинок”, викарбуваний на мармуровій таблиці при вході на територію резиденції коронного гетьмана. За гармонійність і витонченість пропорцій цей палац справедливо

Підгорецький палац

нарекли “маленьким Версалем” (Підгорецький “маленький Версаль” старший за французький Версаль на десять років).

Однак не слід розцінювати Підгорецький ансамбль суто як відпочинкову резиденцію. Це був повноцінний оборонний замок, що неодноразово приймав на себе нищівні ворожі удари. Так, у 1651 р. під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького його здобуло козацьке військо. Значних руйнувань йому завдали також турецько-татарські навали 1672 й 1688 рр.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. замок перебував у власності магнатських родин Конєцпольських (у 1646 – 1682 рр.) та Собєських (у 1682 – 1720 рр.).

Новий розквіт палацу припав на період володарювання графської династії Жевуських (XVIII ст.). Вацлав Жевуський, який викупив помістя у 1720 р., закохався у Підгорецький замок і вирішив перетворити його на “галицький Версаль”. Магнат з витонченим мистецьким смаком зібрав у Підгорецькому замку величезну навіть за тогочасними європейськими мірками колекцію цінних стародавніх картин, книг, зброї, меблів, порцеляни і кришталю, перенісши у своє родове помістя все найцінніше з сусіднього королівського Олеського замку та інших замків Галичини. Окремо зберігалися особисті речі короля Яна III Собєського і трофеї, здобуті Вацлавом і Северином Жевуськими у битвах з козаками, москалями, волохами, татарами й турками. Просторими позолоченими залами палацу (“Золотою”, “Кармазиною”, “Китайською”, “Лицарською”, “Дзеркальною” й ін.) з розкішним скульптурним декором і драпіруванням, мармуровими порталами і художнім паркетом прогулювалася еліта тогочасної Європи (включаючи монархів такого рівня як Карл XII й Петро I). У Підгорецькому палаці відбувалися гучні бали й шляхетські бенкети з гарматними залпами, військовими парадами, театральними спектаклями та фєєрверками. При в’їзді в замок стояла парадна драгунська варта. А алеями замкового парку вільно прогулювалися пави.

Російський цар Петро I під враженням квартирування серед величі Підгорецького палацу, повернувшись у Петербург

після закінчення Північної війни зі шведами і їхнім союзником гетьманом Іваном Мазепою, одразу ж повелів закласти для себе під Петербургом аналогічну резиденцію – “Петродворец”.

Інтер'єр Підгорецького палацу

За Северина Жевуського, який присвятив своє життя пошукам скарбів на підвладній йому території Пліснеського городища і створенню “філософського каменю” у своїй алхімічній лабораторії (в одному з казематів замку), палацовий комплекс починає приходити в запустіння. (На момент придбання ним у 1787 р. цього помістя воно було оцінене 201 000 злотих). Долучилися до цього процесу і подальші його управителі. Однак граф Леон Жевуський, який приїхав у Підгірці з Європи у 1833 р. вклав чималі кошти в реставрацію родинного гнізда своїх вельможних предків і перед смертю, з огляду на відсутність прямого спадкоємця, заповів Підгорецький маєток князю Євстахію Сангушкові з обов'язковою умо-

вою, аби той завершив реставрацію замку. Відновлювальні роботи тривали аж до 1903 р.

До більшовицької окупації Української народної республіки Сангушки сумлінно дбали про відродження замку. Та після того як російський отаман Будьоний повішав його останнього господаря, а його вояки розікрали все коштовне “буржуйське” майно, Сангушки емігрували в Аргентину, а палац передали під нагляд Національної галереї Львова. Польська влада опікувалася спорудою. У 1940 р. було навіть винесено рішення про відкриття в Підгорецькому замку державного музею. Однак, цьому завадила Друга світова війна.

Під час Другої світової війни німці й росіяни завершили пограбування найвишуканішого палацу України (у жовтні 1945 р. все найцінніше з палацу комуністи вивезли в Ленінград, окремі підгорецькі скульптури нині прикрашають Літній сад Петродворца). Після війни у 1949 р. тут організували закритий тубдиспансер, найбільшої руїни інтер'єрам пам'ятки завдала дводенна пожежа у 1956 р., спричинена звичайнісіньким безгосподарським радянським нехлюйством. І лише з 1997 р. завдяки титачічним зусиллям Б.Возицького один із найпрекрасніших палаців Центральної Європи, врешті-решт, було передано Львівській галереї мистецтв.

Підгорецький палацово-замковий ансамбль зберігся у малопорушеному стані. В наш час замкова територія є охоронним туристичним об'єктом загальнодержавного значення – музеєм-заповідником “Підгорецький замок”, що є філіалом Львівської галереї мистецтв.

Основними об'єктами туристичного огляду у Підгірцях є:

- ♦ Споруда Підгорецького палацу з терасами і відкритими галереями-аркадами – це найяскравіший “діамант” “Золотого кільця Львівщини”.

- ♦ Ансамбль бастионних замкових укріплень з земляними валами і ровами (спроектований, за припущеннями вчених, французьким військовим інженером Гійомом де-Бопланом). Укріплення має форму квадрату з довжиною сторони 100 м. На його кутах розташовані бастіони зі сторожовими вежами.

Між зовнішньою і внутрішньою стінами влаштовано каземати, вимощена кам'яними плитами покрівля яких згодом використовувалася як прогулянкова тераса.

Один із спроектованих Г. де Бопланом кутових бастионів Підгорецького палацу, оборонна вежа-кавалер якого внаслідок пізніших перебудов набула романтично-декоративного вигляду.

♦ В'їзна барокова брама (у формі portalу з двома колонами) на палацову територію, парадна алея з трьохсотлітніми липами та ландшафтний "італійський" парк XVII – XVIII ст., що оточує палац – пам'ятка ренесансного садово-паркового мистецтва. Під однією з півтисячолітніх лип, за переказами, відпочивав Б.Хмельницький у 1651 р.

♦ Парадний гетьманський заїжджий двір XVIII ст. шестиколонними портиками у стилі бароко. Збудований поряд з палацом, оскільки в ті часи палац просто не вмщав всіх високородних гостей з їх численною прислугою. На фасаді заїжджого двору зберігся рідкісний сонячний годинник.

- ♦ Костьол Св.Йосифа – величний католицький собор-усипальниця графського роду Жевуських, збудований неподалік палацу у розкішному стилі пізнього ренесансу у 1752-1766 рр. за власним архітектурним проектом Вацлава Жевуського. Обіч храму на високих колонах збереглися скульптури Діви Марії і Св.Йосипа роботи французького скульптора Леблана.

- ♦ Михайлівська церква 1720 р. – унікальна пам'ятка на-родного давньоукраїнського дерев'яного зодчества.

- ♦ Давньоукраїнське кладовище при Михайлівській церкві з вирубаними із каменю хрестами (найпізніше поховання датоване 1830 р.).

Підгорецький замок зараз повністю реставрується і є філіалом Львівської галереї мистецтв.

Поза межами музею-заповідника “Підгорецький замок” у заповідному урочищі за три км. на південь від с.Підгірці знаходиться городище літописного давньоруського міста Плісненськ Х – XIII ст.

Плісненськ – це друге за величиною місто Київської Русі й Галицько-Волинської держави. Перші документальні згадки про Плісненськ містяться в Галицько-Волинському літописі під 1188 та 1232 рр. і в “Слові о полку Ігоревім”. В давньоруську епоху місто було важливим оборонно-адміністративним і торговим центром. У 1241 р. багатий торговий град Плісненськ дотла сплюндрувала орда хана Батия.

Об'єктами туристичного огляду на території літописного граду площею 240 га. є система могутніх оборонних валів городища висотою до 12 м., що нараховує сім рядів валів і ровів. А також – Плісненський жіночий монастир оо.Василіян.

За переказом, монастир у Пліснеську в 1180 р. заснувала княжна Олена Всеволодівна – сестра Белзького князя Олександра Всеволодовича. Про цю подію є відповідний пам'ятний напис на кам'яній плиті в монастирській церкві, побудованій у 1706 р. Відомо, що Олена Всеволодівна загинула у Плісненську героїчною смертю під час нападу половецької орди. Відтоді ту частину Пліснеська, де пролилася кров княжни-мучениці, у народі називають “Оленин парк”.

Монастир на території городища після півтисячолітнього запустіння відновлено у XVII ст. стараннями оо.Василіян. Туристи мають змогу оглянути двоповерховий монастирський корпус, зведений у 1771 – 1786 рр., а також завітати у монастирську церкву Св.Онуфрія, збудовану в 1726 – 1750 рр. у стилі барокко з багато декорованим фасадом. У храмі зберігся автентичний іконостас, створений у 1754 р. за проектом архітектора Павла Гіжицького. Іконостас витриманий у бароковому стилі з високохудожнім поєднанням малярських і скульптурних елементів, має високу мистецьку цінність.

Історичне місто **Золочів** розбудоване пообіч р.Золочівки за 66 км. на схід від Львова. У давньоруські часи його попередником було городище Радече, сплюндроване монголо-татарами у 1241 р.

Перша документальна згадка про Золочів датована 1427 р. Вже тоді тут існувало дерев'яне укріплення, а сам Золочів був багатим торговим містом у складі володінь Яна із Сієни. На це вказує та обставина, що в 1442 р. золочівська община змогла позичити королю Польщі Владиславу Варненчику 300 золотих – доволі поважну як на ті часи суму. Магдебурзьке право місто отримало у 1523 р. А в 1532 р. Золочівський форт й навколишні села прибав познанський каштелян граф Андрій Гурка. Однак, напад татар у 1541 р. сплюндрував це укріплення.

У 1634 – 1636 рр. Яків Собеський на горі Купина при злитті річок Золочівка і Млинівка на місці більш давніх захисних мурів зводить кам'яну цитадель за всіма вимогами тогочасної фортифікаційної стратегії. Бастіонний тип замку найкраще був адаптований до ведення нових принципів оборони з використанням далекобійної гарматної артилерії. У 1649 р. замок витримав перше важке бойове хрещення, однак вистояв під шквальними приступами татарів й залишився стояти серед вигорілої пустки на місці жвавого містечка.

Польський король Ян III Собеський, успадкувавши після смерті останньої представниці руського роду Даниловичів замок в Поморянах, Золочеві, Жовкві і Олеську, доклав зусиль щодо зміцнення обоюдної здатності цих твердинь. Після

польської перемоги над козаками під Берестечком у 1651 р. Ян III Собеський фондує кошти на відбудову Золочева – стратегічної твердині на підступах до Львова. Тут оселяється його син королевич Якуб.

У 1672 р. Золочівський замок впав після шаленої шестиденної облоги багатотисячної турецької армії паші Капудана, яка сунула на Львів. Та вже за рік руками тисяч татарських і турецьких військовополонених король відбудував свою резиденцію. І в 1674 р. під bastіонами свого королівського замку Ян III зібрав полки для конрпоходу на турків. У наступному 1675 р. артилерія замку успішно відбила напад татарського війська хана Аджі-Гірея.

У 1737 р. Золочівський замок разом із маєтком переходить до Сандомирського воєводи Тарли, згодом – до магнатів Радзивіллів. Арсенал та майно замку було конфісковане австрійським урядом відразу після першого поділу Польщі 1772 р., що призвело до його запустіння. У 1801 р. занедбаний

Парадний двір Золочівського замку

замок-пустку викупив граф Лукаш Комарницький. Він відреставрували замкові будівлі та переобладнав їх на житлові приміщення. У 1834 Комарницькі віддали замок в оренду австрійському урядові для облаштування там військових казарм. З 1872 австрійці почали використовувати його як в'язницю. В'язницею замок слугував аж до 1953 р.

Брили-жертвовники таємного рицарського ордену з готичним тайнописом та схрещеними вінками життя (лавровий) і смерті (терновий) у дворі Золочівського замку

Найкривавішу сторінку цього етапу його історію вписали комуністи, які з 1939 по 1941 рр. влаштували тут катівню НКВД й жорстоко замордували 1228 безневинних представників української інтелігенції. Невдовзі після смерті радянського диктатора Сталіна у 1955 р. замок віддали під ПТУ. І лише з 1986 за ініціативою директора Львівської галереї мистецтв Бориса Григоровича Возницького в Золочівському замку розпочаті реставраційні роботи з метою перетворення його у музейний комплекс.

Музей-заповідник “Золочівський замок” (вул. Тернопільська, 5) включає в себе архітектурні ренесансні комплекси Великого і Китайського палаців (початок XVII ст.), надбрамну башту, оборонні мури з бастіонами та ландшафт-

ний парк площею 12 га. Завершується формування виставкової експозиції східного (Китайський палац) і європейського мистецтва (Великий палац).

Основними об'єктами екскурсійно-туристичного огляду у Золочеві є:

- ♦ Золочівський замок бастіонового типу. Прямокутний у плані, оточений високими валами, які ззовні укріплені тесаними кам'яними плитами. На кожному розі збереглися п'ятикутні бастіони, що закінчуються шестибічними сторожовими вежами-кавал'єрами (після перебудови в XIX ст. вежі набули романтично-декоративної форми). На кожній з веж збереглися кам'яні плити з родовими гербами, датою "1634 (рік побудови)" та ініціалами J.S.K.K.S.K. (Jakob Sobieski, Krajczy Koronny, Starosta Krasnostawski). З бастіонів прострілювався весь периметр міста. Збереглася також в'їзна башта, до якої в XIX ст. було добудовано надбрамний корпус.

- ♦ Замкове подвір'я з розташованими по його периметру Надбрамним корпусом і господарськими спорудами. Подвір'я в наш час служить ареною для театралізованих лицарських турнірів.

- ♦ Великий палац – двоповерхова споруда, зведена посеред замкового подвір'я з дотриманням архітектурно-стилістичних канонів італійської ренесансної школи. У палаці відкрита музейна експозиція.

- ♦ Китайський палац XVII ст. Його будівництво (за привезеними із Франції ескізами китайських будівель) приписують вишуканій французенці Марії де Аркуйон, дружині польського короля Яна III Собеського. Бідним тринадцятирічним дівчам у світі французької принцеси Марії-Людвіги, яка їхала брати шлюб з королем Владиславом IV, вона прибула у Польщу. Дивовижна врода, французькі шарм і кокетство, вроджені хитрощі й вміння використовувати сексуальні слабкості чоловіків для просування до вершини багатства і влади – риси, завдяки яким низькородна Марія домоглася офіційного шлюбу з очарованим нею Яном III Собеським. Тривалий час вона мешкала в Золочівському замку на правах

впливової потаємної любоваски короля. І лише після смерті дружини короля Теофілії (останньої з руського роду Даниловичів) Ян III уже не крився і повінчався з Марією-Казимирою. Щоправда, згодом більшу половину свого життя королева Марія-Казимира, з огляду на постійні татарські наскоки на Золочівську резиденцію, проводила у Франції при дворі свого кума – французького короля Людовика XIV (він хрестив її сина королевича Якова). А після смерті чоловіка Марія де Аркуйон остаточно виїхала в Італію.

Нині у приміщеннях Китайського палацу розгорнуто експозицію східного мистецтва. А обіч палацу знаходиться літня пагода у східному стилі.

- ♦ Містична брила вагою 10 тон із загадковим тайнописом рицарів-хрестоносців ордену тамплієрів і “камінь життя і смерті (камінь бажань)” з ритуальним заглибленням посередині. Брили віднайдено в одному з важкодоступних урочищ Гологорів біля с.Новосілки й перевезено у замок у 1990-і рр. На високому камені вирізьблено два сплетених вінки: правий із квітів, лівий із терну – символи життя та смерті. Різьба орієнтовно датується кінцем XIV – початком XV століть. Готичний тайнопис другої брили досі не розшифровано.

Камені-жертovníки – це все, що залишилося від сплюндрованого турками в XVI ст. Новосілківського замку. Заснували його в кінці XIV ст. рицарі-хрестоносці ордену тамплієрів, які втекли сюди від переслідування коаліції монархів Франції, німецьких земель і Угорщини. Тамплієри були наймогутнішим і наймістичнішим орденом тогочасної Європи й Близького Сходу, середньовічною “мафією”, удару затруєним кинджалом тамплієрів боялися герцоги, наслідні принци і королі. Після прокляття й цькування ордену тамплієри пішли у глибоке підпілля і невдовзі зникли з історичної арени (передавши свої містичні ритуали масонському ордену).

- ♦ Пам’ятки ренесансної давньоукраїнської храмової архітектури м.Золочева: церква Воскресіння Господнього (1624-1627 рр.) з дзвіницею XIX ст. та церква Св.Миколая 1765 р. з дзвіницею 1886 р.

♦ Домініканський монастир XVI – XVIII ст. з монументальним багато декорованим бароковим костюлом Вознесення Господнього (1731-1763 рр.), а також корпусом чернечих келій 1731-1736 рр.

Золочівський замок зберігся до сьогодні у майже непорушеному стані. Замок поступово перетворюється на справжню туристичну перлину Львівщини, що приймає дедалі більшу кількість відвідувачів. Вже стало традицією проводити тут міжнародні мистецькі пленери, мистецькі фестивалі, а також – щорічні лицарські турніри.

Золочівський, Поморянський і Бережанський замки колись становили єдину оборонну систему Галицького Поділля, служачи своєрідними “воротами” Львова і загалом Речі Посполитої у неспокійні Центральне Поділля, Наддніпрянщину й Кримське ханство. (На правобержжі Дністра цю оборону лінію подовжували до самих Карпат Галицький і Пнівський замки).

Відстань між ключовими Золочівським і Поморянським замками становить 27 км. (20-25 хв. їзди туравтобусом).

У *сmt.Поморяни* збереглися атракційні руїни замку, збудованого над р.Золота Липа в XVI ст. подільським воєводою Яном з Сієни. Кам’яний замок постав на місці давньоруської дерев’яної фортеці, яку після завоювання Казимиром Великим Галичини було відбудовано в 1340-1350 рр. тутешнім господарем Миколою Свинкою.

У 1619-1620 рр. навколишні землі купив Якуб Собеський. Він суттєво укріпив Поморянську твердиню, оснастив арсеналом гармат, заклав пороховий й гарматний склади та казарму. Потрапити в кам’яний замок можна було лише з північного боку, проїхавши по підйомному мосту через широкий рів, заповнений водою. З усіх інших боків Поморянський замок оточували русло й заболочена заплава р.Золота Липа. Завдяки таким першокласним природним і штучним заборонам татари під час набігів на Галичину не могли здобути його ні приступом, ні облогою (у 1687 і 1695 рр.) й здебільшого обходили стороною.

Розквіт замку й містечка пов'язаний з іменем польського короля Яна III Собеського, який значно перебудував твердиню, перетворивши на по-королівському розкішний палац в оточені ландшафтного парку (французький інженер Шарль Бенуа). Навколо міста було поглиблено рови і наново насипано вали з частоколом.

Справжню славу Поморянська твердиня здобула завдяки героїчній обороні 1672 р., коли на Європу напочувалася багатотисячна армія непереможного султана-завойовника Магомета IV. Тоді добірні полки яничар змогли сплюндрувати набагато міцніший Золочівський замок (королівську резиденцію Яна III), однак як не намагалися вдертися в Поморяни, це їм так і не вдалося. Захисники твердині відкрили шлюзи, й замок опинився посеред озера й драговиння, яке поглинало похідну турецьку артилерію й засмоктувало незчисленних нападників.

Після відбиття турецької агресії король Ян III Собеський більше переймався відбудовою й військово-технічним зміцненням своєї Золочівської резиденції, а до Поморян просто “не дійшли руки”. Це зіграло свою негативну роль. Вже під час другого походу турків на Львів в 1675 р. залога замку, суттєво поріділа під час першої навали, не маючи достатньої сили й ресурсів (ядер, пороху, набоїв) для оборони, змушена була таємним ходом поночі евакуюватися й залишити замок непризвозяще. Лісовими стежками оборонці перебралися в сусідній Свірзький замок.

Спустошений турками Поморянський замок Ян Собеський невдовзі відбудував, а випалене згарище на місті містечка наново заселив. Проте, у 1684 р. Поморянська фортеця знову була вщент спалена татарами. Але і Ян Собеський не опускав руки – одразу після чергового погрому він виділив з кооролівської казни 20 000 злотих на нову відбудову міських й замкових укріплень, храмів та житлової забудови Поморян. Завдяки цим енергійним заходам Поморянський замок з честю вистояв під час подальших татарських навал у 1687 і 1695 роках.

У XVIII ст. замок занепав, оскільки нові власники Радзивіли приділяли йому мало уваги. Нищівних ударів по замку

Поморянський замок

завдали пожежа 1771 р. та рішення австрійського уряду розбити укріплення на будівельні матеріали. Відродження припало на XIX ст., коли замок перейшов у власність Еразма Прушинського (у 1789 р.) та його сина Юзефа. До 1875 р. Юзеф Прушинський не лише повністю палацово-парковий ансамбль, а й зібрав у стінах Поморянського палацу безцінну колекцію олійних полотен видатних італійських і голландських художників, близько 300 рисунків найславетніших художників світу (у т.ч. Рембрандта і Леонардо да Вінчі), галерею гравюр королів Речі Посполитої, колекцію медалей і монет, печаток польських королів і князів, автографів польських королів, ікон, посуду, мозаїкт тощо. Однак після смерті колекціонера-мистецтвознавця безінні скарби Поморянського замку розійшлися по світу з аукціонів.

В 1876 р. Поморянський замок перейшов у власність Романа Потоцького. Його син Єжи (помер в 1961 р.) опікувався замком до 1939 р., відремонтувавши його після руйнацій Пер-

пої Світової війни. Граф мешкав тут з родиною майже до початку Другої світової.

Львівській журналістці Т.Костенко вдалося розшукати й взяти інтерв'ю в літньої мешканки Поморян Стефанії Козоріз, яка так описує життя замку в першій половині ХХ ст. (цит. за [131]): “Я мала 7 років, а графський син Андрій Потоцький був на два роки старший. Він любив бавитися зі мною і двома сусідськими дівчатками. Ми часто ходили до замку. Графиня була привітною, запрошувала нас до покоїв, де ми бавилися, а також їли разом з Андрієм. Сиділи разом з ним за столом і їли ту саму їжу, що і він. Пам'ятаю кімнати палацу: перша зала була великою, заставлена чучелами птахів та звірів, поруч кімната, де вдягалася графиня, обвішана дзеркалами, направо була спальня графа, а далі багато різних кімнат. У залах палили каміни, де на патиках вудили м'ясо. В замку був великий порядок. Серед двору клумби, на яких росло багато-багато троянд. Приїздила графська сім'я до замку навесні. На честь її приїзду на воротах вивішували чорно-жовто-зелено-білий прапор. Дорогу посипали піском і розрівнювали граблями. Граф приїздив чотирьма білими кіньми. У Поморянах полював зі собаками, яких мав 50-60 штук”.

В радянські часи замок використовували під райком КПУ, райвиконком та ПТУ. А з 1970-х рр. ця монументальна будівля залишається у занедбаному стані.

Нині Поморянський замок ХVI – ХVII ст. складається з палацевого комплексу, парадного замкового двору і фрагментів могутніх оборонних мурів з наріжними вежами. Королівський палац представляє собою монументальну двоповерхову споруду з колись розкішним фасадом, який досі справляє на відвідувачів неабияке враження. Також збереглися кутова вежа і ділянка оборонного замкового муру.

Свіржський замок – найромантичніший типово-рицарський замок України. Уперше Свірж згадується у 1427 р., коли його відвідав польський король Владислав II.

Замок збудовано на стрімкому пагорбі над р.Свірж. Фундаційна таблиця на в'їзній брамі сповіщає, що твердиню зведено у 1482 р.

Свіржський замок

В усі часи замок був практично неприступним, з усіх боків його оточували непрохідні болота, стави, а також широкий оборонний рів з водою. Та це не врятувало його від татарського пограбування 1648 р. та козацьких штурмів під час Національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Король Ян III Собеський, дбаючи про фортеці оборонної лінії на підступах до Львова, суттєво зміцнив Свіржський замок, посилив його гарнізон й арсенал гарматного озброєння. Завдяки природним перешкодам і фортифікаціям невеликий Свіржський замок у 1672 і 1675 рр. зумів витримати шалені турецькі облоги армій султана Магомета IV. Це найгероїчніша сторінка його історії – адже армія султана-завойовника Європи в ті роки понівечила всі без винятку українські твердині Речі Посполитої від Кам'янця-Подільського й Меджибожа до Золочева й Поморян, розташованих за один денний перехід кінноти від Львова.

У середині XVII ст. Свіржський замок переходить у власність галицького каштеляна, графа О.Цетнера, який розбудовував твердиню й залишив на фасадній стіні свій родовий герб. У 1-ій половині XX ст. (1907 – 1939 рр.) замком опікувався граф Роберт Саянс. В цей час графську резиденцію прикрашали дорогі картини, старожитні меблі, коштовна порцеляна, тут була зібрана велика бібліотека стародруків. В 1914 і 1939 рр. замок було пограбовано й спалено російськими військами. З 1975 р. у замку тривають реставраційні роботи.

Замок повністю зберігся до нашого часу. Тож у Свіржі туристи мають нагоду помилуватися романтичними контурами класичного лицарського замку зі строгими готичними триярусними баштами під червоною черепицею, в'їзним дерев'яним мостом, перекинутим через оборонний рів, укріпленою брамою з династичним гербом на фасаді надбрамної башти, наріжними прибрамними укріпленнями, оглянути парадне (велике) і внутрішнє (мале) замкові подвір'я, підземелля, муровану замкову криницю, прогулятися внутрішніми замковими залами і покоями.

Поряд із замком об'єктами туристичного інтересу є:

- ♦ Сторожова башта 1484 р. – напівзруйнована, знаходиться на підступах до Свіржського замку;
- ♦ Замковий парк і став – пам'ятки ландшафтно-естетичного характеру. В околицях місцеві мешканці можуть вказати на джерела, що мають цілющу силу;
- ♦ Свіржський костьол Успіння Пресвятої Богородиці, збудований у 1546 р. в стилі ренесансу.

Існує інвестиційний проект організації у стінах Свіржського замку елітного готельно-відпочинкового комплексу, або ж передачі його під музей середньовічної зброї – філію Львівської картинної галереї. Останній шлях відродження замку є пріоритетнішим, оскільки суттєво підвищить його екскурсійно-пізнавальну вагу й збереже пам'ятку відкритою для масових туристичних потоків. Однак, реалізація цього шляхетного задуму штучно стримується через невизначеність права власності на замок (офіційно споруда належить Спілці архітекторів України, чільники якої не бажають віддати замок під державний музей).

Із Свіржа зворотній шлях “Золотої підкови” до Львова пролягає через старовинне містечко Бібрку. Далі за селом Водники минаємо руїни величавого замку Острозьких у Старому Селі.

Кам'яний *замок у Старому Селі* за старими фортифікаційними канонами у 1642 р. заклав Владислав Домінік – князь Заславський. У 1672 р. Старосільський замок прославився тим, що зміг витримати турецьку облогу. В кінці XVII ст. замок перейшов до князів Любомирських. У XVIII ст. ним володіли князівські династії Сенявських і Чарторийських, а на початку XIX ст. Старе Село перейшло у власність Потоцьких.

Основними об'єктами туристичного огляду у Старому Селі є:

- ♦ Старосільський замок кінця XVI – XVII ст. Уперше він згадується у 1442 р. Упродовж XVI – XVII ст. замок кілька раз руйнувався (зокрема й козацькою армією Богдана Хмельницького у 1648 р.) і перебудовувався. До нашого часу збереглися ту-

Старосільський замок

ристично атракційні руїни замку, що представляють собою фортифікаційні мури заввишки 14-16 м. із фланкуючими кількаярусними баштами. Укріплення протяжністю понад 500 м. оперізують внутрішню замкову територію площею понад 2 га. На замковій території є малодосліджені підвальні приміщення, також туристи мають нагоду познайомитися з архітектурними принципами триярусної забудови замкових веж.

На диво, фінансові лідери туристичного бізнесу України досі “не помітили”, яке “золоте дно” чекає приватного власника за 30 хв. транспортної доступності від м.Львова – туристичної столиці заходу України, яку щороку відвідує понад 1 млн. гостей. Проект організації в стінах Старосільського замку готельно-анімаційного комплексу здатний приносити прибутки на рівні найрозрекламованіших замків сусідніх Польщі й Словаччини.

Але нині Старосільський замок – надзвичайно атракційна руїна, яка перебуває у стадії фізичного нищення. На наше переконання, кращим рішенням зі збереження й відродження даного замку стала б передача його на баланс (чи довготермінову оренду за символічну плату) Федерації історичного фехтування і реконструкції, що об’єднує клуби історичного фехтування багатьох міст України й плекає романтично-патріотичний дух у серцях молоді, готової власними руками самотужки цеглина за цеглиною відбудовувати замки і фортеці рідної країни.

За бажанням туристичних груп “Золоту підкову Львівщини” доповнюють оглядинами наступних замків Львівщини: у Поморянах, у Бродах, у Гологорах (руїни замку), у Білому Камені (вежа і брама), у Крехові (оборонний монастир), у с.Урич (наскельна давньоруська фортеця).

Усім туристам і гостям Львова поряд із “золотою підковою” традиційно радять відвести окремий день для екскурсії у державний історико-архітектурний заповідник – старовинне місто-фортецю Жовква.

Жовква – це ідеальне місто ренесансного містобудування, неповторний архітектурний ансамбль якого має в області найбільшу кількість пам’яток після Львова. Перша згадка про це поселення датована 1398 р. (тоді воно мало назву Винники).

А справжнє місто було засноване гетьманом Станіславом Жолкевським в 1594 р. за ретельно продуманим планом архітектора Павла Щасливого. У листі до дружини гетьман обгрунтовував це рішення зростанням татарсько-турецької агресії: “Наступають щоразу страхітливіші небезпеки. Це і спонукало мене, насамперед, збудувати свій замок і закласти містечко...”. Невдовзі, у 1603 р. польський король Зигмунд III на честь перемоги коронного гетьмана над шведами під Ревелем надав Жовкві привілей, яким було підтверджено його назву й надано магдебурське право. І саме з Жовкви польська армія коронного гетьмана у 1610 р. вирушила переможним походом на Москву.

Жовківський замок

Після смерті С.Жолкевського замок переходить до його дружини та (у 1624 р.) старшої доньки Софії, яка була одружена з олеським дідичем і майбутнім руським воєводою Яном Даниловичем. При воєводі служив Зиновій Хмельницький, у Жовкві народився його син Богдан.

Довкола замку розрослося поселення. За Я.Даниловича це поселення перетворилося на справжнє місто, укріплене високими оборонними валами. У місті діяли п'ять українських братств, окремі історичні свідчення вказують на те, що в одній з братських шкіл Жовкви здобув початкову освіту малий Бог-

дан Хмельницький. (І сюди ж він, уже як гетьман, заїжджав на чолі козацького війська у 1648 і 1655 рр.). У Жовкві здобув освіту видатний культурний і громадський діяч України Йов Кондзелевич (1667 – бл. 1740 рр.).

Донька Я.Даниловича Теофілія була видана заміж за коронного підчашого Якуба Собеського. Син Теофілії Ян III Собеський став королем Польщі. Він перетворив Жовківський замок на свою літню резиденцію, а починаючи з 1678 р. під керівництвом будівничих Петра Бебера та Августина Лоцці провів його ґрунтовну реставрацію. Відтак, Жовква перетворюється на друге у всій Речі Посполитій королівське місто-резиденцію.

За королівських часів замок і місто переживають період свого найбільшого розквіту. При розбудові Жовкви реалізовано ренесансну містобудівну концепцію “ідеального міста”. Яну Собеському дійсно вдалося перетворити Жовкву на східну столицю держави, а з замку зробити не менш розкішну резиденцію, ніж Варшавський королівський палац.

Поруч із замком-резиденцією, у заболоченому підніжжі гори, тоді ж було закладено ландшафтний парк “Звіринець”, де в просторах воль’єрах розводилися й утримувалися олені, сарни, вепрі та інша ловецька живність. Урочисті мисливські виїзди у “Звіринець” власників Жовківського замку разом з їхніми титулованих гостями – магнатами-можновладцями і королівськими придворними – супроводжувалися різноманітними забавами й пишними бенкетами на лоні мальовничої природи Жовківщини.

Стіни старого замку пам’ятають багатьох видатних історичних осіб, які творили європейську історію. Адже перебували тут не лише коронні гетьмани й королі Речі Посполитої, а й чільники багатьох інших європейських держав та високородні послы. Зокрема, яскраву сторінку в літопис Жовкви внесла Північна війна (шведсько-українсько-російська), яка мала на меті цілковито перекроїти політичну карту Центральної Європи. У її ході в Жовківському замку замислювався над історичною долею України безстрашний гетьман Іван Мазепа та ви-

ношував честолюбні завойовницькі плани російський цар Петро І.

Упродовж століть замок зазнавав незначних реконструкцій, завдяки яким споруда поступово змінювала свій вигляд з аскетично-грізної рицарської твердині до ошатної королівської резиденції з елементами архітектурного декору палацового типу.

Остання представниця роду Собеських Марія Кароліна де Буільон продала свої маєтності (а це 11 міст і містечок та 140 сіл – Жовква, Зборів, Золочів, Поморяни тощо) Михайлові Казимирові Радзивілле. Він перебудував замок на розкішний палац, та невдовзі його сини протринькали батькове майно, і в 1787 р. мури Жовківського замку перейшли у власність магістрату, а житловий корпус замку купив А.Юзефович. Згодом тут проживали окремі підприємці, офіцери полку уланів, містилися повітовий суд та гімназія.

З міських укріплень, що оперізували місто, до наших днів збереглися лише дві з чотирьох в'їздних брам (Глинська й Звіринецька) та дві вежі: кутова біля Домініканського монастиря та восьмикутна в плані чотириригсна вежа-дзвіниця костелу Св.Лаврентія.

Хоча ще з кінця XVIII ст. замок і місто втратили функцію королівсько-магнатської резиденції, але й дотепер Жовква замилює туриста своїм неповторним давньоєвропейським шармом, конкуруючи за збереженістю автентичного архітектурного ансамблю з багатьма малими містечками Італії, Чехії й Польщі. Центр міста-музею з 1994 р. оголошено Державним історико-архітектурним заповідником.

Основними об'єктами екскурсійного огляду в Жовкві є:

- ♦ *Королівський замок* (пл. Вічева, 2). Замок має стогу прямокутну форму з чотирма кутовими баштами. Його відреставровано, можна оглянути замкові башти й двоповерхові житлові корпуси, прогулятися дерев'яними замковими галереями, зазирнути у парадні внутрішні покої. Нині в них розташована еспозиція музею. Зараз завершується формування мистецької експозиції Жовківського замку як філії Львівської галереї м-

стецтв. Згідно з розробленим інвестиційним проектом реконструкції історико-культурного комплексу, у приміщеннях замку для туристів планується відновити королівські покої, відкрити “королівський” ресторан у ренесансному стилі, концертний зал камерної музики, діючу кузню-музей, каретний двір із конюшнею (на 12 коней) та мистецькі майстерні.

Туристичний готель на 36 – 40 номерів з рестораном і конференц-залом передбачається розмістити в північно-західному корпусі замку, вікна якого виходять у головний двір та в парк. Згідно з проектною документацією, пристосування цього корпусу під готель передбачає реконструкцію його горіщного перекриття і даху з влаштуванням у його об’ємі мансардного поверху з готельними номерами; перепланування другого поверху під готельні номери; відновлення первинної планувальної структури першого поверху з реставрацією історичних інтер’єрів та пристосуванням його під вестибюль готелю, конференц-зал на 70 місць та ресторан з трьома стилізованими під старовину залами й кухонними приміщеннями; проведення інженерних мереж і систем з автономною котельнею.

Натомість, приміщення південно-східного корпусу замку планується відвести під історико-культурний музей (філію Львівської галереї мистецтв), а також розмістити тут туристичний інформаційний центр, дирекцію і реставраційні майстерні Державного історико-архітектурного заповідника у м.Жовква.

Після належного впорядкування у подвір’ї замку передбачається організація театру “під відкритим небом”, фестивалів класичної музики та впродовж всього року надання анімаційних послуг верхової їзди та каретних прогулянок історичним центром Жовкви.

♦ *Ринкова площа Жовкви.* Знаходиться поряд з королівським замком. Згідно з канонами ренесансного містобудування, центральна площа є осердям суспільно-адміністративного і торгово-економічного життя кожного європейського міста. Її територія оточена двоповерховими кам’яницями – житловими будинками-пам’ятками сецесійної архітектури.

Нині в центрі площі можна оглянути фундаменти середньовічної міської забудови (колишня ратуша) й насолодитися оглядом збереженого архітектурного ансамблю “ідеального міста”.

- ♦ *Глинська та Звіринецька в'їзні брами міста.* Споруджені в XVII ст. й служили основними опорними пунктами в системі оборонних стін королівського міста.

- ♦ *Торгові ряди.* Уздовж ринкових кам'яниць Жовкви тягнуться Торгові ряди. Туристи мають нагоду пройтися галереєю, під низькими мурованими склепіннями і кам'яними арками якої в давнину йшла жвава торгівля, засідало купецтво, укладалися угоди й союзи.

- ♦ *Старі крамниці й кав'ярні Ринкової площі.* Ринкова площа “королівського міста” досі залишається історичним, адміністративним і торговим центром міста. До послуг туристів тут розмаїті жовківські крамниці, затишні кав'ярні, в яких подають віденську й львівську каву, а також славнозвісне “Львівське” пиво, відділення зв'язку й банківських послуг.

- ♦ *Міська ратуша* (пл. Вічева, 1). Ратуша є неодмінним атрибуту “ідеального міста”, уособленням міського самоврядування. У ратуші упродовж століть засідали бургомістри Жовкви. Середньовічна ратуша Жовкви не збереглася, зате неподалік від фундаментів старої туристів гостинно запрошує нова ратуша, створена в 1932 р. за проектом львівського архітектора Б. Віктора. На другому ярусі вежі ратуші вмонтовано годинник, який відзначає час боєм дзвону. З горішнього ярусу ратуші можна прослідкувати контури строгої ренесансної концепції забудови “ідеального міста”, звідси відкриваються незабутні панорами світських і сакральних архітектурних ансамблів, Жовківського замку й зелених пагорбів Розточчя.

- ♦ *Домініканський монастир XVII-XVIII ст.* (вул. Львівська, 7). Як і все в середньовічному місті, цей монастир захищений високими кам'яними стінами з амбразурами і нагадує фортецю в мініатюрі. Також варто оглянути монастирські келії XVII ст. Окрасою монастиря є монументальна споруда монастирського *костьолу Діви Марії*. Костьол збудовано на ко-

шти можновладної матрони Теофілії Собеської ще в 1655 р. у стилі раннього італійського барокко за взірцем середньовічних храмів Неаполя. Розпис інтер'єру костьолу виконаний у 1913 р. львівським маляром К. Політинським. У 1995 р. костьол переосвячено на церкву Св. Йосафата греко-католицької громади м.Жовкви.

(Нині поряд з монастирем обладнано інформаційний стенд для самодіяльних туристів із планом міста та коротким описом усіх історико-архітектурних пам'яток музею-заповідника. Адже у 2005 р. Жовкву відвідало близько 60 тис. туристів).

♦ *Василіанський монастир кінця XVII – початку XX ст.* (вул. Василянська, 4–6). Корпуси монастиря збудовані у XVIII ст., надбрамна дзвіниця – у 1721–1730 роках. Окрасою монастиря є велична хресто-купольна споруда монастирської *церкви Різдва Христового* (1612-1905 рр.) з високохудожньо розписаним у національному стилі інтер'єром. Храм діючий, сповнений атмосфери особливої сакральності. Основним об'єктом паломництва у Троїцький храм є мощі Св.-муч.Партенія, які володіють силою зцілення. Також у храмі туристам вкажуть місце успіння (крипту) першого ігумена Жовківського монастиря, а згодом митрополита греко-католицької церкви Досифея. Мистецьку естетико-туристичну цінність мають настінні розписи храмового інтер'єру початку XX ст. (художник Ю.Буцмалюк). Зберігся до нашого часу і первісний іконостас церкви роботи видатного маляра І.Рутковича (нині екпонується у Львові в Національному музеї).

♦ *Парафіяльний костьол Св.Лаврентія* (пл. Вічева, 18). Збудований у 1606 – 1618 рр. архітекторами А.Прихильним та П.Щасливим в стилі ренесансу. Цей храм замислювався як династична усипальниця володарів міста. В костьолі зберігаються твори ренесансної скульптури – надгробні пам'ятники-барельєфи роду Жолкевських, виконані в 1623–1636 роках львівським скульптором Войцехом Зичливим, та барокові надгробки роду Собеських, виконані гданським скульптором Андрієм Шлютером у 1693 р. Завдяки цим надгробкам храм-

усипальницю називають “маленьким Вавелем”. Адже у відвідувачів костюлу є унікальна нагода наочно прослідкувати генеалогічну лінію власників “королівського міста”. Коронну велич храму підкреслює й антаблемент, розкішно декорований фігурами кінних лицарів та династичними гербами. Раніше храм був пишно оздоблений. Чимала кількість його художніх цінностей нині зберігається в музеї Олеського замку. Зараз костюл належить римо-католицькій громаді м. Жовкви. Поряд з костюлом Св.Лаврентія знаходиться шпильаста дзвіниця – одна з найвищих споруд середньовічної Жовкви.

♦ *Дерев'яні церкви – пам'ятки давньоукраїнського зодчества.* У Жовкві з початку XVIII ст. збереглися два автентичні давньоукраїнські храми, збудовані без жодного гвіздка. Старшим з них є церква Різдва Пресвятої Богородиці (тридольна, одноверха), закладена в 1705 р. (вул. І.Франка). У ній зберігся первісний іконостас (1708 р.) роботи майстра Кунаша. Неподалік (вул. Св. Трійці) розташована церква Св.Трійці (тридольна, триверха), зведена в 1720 р. Ця церква має унікальний іконостас роботи галицьких малярів та різьбярів початку XVII ст., який містить до 50 ікон.

Обидві церкви діючі. Завітавши у храм, турист має змогу естетично й духовно зануритися в особливий давньоукраїнський сакральний простір, що ставить дерев'яні народні церкви в один ряд з наймонументальнішими пам'ятками “королівського міста”.

♦ *Костюл Св.Лазаря* (вул. Львівська, 21). Муровані костюл і міський шпиталь для убогих при ньому збудовані у 1735 р. на кошти Якуба Собеського на місці колишніх дерев'яних костюлу й шпиталю. З 1861 р. до Другої світової війни у будівлях храмово-шпитального комплексу діяв жіночий монастир феліціянок. З 1994 р. будівлю костюлу переосвячено на церкву Св.Лазаря громади Української автокефальної православної церкви.

♦ *Синагога* (вул. Запорізька). Один з найкраще збережених монументальних духовних пам'ятників юдаїзму на

Львівщині. Жовківську синагогу було зведено на кошти місцевої єврейської общини в 1692-1700 рр. в центрі колишнього єврейського кварталу “ідеального міста”. В архітектурному декорі храму вдало поєднано стильові риси ренесансу й раннього барокко.

Ключовим пунктом “Золотої підкови Львівщини” є саме місто-музей Львів.

Львів за весь час свого існування (від заснування Данилом Галицьким до XVIII ст.) був міцною фортецею, яку вдавалося здобувати лише підступом, хитрощами або через відсутність опору городян. З багатьох фортифікацій старого Львова на сьогодні не залишилося й сліду. Лише рештки валів, ровів, мурів, перебудованих сакральних споруд, перекази, мікротопоніми або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скіпні відомості про них.

Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталогу оборонних споруд Львова. Їх сьогодні налічується 35. Ось перелік окремих з них: Високий замок (руїни), Низький замок (залишки руїн, фундаменти стін “підземного” Львова), Міський арсенал (1554-1556 рр.), Королівський арсенал (1630-1639 рр.), арсенал Синявських (1639 р.), Цитадель (1830 р.), Онуфріївський монастир-фортеця і церква XVI – XIX ст., Вежа Корнякта (1572-1629 рр.), Вежа кафедрального костела (1360-1481 рр.) та ін.

Колись величною і неприступною була Львівська фортеця Високий Замок. Археологічні розкопки показали, що фортеця, яка спочатку мала дерев’яні і земляні укріплення, займала вершину Замкової гори (417 м.). Наприкінці XII – поч. XIV ст. фортеця була перебудована з дерев’яної на кам’яну. Замок мав у плані форму витягнутого прямокутника з 4 баштами на кутах. У дворі замку були розташовані казарми і глибокий колодязь.

У XVIII ст. фортеця втратила своє стратегічне значення. Її башти та стіни поступово розбирають на будівельний матеріал. До нашого часу від Високого Замку зберігся фрагмент Південної стіни зі стрільницями.

Середньовічні “лики” міста Львова

Львівська цитадель – австрійська фортеця 1852 – 1854 рр.

У 2005 р. львів'янами жваво обговорювалася доцільність реалізації архітектурно-інвестиційного проекту з історичної відбудови фортифікацій Високого замку й організації в ньому ресторанно-готельного й розважально-анімаційного туристичного комплексу міжнародного класу.

У підніжжі Замкової гори дещо пізніше був зведений т.зв. Низький Замок Львова. Він мав 17 башт, рів і бастіони з двома брамами: Галицькою і Краківською. До нашого часу з укріплень Низького Замку збереглися Порохова вежа (1554 – 1556 рр.) і Міський арсенал, споруджені у XVI ст. Стіни Низького замку через аварійний стан на поч. XIX ст. були розібрані. Законсервовані залишки стін (біля Бернардинського монастиря) в наш час поновлені з бійницями, покриттям, господарськими будівлями. В них розташована реставраційна майстерня. Оборонна стіна з вежею та брамою набули вигляду, який мали в XVI ст.

Частина відбудованих фортифікацій старого Львова нині успішно використовується у ресторанному бізнесі (ресторан “Вежа крамаря”). А по збережених фрагментах відкопаних археологами давньоруських і середньовічних мурів і підземних казематів Львова організовано спеціальний туристичний маршрут “Підземний Львів”.

Заслуговує на пріоритетну увагу й державну підтримку дуже цікавий туристичний маршрут – “Замками Західного Поділля”. Цей маршрут охоплює близько сотні пам’яток оборонних культових споруд, замків та фортець бастионного типу (у Тернополі, Скалі Подільській, Котелівці, Підгайцях, Терембівлі, Доброводах, Підгорянах, Яблунівці, Кам’янець-Подільському, Жванцях, Бережанах, Окопах, Кудрицях, Рихті, Терембівлі, Чорткові й ін.). Опорними пунктами даного маршруту є величні оборонні комплекси Кам’янець-Подільської й Хотинської фортець.

Оборонні споруди України сьогодні використовують під заклади відпочинку і туризму шляхом їх пристосування безпосередньо під готелі, через відкриття у них закладів харчування відвідувачів (стилізовані під старовину ресторани й таверни з середньовічною кухнею та історичними місцевими напоями), шляхом відкриття музейних експозицій у приміщеннях замків та скансенів-музеїв під відкритим небом у дворищах оборонних споруд (Кам’янець-Подільський), створення туристично-розважальних театралізованих шоу (рицарські змагання та відтворення історичних битв – Хотин, Судак й ін.) тощо.

Понад 2/3 замків країн Європейського Союзу (а це понад 1500 фортифікацій) нині успішно використовується у готельному господарстві. Європейським туристам притаманне прагнення бодай кілька днів пожити у справжньому середньовічному замку, скуштувати страви старожитньої етнічної кухні та взяти участь в анімаційних лицарських розважальних програмах замкового дозвілля.

Замково-готельний бізнес визнається найприбутковішим напрямком використання фортифікаційних пам’яток давнини. Тож навіть найтитолованіші у Європі власники родових

Замок-готель Мальборк у Польщі. Вигляд з вікна та внутрішній інтер'єр номеру (приклад використання замку під туристично- готельний комплекс)

замків не цураються поряд з приватними апартаментами відводити частини своїх помістей під готельні номери для гостей і туристів.

В Україні започаткування замково-готельного бізнесу має неабиякі перспективи. По перше, в нашій країні налічуємо до двох десятків фортифікацій чи їх руїн, найдоцільніший шлях відродження яких полягає в переобладнанні їх під готельно-анімаційні комплекси. По друге, даний турпродукт користується стабільною популярністю серед європейських туристів, які хочуть і готові платити за можливість знайомства з українськими замками. Романтика готельно-замкових турів традиційно приваблює закоханих та молоді подружжя, цьому виду відпочинку віддають перевагу люди з розвинутим естетичним смаком тощо.

На жаль, досі жоден замок України ще не готовий відкрити двері своїх опочивалень перед туристами. Найближче до фази формування номерного готельного фонду “просунувся” Мукачівський замок “Паланок” у Закарпатті. Однак, і тут роботи ще вистачає. А єдиним палацом замкового типу, який приймає рекреантів, є палац графів Шенборнів у тому ж Мукачівському районі Закарпаття, переобладнаний під санаторій “Карпати”.

Ще більші перспективи має шлях музейно-анімаційного відродження найвеличніших фортифікацій держави, що є загальнонаціональним надбанням і повинні бути доступними для широких верств відвідувачів, і передусім молоді. Відбудова фортифікацій, розміщення в них експозиції, яка відтворюватиме картини минувшини й оголошення цих фортифікацій скансенами – музеями під відкритим небом – пріоритетний шлях туристичного відродження більшої частини українських замків і фортець. А пожвавленню туристичного інтересу до них має сприяти якісне інформаційно-рекламне просування та проведення різнобічних історико-театралізованих фестивалів, змагань і анімаційних шоу.

Цей інвестиційно перспективний напрям туристичного відродження українських замків проілюструємо на прикладі Судацької фортеці.

Генуезська фортеця у м.Судаку у дні щорічного міжнародного фестивалю історичного фехтування “Рицарський замок”, організованого національною Федерацією історичного фехтування і реконструкції

Вже стало доброю традицією щоліта, у самий розпал курортного сезону, коли Південний берег “окуповують” сотні тисяч туристів, проводити у стінах Судацької фортеці міжнародний фестиваль “Рицарський замок”.

Це надзвичайно цікаве анімаційне шоу, що “занурює” його учасників і глядачів у войовниче середньовіччя. На фестиваль з’їжджаються члени клубів історичного фехтування з різних міст України, Росії, Білорусі, Молдови, Польщі, Чехії. Вони привозять з собою середньовічні костюми, зброю і захисні обладунки, осадні пристрої, мушкети й гармати різних калібрів.

На час проведення фестивалю територія Судацької фортеці перетворюється на справжнє багатолюдне середньовічне місто з окремими вулицями й кварталами, а саме: вічевою площею, ярмарковим майданом, кварталом ковалів, глиномісів і кожум’як, рицарською й танцювальною вулицями, стрілецьким полем. На кожній вулиці цього міста по своєму цікаво. Так, на ярмарковому майдані розбігаються очі від розмаїття середньовічного краму, тут туристів розважають мандрівні актори, скоморохи й блазні, пропонується спробувати себе у середньовічних азартних іграх. Можна опанувати основи майстерності у ковальському ремеслі чи гончарській справі, або ж повчитися ремеслам ювеліра, зброяра чи кожум’яки.

А на Танцювальній вулиці кожен турист має змогу записатися у майстер-класи з народних і придворних танців XV–XVII ст. чи попросту послухати виступи фольк-гуртів з різних країн.

Фестиваль “Рицарський замок” триває 8-10 днів. Упродовж цього часу відвідувачі Судацької фортеці мають змогу побачити історичну реконструкцію середньовічної битви (бургурд) з гуркотом гармат та брязкотом сотень мечів, а також – спостерігати за конкурсними герцями представників команд різних клубів історичного фехтування. Участь у постановочній битві беруть 100-130 учасників – загони лучників і арбалетників, важкоозброєних пішців (списоносців і алебардників) і, звісно ж, рицарської кінноти з різнобарвними гербами й штандартами. Завершується битва масованим штурмом фортечних стін за участю групи досвідчених каскадерів.

Не меншою “родзинкою” фестивалю ніж масштабний бургурд є класичний рицарський турнір в умовах, максимально наближених до реальних, що вимагає неабиякого вміння й безстрашшя від його учасників.

Для розваги глядачів передбачені два феєричні паради усіх учасників фестивалю у важких обладунках й при повному озброєнні, показові виступи каскадерів, кавалеристів, бардів тощо, розгортаються експозиції копій найрізноманітнішої зброї й обладунків усіх часів і народів. На Стрілецькому полі кожного дня туристи мають нагоду вправлятися під орудою бувалих тренерів у володінні холодною зброєю, стрільбі з лука, арбалета, гармат, метати сулиці, кинджали, бойові топірці й молоти. Тут кожен турист може спробувати себе у двобої на мечах із “справжнім” рицарем чи позмагатися з друзями у кращо-му володінні стрілецькою зброєю.

Окремо працює квартал народних майстрів, в яких можна придбати ексклюзивний сувенір чи замовити собі холодну зброю на власне уподобання за індивідуальним ескізом. Традиційно, попитом серед туристів на фестивальній ярмарці користуються похідні сумочки й інші вироби з натуральної шкіри, кераміка, прикраси середньовічних стилів, окуті металом скриньки, кинджали, підкови, плетені брилі від сонця та ін.

Насамкінець, під час фестивалю в Судацькій фортеці живе й працює спеціальна група акторів-аніматорів, які створюють у відвідувачів відчуття реальності існування середньовічного міста, відтворюють сцени середньовічного побуту, сперечаються, працюють, знайомляться з туристами й затягують їх у вир фестивальних подій.

Організатор цього масштабного анімаційного дійства – Федерація історичного фехтування і реконструкції (м.Київ) – відкрита для взаємовигідної співпраці щодо анімаційного “відродження” багатьох інших величних замків нашої країни. Крім уже освоєних Кам’янець-Подільської, Хотинської й Мукачівської фортець є ще понад 30 привабливих фортифікацій Західного Поділля й Волині, які здатні “ожити” з появою у них досвідчених аніматорів з клубів історичного фехтування, а

відтак – і туристів, ласих до поправді цікавих історичних постановок та шоу-програм. Справа за малим – порозумінням між усіма сторонами, зацікавленими у туристичному відродженні замків і фортець України.

Місцева влада, підприємці, турагенти й краєзнавці можуть продовжувати песимістично нарікати, мовляв, у всім відому Судацьку фортецю і без анімаційного заохочення “плинуть” юрби туристів, а от чим затягнути їх до напівзруйнованих фортець-пусток того ж Західного Поділля. Відповідь таким песимістам одна – якісна, яскрава анімація у поєднанні з ефективним рекламно-туристичним просуванням здатна “оживити” й наповнити відвідувачами навіть ті фортечні руїни України, де залишилося лише по дві-три напівзруйновані башти і нічого більше. Характерний приклад є у тому ж Криму. Це досвід (свій, український!) туристичного загосподарювання фортеці Чембало над м.Балаклава.

Від Чембало нині залишилося три напівзруйновані башти та фрагменти фундаментів оборонних стін і окремих приміщень. Однак, територія фортеці упорядкована і щорічно відвідується десятками тисяч туристів, які приїжджають на літній відпочинок у Крим. Для пожвавлення туристичного інтересу до цієї атракції під стінами башти-донжону Чембало влітку кожної неділі організовуються театралізовані анімаційні шоу і святкування. Туристи мають змогу спостерігати за перипетіями показових рицарських герців, змаганнями “середньовічних” лучників й арбалетників, помилуватися салютами з гармат середньовічного типу. При бажанні, кожен турист має нагоду приміряти на себе рицарські обладунки (чи середньовічні жіночі костюми), схрестити мечі в навчальному двобої зі “справжнім” рицарем, випробувати свою вправність у стрільбі з лука й арбалета.

Отже, висновок напрошується недвозначний: український і закордонний турист має потребу, бажання і готовність із задоволенням відвідати фортифікації нашої країни на обширі від Закарпаття до Південного берега Криму. Однак, він прагне не стільки бачити похмурі сірі руїни й запустіння, його вабить

бажання “відчути” (“спожити”) ефект емоційного “занурення” у середньовічну епоху з її легендами, привидами і незабутніми враженнями від участі (хоча б в якості глядача) в анімаційних програмах лицарських шоу.

Втім, запити сучасного культурного туриста, який прагне пізнати історію і культуру України, у ХХІ ст. вже не обмежуються відвідинами одних лише замків, фортець й прадавніх монастирів.

Нині Україні вкрай потрібні музейно-туристичні об’єкти нового типу – історико-анімаційні скансени, які б репрезентували світові понад п’ятитисячолітню історико-культурну спадщину нашої країни.

Козацькі скансени в Україні вже є (Національний заповідник “Хортиця”, Гетьманська столиця Батурин), і розвиток їх триватиме й надалі. (Скажімо, в одній лише Донецькій області зусиллями Донського козацтва розроблені проекти двох подібних скансенів – Музею козацького побуту під відкритим небом на Савур-могілі та укріпленого меморіального комплексу “Козацька пристань” в с.Райгородок).

Що ж до попередніх історичних епох формування українського етносу, проблема їх адекватної туристичної репрезентації стоїть набагато гостріше.

Нині українська громадськість впритул наблизилася до усвідомлення необхідності початку реалізації проекту історичної реконструкції трипільського протоміста.

У наші дні зусиллями археологів Інституту археології НАН України й членами товариства “Коло-Ра” реалізується проект з відкриття на околиці м.Ржищева на високому правому березі Дніпра скансену – міста-музею трипільців Аррати-Оріяни на базі історичних реконструкцій реальних одно-двоповерхових будинків IV тис. до н.е. з традиційною ужитковою й сакральною керамікою, печами тощо.

Проектом передбачено здійснити історичну реконструкцію чотирьох поселень (трипільської культури, епохи бронзи, селища слов’ян черняхівської культури та давньоруського селища). У поселеннях будуть відтворені ремесла, знаряддя праці, по-

мешкання, традиції та побут минулих поколінь. Тут туристів знайомитимуть із зразками давнього одягу, прикрас, зачісок і навіть татуювання, а також з обрядами наших пращурів. Поблизу відроджених давніх поселень розміститься науково-музейний центр з бібліотекою та конференц-залом. На базі комплексу передбачено створити міжнародний туристичний центр з готелем у трипільському стилі на 100 місць. Вартість проекту комплексу становить 3,15 мільйонів доларів.

Експонати археологічного музею у с.Трипілья – ритуальні предмети племен трипільської культури: скульптурне зображення Великої Богині-Матері трипільців, вкритої магічним татуюванням, яка сидить на троні, та ритуальна курилниця (?) для жертовного приношення божествам пахоців (середина IV тис. до н. е.)

Анімаційну складову скансену першої землеробської культури над Дніпром визвалися забезпечувати ентузіастичанувальники давньоукраїнської релігії. З початку ХХІ ст. стало доброю традицією щоліта на Івана Купала (з 3 по 7 липня) у м.Ржищеві проводити фольклорно-етнографічний “трипільський” фестиваль “Ржищівський вінок”, який здобув славу найбільш масового туристично-анімаційного шоу у Середньому Подніпров’ї. У цьому місті створено також оригінальний Трипільський сквер, в якому вишикувані чотири фігури трипільських богинь, реконструйовані й збільшені в десять разів (на повний зріст) Л.Смоляковою, а також височить 5-метрова біноклевидна культова посудина трипільців.

Ржищівська міська адміністрація вже прийняла рішення про виділення 6 гектарів землі для створення “Трипільського містечка”.

Зазначимо, що за умови втілення цього проекту у життя й активного інформаційно-рекламного просування нового турпродукту, Трипільське протомісто-скансен одразу стане наймасовішим об’єктом туристичного інтересу України, особливо серед школярів та студентської молоді. Історично-анімаційний комплекс “Трипільське містечко” має стати чільною ланкою діючого археолого-туристичного маршруту “Трипільське намисто Київщини (або Золотий вінок Київщини)”: Київ – Трипілля – Ржищів – Канів – Переяслав-Хмельницький – Київ. Тим паче, що Ржищів вже є доволі популярним рекреаційним центром Київщини із своїм Яхт-клубом та чудовим піщаним пляжем на березі Дніпра. І звідси всього 1,5 год. їзди до Києва та Канева.

Існує потреба в організації Скіфського скансену, що репрезентуватиме чергову яскраву сторінку історії нашої країни. Оптимальним чином для цієї потреби може підійти частина території Більського городища на р.Ворсклі – найбільшого міста Європи першої половини I тис. до н.е., довжина валів якого сягає 35 км., а висота перевищує 10-12 м. (описане Геродотом як дерев’яне місто Гелон у глибинах Великої Скіфії). Діяльність подібного скансену слід розвивати в руслі пропагування активного кінного туризму й анімаційних фестивалів за участю членів українських клубів історичного фехтування.

І зрештою, якщо Україна є “дитям” найбільшої середньовічної держави Європи – Київської Русі – існує потреба належним чином знайомити й репрезентувати нашу квітучу давньоруську спадщину як іноземним, так і українським туристам.

На наше переконання, доцільно організувати щонайменше два давньоруські скансени: “Фортеця Тустань” й “Замок князя Володимира Великого”.

Тустань – це унікальна для слов’ян наскельна фортеця з висотою наземних дерев’яних стін 13,0 і 15,27 м та висотою споруд житлової забудови – 17,50 м. Скажемо більше – наявність п’ятиповерхового житлового комплексу з розмірами поверхів 3,5 – 4,0

м. та чотириповерхових оборонних стін є сенсаційним підтвердженням високого рівня інженерно-будівничої думки Київської Русі. Понад 4000 пазів і врубів, висічених на скелях у місцях кріплення дерев'яної забудови, дають можливість провести наукову реконструкцію фортеці IX – XIII ст. з вірогідністю до 90%.

Історико-архітектурна реконструкція давньоруської фортеці Тустань (фрагмент – цитадель)

Комплексна оцінка археологічного матеріалу дала М.Рожку підстави датувати будівлю перших оборонних споруд Тустані IX ст., а останній період дерев'яної забудови – часом будівлі кам'яної стіни у XIII ст. Матеріали археологічних досліджень території “окольного граду” виявили існування тут виробничих майстерень. Архівні документи і матеріали археологічних досліджень підтверджу-

ють існування фортеці Тустань до XVI ст. включно.

Археологічний матеріал дав змогу з'ясувати ще одну оригінальну особливість цього оборонного комплексу. На території фортеці Тустань проживали лише чоловіки – гарнізон, на відміну від більшості інших прикордонних фортець Київської Русі, де гарнізони проживали з родинами і займалися додатково господарською діяльністю. На озброєнні захисників Тустані виявлені всі зразки середньовічної зброї, причому особлива увага приділялася важким арбалетам, здатним крізь стрільниці пробивати щити і захисні обладунки нападників на відстані до 100 м.

Уся необхідна проектна документація щодо відродження унікальної наскельної давньоруської фортеці Тустань у Карпатах біля с.Урич на Львівщині вже розроблена дослідником

пам'ятки – археологом Михайлом Рожком. Даний скансен має вигідне транспортне положення, завдяки чому притягуватиме до себе масові туристичні потоки рекреантів, які відпочиватимуть в Карпатах і курортних закладах Трускавця, Моршина й Східниці, а також значну частку українських і іноземних туристів, які приїжджатимуть на кілька днів у Львів.

І, певна річ, повноцінний давньоруський скансен з усіма елементами туристичної анімації варто організувати на околиці Києва, зорієнтувавши його турпродукт на самих киян (уїк-ендові виїзди з дітьми) та численних гостей столиці України. Гадаємо, оптимально для цієї цілі підійде грандіозне давньоруське городище літописного Білгорода – резиденції князя Володимира Великого – у с.Білогородка (22 км від Києва). Тут над р.Ірпенем збереглися потужні укріплення – рів і вал заввишки 10-12 м, вздовж гребеня якого тягнулася фортечна стіна-забороло висотою 4-5 м. з дерев'яних зрубів, заповнених цеглою-сирцем. Велич збережених укріплень ілюструє така цифра: від урізу р.Ірпеня до вершини валів князівського замку-дитинця – 60 м. скосу крутістю близько 60°.

У X – XI ст. Білгород був одним з найбільших міст Київської Русі і за своїм розміром (120 га) перевершував такі давньоруські міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, і не поступався перед багатьма середньовічними західноєвропейськими столицями. Він був головною богатирською заставою князя Володимира Красне Сонечко, де постоем стояв гарнізон новгородців на чолі з билинним Альошею Поповичем. Тож саме тут, після організації анімаційно-історичного скансену, мають “ожити” й розважати туристів знайомі усім нам з дитинства персонажі давньоукраїнських билин “Київського циклу”, ґрунтовно опрацьованих сучасним українським дослідником і письменником Валерієм Шевчуком.

Креслення історичних реконструкцій літописного Білгорода підготовані завдяки багаторічній праці Білгородської археологічної експедиції Київського національного університету ім.Т.Шевченка під керівництвом Г.Г.Мезенцевої.

У відновлених фортифікаціях замку-дитинця варто розмістити цілий комплекс споруд історичного й туристичного

призначення. Зокрема, в одному крилі княжого палацу доцільно розгорнути музейну експозицію, а в другому крилі – обладнати ресторан з давньоруською кухнею, у вежах розмістити панормні туристичні майданчики, відкрити туристичний готель 3* у стилі боярських хоромів, збудувати діючі ремісничі майстерні кожум'яків, гончарів, ковалів і зброярів, чинбарів тощо з можливістю вільного залучення туристів у майстер-класи з опанування того чи іншого ремесла, обладнати полігон для багатирських ристалищ за участю активістів Київського клубу історичного фехтування з можливістю для будь-якого відвідувача скансену приміряти на себе давньоруські обладунки та випробувати себе у володінні мечем, булавою, сулицею й луком.

Альтернативним до описаного може бути проект “Богатирська застава” з відродження на високому правому березі Дніпра неприступного літописного міста-фортеці X – XIII ст. Витичева (біля суч. с.Витачів на Київщині). Ця могутня фортеця багато разів згадується на сторінках давньоруських літописів у зв'язку з бойовими діями руських князів. Так, у 1085 р. Володимир Мономах побив половців біля стін Витичевої фортеці. А 30 серпня 1110 р. руські князі зібралися у Витичеві на з'їзд, скликаний Святополком Святославовичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом, на якому володарям удільних земель Київської Русі вдалося помиритися перед лицем спільної половецької загрози.

Для відродження дерев'яно-земляної фортеці-скансена тут теж існують усі необхідні передумови – збереглися вали зі зрубами, фундамент надбрамної башти, обмірні креслення наукових реконструкцій укріплень і внутрішньої житлової забудови, здійснені після комплексного вивчення пам'ятки експедицією під керівництвом акад. Б.Рибаківа.

Комерційна окупність названих інвестиційних проектів організації в Україні історично-туристичних скансенів, з огляду на невпинне пожаття туристичного руху в державі, не перевищує 10 років (для Білгорода – 5-6 років). Тож справа лише за урядовою підтримкою даних проектів у рамках Державної програми збереження і використання замків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Архітектурний ансамбль Києво-Печерського Державного історико-культурного заповідника.* – К., 1970.
2. *Барановская Г.И.* Туристу о Закарпатье: Путеводитель. – Ужгород: Карпати, 1986.
3. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2001. – 395 с.
4. *Берест Р.* Давні монастирі Прикарпаття // Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 6. – Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2003. – С.129-138
5. *Битий шлях або Україна, якою ми її любимо* / Гайворонський О., Клочко Д., Красик О. та ін. – К.: Дуліби, 2005. – 168 с.
- 5а. *Буша:* Історико-краєзнавчі нариси / І.С.Винокур, М.Б.Петров, В.С.Степанков і ін. – Хмельницький: Ред. вид. відділ, 1991. – 152 с.
6. *Варга С.С.* Мукачівський замок “Паланок”: Історико-краєзнавчий нарис. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 2002. – 48 с.
7. *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні: К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 516 с.
8. *Вечерський В.* Путивль. – К., 1992.
9. *Вечерський В.В.* Середньовічні фортифікації Путивля // Пам’ятки України. – 2001. – №1-2. – С.21-29
10. *Вечерський В.В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с.
11. *Вечерський В.В.* Втрачені об’єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
12. *Вечерський В., Белашов В.* Глухів. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
13. *Высотская Т.Н.* Скифские городища. – Симферополь, 1975.
14. *Высотская Т.Н.* Неаполь – столица государства поздних скифов. – К.: Наук. думка, 1979. – 206 с.
15. *Висоцький С.О.* Генуезька фортеця в Судаку. – К.: Будівельник, 1972. – 69 с.
16. *Висоцкий И.* Золотые ворота в Киеве. – К., 1982.
17. *Вуйцик В.С.* Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів.: Каменяр, 1991.

18. *Гаврилишин І.П.* Туризм України: проблеми і перспективи. – К., 1994.
19. *Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И.* Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. – К., 1991.
20. *Галиченко А., Пальчикова А.* Алупкинський дворець-музей: Путеводитель. – Симферополь: Таврия, 1989.
21. *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале. – Симферополь: Таврия, 1993. – 128 с.
22. *Годованюк О.М.* Троїцький монастир-фортеця та його місце в розвитку монументального зодчества України // Архітектурна спадщина України. – 1995. – Вип. 2. – С.62-78
23. *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Укр. істор. журнал. – 2003. – №3. – С.143-151
24. *Грушевський М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI в. // Университетские известия. – Киев, 1890. – февраль, С.1-33
25. *Гульдман В.К.* Памятники старины Подолии. – Каменец-Подольский, 1901. – 469 с.
26. *Гуменюк С.К.* Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. – Львів, 1983.
27. *Давиденко В.В.* Таємниця скельного монастиря. – Вінниця: Вінницький інститут МАУП, 2003. – 132 с.
28. *Денисюк В.* Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути: Історико-краєзнавчий нарис. – Вид. 3. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 110 с.
29. *Домбровский О.И., Махнева О.А.* Столица феодалов. – Симферополь, 1973.
30. *Душевський В.П., Шутов Ю.И.* Ай-Петри: Путеводитель. – Симферополь: Таврия, 1986.
31. *Дятлов В.* Монастири Української православної церкви: Справочник-путеводитель. – К., 1997.
32. *Ельгорт Б.* Кременець: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів: Каменярь, 1977. – 39 с.
33. *Енциклопедія етнокультурознавства. Ч.2. Українська національна культура у просторі і часі / Ю.Римаренко, В.Кремень, В.Чернець, Л.Шкляр.* – Київ, 2002.
34. *Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф.В.Кубійович.* – Львів: НТШ, 1993. – Т.1-3.

35. *Іванов О.* Замки і палаци Західної України: історія – культура – туризм (Історико-архітектурні пам'ятки замкового мистецтва). – К.: ТзОВ “Наш світ”, Укргеодезкартографія, 2004.

36. *Игнаткин Й. А.* Охрана памятников истории и культуры: Справочное пособие. – К.: Вища школа, 1990.

37. *Історія Львова* в документах і матеріалах. – К.: Наукова думка, 1986. – 420 с.

38. *Історія української архітектури* / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.

39. *Історико-культурна* спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму. Тези доп. регіон. наук.-практ. конф. (м.Черкаси, 19-20 квітня 1994 р.). – Київ-Черкаси, 1994. – 176 с.

40. *Історико-культурна* спадщина Рівненщини: виявлення і використання пам'яток засобами туризму. Матеріали регіон. наук.-практ. конф. – К., 1993.

41. *Жилук С.І., Костриця М.Ю.* Монастирі Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир: М.А.К. Лтд., 1996.

42. *Жуванський Я.І.* Стародавня картографічна інформація про Україну // Український географічний журнал. – 1993. – № 1, С.46-50

43. *Закон України* “Про охорону культурної спадщини” від 8.06.2000 р.

44. *Золотое ожерелье* Сумщины: Путивль, Глухов, Ромны: Путеводитель / В.И.Белашов и др. – Харьков: Прапор, 1987. – 150 с.

45. *Зорин И. В., Квартальнов В. А.* Энциклопедия туризма: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 368 с.

46. *Кілессо Т.С.* Видубицький монастир.– К. : Техніка, 1999 р. – 127 с.

47. *Кифяк В.Ф.* Організація туристичної діяльності в Україні: Навч. посібник. – Чернівці, 2003. – 312 с.

48. *Кияк Т. Р., Крачило М. П.* Привіт тобі, зелена Буковино!: Довідник-путівник: – К.: Пульсари, 2002. – 154 с.

49. *Ковальський М.П.* Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог: Острозька академія, 1998.

50. *Ковальчук А.С.* Просторове планування туристичних маршрутів // Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту ім.В.Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль. – Вип. 1. – 2004. – С.128-131

51. *Колосок Б.В., Якубюк А.М.* Луцький історико-культурний заповідник. – К.: Будівельник, 1987. – 65 с.

52. *Крачило Н.П.* Краєзнавство і туризм: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1994. – 191 с.

53. *Крым:* Архитектура, памятники / В.Тимофеенко. – К.: Мистецтво, 1991. – 255 с.

54. *Крин'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів.: Каме-
няр, 1991.

55. *Круль В.П.* Ретроспективна географія поселень Західної Ук-
раїни. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.

56. *Кучінко М.М., Охріменко Г.В.* Археологічні пам'ятки Волині.
– Луцьк, “Вежа”, 1995.

57. *Лавренюк В.А.* Тернопільщина туристична: Путівник. –
Львів, 1983.

58. *Лесик О.В.* Замки та монастирі України. – Львів.: Світ, 1993.

59. *Логвин Г.Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятники. –
К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.

60. *Лопушанська Є.* Меджибізька фортеця //Пам'ятки України.
– 1996. – С.42-47

61. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові ас-
пекти). – К.: Альтерпрес, 2002. – 436 с.

62. *Мальська М., Худо В., Цибух В.* Основи туристичного бізне-
су: Навчальний посібник. – Львів: Вид. центр. ЛНУ, 2003. – 295 с.

63. *Матвієнко М.Г.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерського
заповідника. – К., 1981.

64. *Мацюк О.* Оборонне зодчество України //Пам'ятки України.
– 1990. – №2.

65. *Мацюк О.* Фортеці і замки України //Пам'ятки України. –
1991. – №2.

66. *Мацюк О.Я.* Замки і фортеці Західної України. Історичні
мандрівки. 2-е вид., випр. і доп. – Львів: Центр Європи, 2005. – 192 с.

67. *Мацюк О.Я., Штойко П.І.* Картосхема оборонительных со-
оружений Западного Подолья // Тезисы докладов VI-ой Подоль-
ской историко-краеведческой конференции. – Каменец-Подоль-
ский, 1985. – С.84-85.

68. *Митрополит Іларіон (Огієнко).* Фортеця православія на Во-
лині. Свята Почаївська лавра: Церковно-історична монографія. –
Вінніпег, 1961. – 398 с.

69. *Михайліченко Г.І.* Практика організації туристичних подоро-
жей: Навчальний посібник. – К.: КНТЕУ, 2003. – 156 с.

70. *Наниев П.И.* Белгород-Днестровская крепость: фотоочерк. – Одесса: “Маяк”, 1975. – 17с.
71. *Нариси історії архітектури Української РСР.* – К.: Держ. вид-во літ-ри з буд-ва і архітектури УРСР, 1957. – 557 с.
72. *Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів “Намисто Славутича”.* – Київ, 1998. – 401 с.
73. *Нижура А.* “Пещерные города” Крыма. – Симферополь, 1971.
74. *Нельговский Ю.А., Годованюк Е.М.* Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII в. // Архитектурное наследство. – 1986. – № 34. – С.125-133.
75. *Олеський замок: Путівник.* – Львів: Каменярь, 1981.
76. *Пам’ятки архітектури і містобудування України: довід. Держреєстру нац.-культ. надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін. За ред. А.П.Мардера, В.В.Вечерського.* – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
77. *Пам’ятки архітектури Тернопільської області (Фото-путівник).* – Тернопіль, 1995.
78. *Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.* – К., 1987.
79. *Памятники градостроительства и архитектуры УССР (в 4 томах).* – К., 1983-86.
80. *Панкова Є.В.* Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. – К.: Альтерпрес, 2003. – 352 с.
- 80а. *П[атицький] Ом.* Образи Руси Галицкой. Руины стародавних замков на Подолю // Газета школьна. – 1878. – №8. – С.59
81. *Плामеницька Є.М.* Дослідження Кам’янець-Подільського замку // Археологія. – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 16. – С.14-37
82. *Плामеницька О., Плामеницька Є.* Нова концепція формування системи фортифікації Кам’янця-Подільського в аспекті визначення віку міста // Фортифікація України: Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: Матеріали. -Кам’янець-Подільський, 1993. – С.22-24.
83. *Плामеницька О.* Фортеці й замки України // Пам’ятки України. – 1986. – №3-4. – С.34-41.
84. *Пламеницька О.* Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. -Вип.1. – С.39-57.
85. *Пламеницька О.* Кам’янець-Подільський. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.

86. *Пламенецька О., Вечерський В.* Фортеці й замки в Україні // Пам'ятки України. – 1996. – №2. – С.13-25

87. *По історичних пам'ятках міста Острога і його околиць:* Путівник / Упоряд. Г.В.Равчук. – Львів: Каменярь, 1966. – 116 с.

88. *Равчук Г.Р.* Острог і його околиці. – Львів: Кн.-журнальне вид-во. 1960. – 115 с.

89. *Разрешите* представить – Святогорск!: Путьодитель / Сост. А.В.Дмитриевский. – Донецк: ДонИТБ, 2004. – 128 с.

90. *Репорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель Х-ХІV вв. – Л.: Наука, 1967. – 241 с.

91. *Ричков П.А.* Західноукраїнські міста-фортеці ХVІ-ХVІІІ століть // Пам'ятки України. – 1990. – №2. – С.20-22

92. *Ричков П.А., Луц В.Д.* Почаївська Свято-Успенська лавра. – К.: Техніка, 2000. – 136 с.

93. *Рожко М.Ф.* Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.14-19.

94. *Рожко М.Ф.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К.: Наукова думка, 1996.

95. *Ростовцев М.В.* Харакс. – СПб., 1912.

96. *Рудницький С.* Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Ювілейний зб. акад. Дм.Багалія. – Харків, 1927. – С.345-356.

97. *Рутинський М.Й.* Географія туризму України: Навч.-метод. посібник: Вид. 2-ге, переробл. і доп. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.

98. *Рычков П.А.* Дорогами Южной Ровенщины: От Корца до Пляшевой. – М.: Искусство, 1989. – 174 с.

99. *Симин О.* Фортеці Києва VI – ХІХ століть. – К.: МП “Леся”. – 2003. – 144 с.

100. *Сіткрєва О.В.* Київська фортеця ХVІІІ – ХІХ ст. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – 1997. – 200 с.

101. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – К., 1895.

102. *Сецинский Е.* Исторические местности Подолии и их достопримечательности. -Каменец-Подольск, 1911.

103. *Сіцінський Ю.* Оборонні замки Західного Поділля ХІV – ХVІ ст. (Істор.-археолог. нариси) / Упор. С.В.Трубанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 96 с.

104. *Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез, повідомлень та доповідей наук. конф.* – Львів, 1995. – 254 с.
- 104а. *Старовинні маєтки України: Книга-альбом* / І.Д.Родічкін, О.І.Родічкіна. – К.: Мистецтво, 2005. – 384 с.
105. *Струков Д.* О доисторических памятниках Тавриды. – М., 1897.
106. *Сова П.П.* Архітектурні пам'ятки Закарпаття. – Ужгород, 1958.
107. *Тимошук Б.* Твердиня на Пруті. – Ужгород, 1978.
108. *Тимиргазин А. Д.* Судак: Путешествия по ист. местам. – Симф.: Сонат, 2000. – 191 с.
109. *Тимчишин Я., Савка М., Тимошенко П.* Подорожі по Львівщині. Краєзнавчо-туристичний нарис. – Львів: Каменяр, 1967. – 384 с.
110. *Тронько П.Т.* Охорона пам'яток історії і культури – справа всенародна // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С.118-124
111. *Троян М.В.* Мукачевский замок: Историко-краеведческий очерк. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ужгород: Карпати, 1982. – 56 с.
112. *Трубчанинов С.В.* Історична географія України: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 168 с.
113. *Туристичні ресурси України* / Під ред. О.І.Лугової. – К.: Інститут туризму федерації профспілок України, 1996. – 352 с.
114. *Фадеева Т. М.* Тайны горного Крыма. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 256 с.
115. *Федак П.* Пам'ятки Замкової гори. – Ужгород, 1999.
116. *Федорченко В.К., Мініч І.М.* Туристський словник-довідник: Навч. посіб. – К.: Дніпро, 2000. – 160 с.
117. *Фортификация Украины* // Материалы Международной конференции с проблем охраны фортификационных сооружений в Украине. – Каменец-Подольский, 1993.
118. *Харрис Годфри, Кац Кеннет М.* Стимулирование международного туризма в XXI веке / Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 240 с.
119. *Цинкаловський О.* Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто: Накладом Товариства “Волинь” в Торонто, 1975. – 124 с.
120. *Шкрабюк П.* Крехів: дороги земні і небесні. – Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. – Л.: “Місіонер”, 2002. – 413 с.

121. *Шмаглій М.М., Відейко М.Ю.* Трипільські протоміста // Археологія. – 1993. – №3. – С.52-63
122. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (Город Гелон). – К.: Наук. думка, 1987. – 183 с.
123. *Україна: шедеври культурної спадщини: Путівник.* – К., 1999.
124. *Якобсон А.Л.* Закономерности развития средневековой архитектуры. – Ленинград, 1986.
125. *Guerguin B.* Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1974. – 321 s.
126. *Hanna Borne, Andrzej Dolicki.* Organizacja turystyki. – Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2000. – 165 s.
- 126a. *Marceli Antoniewicz.* Zamki i przestrzen społeczna w Europie srodkowej i wschodniej. – Warszawa: DiG, 2005. – 608 s.
127. *Mesta, hrady a zamki / Vaclav Mend.* – Praha: Odeon, 1970. – 515 s.
128. *Osinski M.* Zamek w Zolkwie. – Lwow: towarzystwo opieki nad zabytkami sztuki i kultury, 1933. – 144 s.
129. *Tadeusz Chudoba.* Wprowadzenie do teorii turystyki. – Warszawa: Wydawnictwo AWF, 1998. – 112 s.
130. *Tourism: principles, practices, philosophies.* – The ed. R. W. McIntosh, Ch. R. Goeldner, J. R. B. Ritchie: John Wiley & Sons, Inc. – New York, 1995
131. <http://www.castles.com.ua> // Ірина Пустиннікова. Замки і монастирі України
132. <http://kingdom.kiev.ua/ukraine> // Анна Лукінська. Пам'ятки України.
133. <http://www.casteland.com> // Край замків: замки Європи та їх готельно-туристичне загосподарювання.
134. <http://www.swisscastles.ch> // Замки-готелі Швейцарії. Характеристика сучасного замкового турпродукту.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Історія і сучасний стан вивченості замків і фортець України	6
Розділ 2. Класифікація оборонних споруд. Законодавство України про охорону культурної спадщини	13
Розділ 3. Історико-географічна характеристика видатних пам'яток фортифікаційного зодчества регіонів України	21
3.1. Замки Львівщини, не включені у її “Золоту підкову” масового туризму: давньоруські фортеці Стільське та Тустань, Бродівський і Добромильський замки	23
3.2. Волинський край (Волинська й Рівненська області): Луцький, Олицький, Острозький, Новомалинський, Дубенський, Клеванський, Корецький, Губківський замки, Тараканівський форт	36
3.3. Замкове “намисто” Закарпаття: Мукачівський, Ужгородський, Невицький, Середнянський, Чинадіївський, Шенборн, Довжанський, Виноградівський, Боржавський, Квасівський, Королевський, Хустський замки	56
3.4. Передкарпаття й Буковина: Галицький, Пнівський, Хотинський, Чернелицький, Раковецький замки	100
3.5. Нездоланні твердині Західного Поділля: Кременецький, Вишнівецький, Залізцівський, Ожиговецький, Теремовлянський, Микулинецький, Буданівський, Червоноградський, Бережанський, Збаразький, Скала-Подільський, Скалатський, Бучацький, Підзамоцький, Язловець	118
3.6. Залишки замкових фортифікацій історичної Брацлавщини й Київщини: Буша, Вінниця, Муровані Курилівці, Озаринці, Тальне, Седнів, Переяслав-Хмельницький	215
3.7. Акерманська фортеця м.Білгород-Дністровський	222
3.8. Антична й середньовічна фортифікаційна спадщина Криму: Неаполь Скіфський, Харакс, Херсонес, Алушта, Фуна, Судак, Феодосія, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Киз-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Куле, Мангуп, Чембало, Каламіта	228
3.9. Географія оборонних монастирських комплексів України: Качі-Кальон, Шулдан, Челтер, Успенський, Інкерманський, Унівська лавра, Крехівський, Лаврський, Підкаміньський, Манявський скит, Гошівський, Монастирок, Підгорянський, Бакотський, Лядовський, Зимн	291
Розділ 4. Використання замків і фортець у туризмі	368
Література	423
	431

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Михайло Йосипович Рутинський

ЗАМКОВИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*

Друкується в авторській редакції

Верстка *О.А. Клевцова*

Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 06.10.2006. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум.друк.арк. 27. Наклад - 500 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63, 428-72-81,
428-72-83

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006